

ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ & ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΣΧΟΛΗ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ & ΙΣΤΟΡΙΑΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

‘ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΠΙΣΤΗΜΗ & ΙΣΤΟΡΙΑ’

ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ: ΝΕΟΤΕΡΗ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΙΣΤΟΡΙΑ

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΤΡΙΜΕΛΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗ: Παπαστράτης Προκόπης (Σύμβουλος σπουδών)

Λαγάνη Ειρήνη

Σπηλιωτοπούλου Μαρία

ΌΝΟΜΑ: Μαθιουδάκης Εμμανουήλ

ΑΡΙΘΜΟΣ ΜΗΤΡΩΟΥ: 1115M038

ΕΞΑΜΗΝΟ: Γ΄

ΤΙΤΛΟΣ:

**Όψεις της κοινωνικής ζωής της Αθήνας κατά την περίοδο 1944 – 1946:
Επιβίωση και συνθήκες διαβίωσης, ταξική διαστρωμάτωση, κοινωνική
διαμαρτυρία.**

Αθήνα 2017

Περιεχόμενα

1.	Εισαγωγή.....	4
2.	Η κοινωνική πόλωση στην Αθήνα του Μεσοπολέμου	8
3.	Η μορφοποίηση των νέων δεδομένων: Επιβίωση στην κατοχική Αθήνα	13
4.	Οι προκλήσεις της Απελευθέρωσης και οι συνθήκες που επικρατούσαν στην Αθήνα	20
4.1.	Πολιτικά και κοινωνικά δεδομένα	20
4.2.	Επιβίωση στην Αθήνα με δελτίο	26
5.	Η «πολιτική της πείνας» στα Δεκεμβριανά.....	33
6.	Οι πολιτικές εξελίξεις 1945 – 1946.....	39
7.	Οι πηγές της ξένης βοήθειας	42
8.	Ο στόχος της «αυτοσυντήρησης» της χώρας, οι παραγωγικές δυνατότητες και οι ελλείψεις αγαθών στις πόλεις.....	45
8.1.	«Αυτοσυντήρηση» και παραγωγικές δυνατότητες.....	45
8.2.	Ελλείψεις βασικών αγαθών στην Αθήνα	51
9.	Η κοινωνία της Αθήνας: Μεταπολεμικές εξελίξεις και ξένη βοήθεια (1945 - 1946).....	59
9.1.	Τα νέα αστικά στρώματα και οι πρακτικές τους.....	59
9.2.	Νέα αστικά ήθη	72
9.3.	Τα λαϊκά κοινωνικά στρώματα της Αθήνας και τα προβλήματα επιβίωσης	76
9.4.	Η «Επιτροπή Επιβίωσης Λαού Αθηνών»	92
9.5.	Οι δυνατότητες και οι πραγματικότητες των διανομών για τα λαϊκά στρώματα.....	94
9.6.	Η αδυναμία των κοινωνικών υποκειμενικοτήτων και ο μετασχηματισμός του αγώνα επιβίωσης	101
9.7.	Τα μεσαία αστικά στρώματα της Πρωτεύουσας και η αγωνία της επιβίωσης.....	104
9.8.	Η επιδείνωση των δεδομένων για τα λαϊκά στρώματα	110
10.	Οι συνοικίες της Αθήνας.....	122
10.1.	Ο χώρος των αστών.....	123
10.2.	Η κατάσταση στις λαϊκές συνοικίες	126
	Χάρτης 1: Η Αθήνα.....	144
	Χάρτης 2: Δήμος Αθήνας	145

Χάρτης 3: Γειτονιές της Αθήνας.....	146
11. Υποδομές, συγκοινωνίες, κτήρια	147
12. Η κοινωνική διαμαρτυρία ως αγώνας επιβίωσης.....	158
12.1. Η έννοια της απεργίας μετά την Απελευθέρωση	158
12.2. Απεργίες πείνας.....	159
12.3. Το προοίμιο της κοινωνικής έκρηξης: Οι απεργίες του 1945	162
12.4. Η απεργιακή κορύφωση των αρχών του 1946: Αγώνας για βιολογική επιβίωση	166
12.5. Η παράμετρος της πολιτικής	171
12.6. Προσπάθειες κοινωνικού κατευνασμού.....	173
12.7. Το αστικό σκέλος του προβλήματος των «πωλησάντων κατά τη διάρκεια της Κατοχής».....	176
13. Η επιβολή του φόβου στην κοινωνία της ένδειας.....	180
14. Μερικά συμπεράσματα	187
ΠΗΓΕΣ - ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	198
Αρχειακό υλικό.....	198
Εφημερίδες	198
Περιοδικά.....	198
Βιβλιογραφία	199

1. Εισαγωγή

Σκοπός της παρούσας μελέτης είναι να διερευνήσει το μείζον πρόβλημα της επιβίωσης στον αστικό χώρο μετά την Απελευθέρωση και έως την επικράτηση του Εμφυλίου Πολέμου το 1946. Η έννοια της επιβίωσης προσεγγίζεται, όχι απλώς ως συνάρτηση μισθών και τιμών των αγαθών, αλλά ως μία ευρύτερη, πρωταρχικής σημασίας, κοινωνική διαδικασία του αστικού χώρου που ξεπερνά τα στενά όρια της οικονομικής της διάστασης και αναδεικνύεται σε βασικό παράγοντα διαμόρφωσης κοινωνικών αποτελεσμάτων και εξελίξεων, νοηματοδοτώντας τη συνολική εικόνα της μεταπολεμικής αθηναϊκής κοινωνίας. Ο κοινωνικός χώρος διεμβολίζεται καθοριστικά τόσο από τις ραγδαίες και έντονα συγκρουσιακές πολιτικές εξελίξεις της εποχής όσο και από τα ευρύτερα οικονομικά θέματα, την κρατική διαχείριση των διαθέσιμων πόρων και την καταλυτικής σημασίας επέμβαση και δράση του ξένου παράγοντα.

Επιλέχτηκε ως ερευνητικό αντικείμενο η κοινωνία της Αθήνας, καθώς θεωρήθηκε ως ο αντιπροσωπευτικότερος αστικός χώρος του κράτους στη μεταπολεμική εποχή. Η παραγωγή ενός πλαισίου ερμηνείας των κοινωνικών εξελίξεων αποτελεί ένα πολύπλοκο εγχείρημα και εμπλέκει πολλούς παράγοντες που μπορεί να διαμορφώθηκαν σε προηγούμενες περιόδους και που βρίσκονται σε μια διαρκή, δυναμική εξέλιξη. Η παρακολούθηση αυτής της εξέλιξης αποτέλεσε ένα από τα πρωταρχικά ενδιαφέροντα της διαπραγμάτευσης που ακολουθεί.

Γι αυτό η ανάλυση του θέματος δεν επικεντρώνεται αποκλειστικά στα κατώτερα λαϊκά στρώματα της πόλης, αλλά επεκτείνεται σε όλο το κοινωνικό φάσμα, αναδεικνύοντας τις διεργασίες και τις διαστάσεις της κοινωνικής πόλωσης της εποχής, στην χρονική ευρύτητα που θα επέτρεπε τη ρεαλιστική αποτίμηση των εξελίξεων στα πρόθυρα του Εμφυλίου. Υπ' αυτή την έννοια, η παρούσα εργασία φιλοδοξεί να δημιουργήσει ένα ερμηνευτικό πλαίσιο της χρήσης των διαθέσιμων πόρων στην Αθήνα, προσανατολισμένο στην κοινωνική οργάνωση της Πρωτεύουσας, ανιχνεύοντας τις συνέχειες, τις τομές αλλά και τις ασυνέχειες στον κοινωνικό χώρο, που σχετίζονταν με την αξιοποίηση των πόρων και των δυνατοτήτων κυρίως της ξένης βοήθειας που εισέρευσε στη χώρα έως το 1947.

Στο κέντρο αυτής της μελέτης τέθηκε η μεταπολεμική διαμόρφωσή της κοινωνίας της Αθήνας έως την γενίκευση του Εμφυλίου. Όπως έγινε σαφές, η ξένη βοήθεια αποτέλεσε το μέσο που επέτρεψε την παγίωση διαδικασιών που είχαν διαμορφωθεί κατά την περίοδο της Κατοχής και σε ένα μεγάλο βαθμό διαφοροποιήθηκαν από την προπολεμική εποχή,

τουλάχιστο όσο αφορά τα αστικά στρώματα. Η ξένη βοήθεια αποτέλεσε το κατεξοχήν επίδικο αντικείμενο ανάμεσα σε αυτά τα στρώματα και τη μεγάλη πλειοψηφία του λαού που αγωνιζόταν να επιβιώσει.

Θα γίνει προσπάθεια να καταδειχθούν οι μηχανισμοί της παγίωσης των κοινωνικών δεδομένων της Πρωτεύουσας σε σχέση με την ξένη βοήθεια που προοριζόταν για την ανακούφιση του πληθυσμού μετά τον πόλεμο. Η αποτίμηση της σημασίας της ξένης συνδρομής σε μείζονα ζητήματα του αστικού χώρου όπως η κάλυψη των επισιτιστικών αναγκών του πληθυσμού, επέβαλε και την ανασκόπηση των παραγωγικών δυνατοτήτων της χώρας. Η εντύπωση ότι η ξένη βοήθεια το 1945 – 1947 έφτασε σε μία χώρα που δεν παρήγαγε σχεδόν τίποτα, δεν είναι ακριβής. Αντίθετα η συνεισφορά της UNRRA σε συνδυασμό με άλλους παράγοντες, οδήγησαν σε γρήγορη ανάκαμψη της γεωργίας, παραπέμποντας την εξήγηση των μεγάλων ελλείψεων σε βασικά είδη επισιτισμού, και σε άλλους παράγοντες, όπως την κερδοσκοπική συμπεριφορά εμπόρων και μεσαζόντων, την κατάσταση των υποδομών, κ.α.

Η ανάλυση που επιχειρείται, παρακολουθεί τις σύγχρονες θεωρητικές αναζητήσεις της κοινωνικής ιστορίας των πόλεων και τις εξελίξεις της μελέτης του αστικού φαινομένου¹, αντιμετωπίζοντας την πόλη ως ένα πυκνό, σύνθετο και περίπλοκο περιβάλλον που δίνει τη δυνατότητα σε ποικίλες πρακτικές να αναδυθούν και ταυτόχρονα σχηματίζεται από αυτές, μέσα από τη διαμόρφωση ατομικών και συλλογικών υποκειμενικοτήτων, οι οποίες για την εποχή που ερευνήθηκαν στην Αθήνα, είχαν λάβει ένα διαρκώς οξυνόμενο ταξικό περιεχόμενο.

Η πόλη γίνεται αντιληπτή ως κατηγορία εμπειρίας και σκέψης που συμπυκνώνει μεταβαλλόμενες οικονομικές, πολιτικές, κοινωνικές συνυποδηλώσεις², ως ένα περιβάλλον αυξανόμενης ταξικής πόλωσης που επιδρά διαμορφωτικά στην εκδήλωση των κοινωνικών συγκρούσεων ακόμα και όταν αυτές μεταφέρονται στο επίπεδο της ένοπλης ρήξης, στα Δεκεμβριανά. Σε μια τέτοιου είδους ανάλυση, η πόλη δεν αποτελεί απλώς το χωρικό στοιχείο στο οποίο εκτυλίσσονται οι κοινωνικές διεργασίες, αλλά ως ανεξάρτητη μεταβλητή, τις επηρεάζει και επηρεάζεται από αυτές.

¹ Λαμπροπούλου, Δ. (2016). «Εισαγωγή». Στο Μπουσχότεν, Ρ., Βερβενιώτη, Τ., & Λαμπροπούλου, Δ. (Επιμ.). (2016). *Η μνήμη αφηγείται την πόλη. Προφορική ιστορία και μνήμη του αστικού χώρου*. Αθήνα: Πλέθρον, σ. 11.

² Ο.π., σ. 17.

Οι όψεις της κοινωνίας της Αθήνας που εξετάζονται μέσα από την άμεση σύνδεσή τους με την αντιμετώπιση του προβλήματος της επιβίωσης και αποτελούν σταθερό σημείο αναφοράς της ιστοριογραφίας των πόλεων³, είναι η κατοικία και η στέγαση ως παράγοντες μίας ανελαστικής και καθαρά ταξικής χωροθέτησης του σχεδιασμού της πόλης από τον Μεσοπόλεμο, η ταξική διαστρωμάτωση με τις υπάλληλες και ηγεμονεύουσες τάξεις του αστικού χώρου και οι αστικές συγκεντρώσεις πλούτου και ισχύος που επικαθόρισαν από την Κατοχή, τις ασυνέχειες και τις ρήξεις της μεταπολεμικής περιόδου.

Η εικόνα και η ουσία της χωροθέτησης της Πρωτεύουσας, η λαϊκή προαστιοποίηση και οι ποσοτικές μεταβολές της, όπως και οι κοινωνικές αντιδιαστολές που μετέφερε, λαμβάνουν στα πλαίσια της εμφυλιοπολέμικης διένεξης ένα ιδιαίτερο νοηματικό βάρος που ενώ εξέφραζε και επιβεβαίωνε τις αντινομίες της κοινωνικής γεωγραφίας του αστικού πλέγματος, δεν εξαντλούνταν σε αυτές. Τα επιδεινούμενα κοινωνικά ρήγματα πολιτικοποιούσαν το χωρικό στοιχείο με έναν πρωτοφανή τρόπο εμβληματοποίησης των κοινωνικών διαιρέσεων. Οι αντιστικτικές αποκλίσεις στο επίπεδο διαβίωσης των κοινωνικών στρωμάτων της Αθήνας δεν περιέγραφαν απλώς ποσοτικές και ποιοτικές παραμέτρους της κοινωνικής πόλωσης, υψώνονταν στην ιδεολογική σφαίρα και επιστρατεύονταν ως πολιτικά επιχειρήματα σε μία ολιστικού χαρακτήρα συγκρουσιακή αναμέτρηση.

Ένα ξεχωριστό κεφάλαιο, ιδιαίτερου ενδιαφέροντος για τους σκοπούς της παρούσας εργασίας, είναι αυτό της κοινωνικής διαμαρτυρίας, που εκδηλώθηκε ως θεμελιώδης έκφραση του αγώνα επιβίωσης των λαϊκών στρωμάτων του αστικού χώρου. Οι απεργίες των αρχών του 1946 αποτέλεσαν τη μεγαλύτερη και την τελευταία πριν τον Εμφύλιο έκφραση κοινωνικής αναταραχής στις πόλεις, που ενέπλεξε σχεδόν όλους τους εργαζομένους των ζωτικών τομέων της οικονομίας σε έναν αγώνα ενάντια στην οικονομική εξόντωση που αντιμετώπιζαν. Ανέδειξε το μέγεθος των αδιεξόδων στα οποία είχαν περιέλθει οι λαϊκοί πληθυσμοί των πόλεων στην πρώτη μεταπολεμική περίοδο, από τις πρακτικές της αστικής τάξης και τις πολιτικές επιλογές των κυβερνήσεων μετά τα Δεκεμβριανά.

Παρά τον τεράστιο όγκο της βιβλιογραφίας για την εποχή που διαρκώς διευρύνεται, ειδικά για την κοινωνία της Αθήνας μετά την Απελευθέρωση, ελάχιστα έχουν γραφτεί, κυρίως ως σποραδικές αναφορές και όχι ως συστηματική ερευνητική καταγραφή. Για τον λόγο αυτό οι πηγές διερεύνησης του θέματος είναι κυρίως πρωτογενείς. Η τεκμηρίωση των κοινωνικών

³ Ο.π., σ. 18.

εξελίξεων αποτελεί μία απαιτητική υπόθεση που εμπεριέχει οικονομικές, πολιτικές, ακόμα και πολιτισμικές πτυχές. Ο ημερήσιος Τύπος της εποχής και οι μαρτυρίες Ελλήνων και ξένων, αποτέλεσαν το βασικό και πολύ χρήσιμο εργαλείο. Εκτός από τις εφημερίδες, πηγή πληροφοριών υπήρξε και το περιοδικό Ανταίος, η Νέα Οικονομία και άλλα παρόμοιας θεματολογίας περιοδικά. Για τα ευρύτερα οικονομικά και κοινωνικά ζητήματα χρησιμοποιήθηκε αρχειακό υλικό από το Αρχείο της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος και το Εθνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο. Σημαντική πηγή για το θέμα αποδείχτηκε η έκθεση της βρετανικής κοινοβουλευτικής αντιπροσωπείας που είχε έρθει στην Ελλάδα τον Αύγουστο του 1946 και το Ημερολόγιο όπως και η Έκθεση Porter (1947). Παράλληλα αξιοποιήθηκαν πολλές δευτερογενώς επεξεργασμένες πηγές και βιβλιογραφικές αναφορές.

2. Η κοινωνική πόλωση στην Αθήνα του Μεσοπολέμου

Από την εποχή του Μεσοπολέμου η Αθήνα, μετά την εγκατάσταση και την οικονομική δραστηριοποίηση των προσφύγων, πληθυσμιακά απέκτησε την εικόνα ενός μεγάλου αστικού κέντρου μέσα από διαδικασίες αστικοποίησης που παρά τον αγροτικό χαρακτήρα της χώρας, οδήγησαν στην συγκέντρωση πληθυσμού στην Πρωτεύουσα. Ο πληθυσμός της Αθήνας από 453.042 το 1920, αυξήθηκε σε 1.124.109 το 1940. Το 40,15% του συνόλου του αστικού πληθυσμού της χώρας συγκεντρωνόταν στην Αθήνα. Το 1928 και ενώ οι διαδικασίες αποκατάστασης των προσφύγων δεν είχαν ολοκληρωθεί, το 33,23% του πληθυσμού που κατοικούσε στο πολεοδομικό συγκρότημα Αθήνας – Πειραιά ήταν πρόσφυγες. Η αστικοποίηση της χώρας ήταν μεγαλύτερη από πολλές περιφερειακές χώρες αλλά παρέμενε μικρότερη από τις προηγμένες καπιταλιστικές⁴.

Γύρω από το ιστορικό κέντρο της Αθήνας που αποτελούσε το περιβάλλον διαβίωσης των γηγενών αστών και εξουσιαστικό κέντρο της χώρας, εκτεινόταν η «επαρχιακή Αθήνα». Αυτή της φτωχολογιάς και των προσφύγων που μαστίζονταν από την ανεργία και διαβιούσαν σε άθλιες συνθήκες, χωρίς ρεύμα, με ελάχιστο νερό, χωρίς συγκοινωνίες και άλλες υποδομές και κυρίως χωρίς οργανική σύνδεση με την Αθήνα του κέντρου⁵. Αυτά σε μια Αθήνα που δεν είχε ακόμα αποκτήσει ενιαία ταυτότητα και είχε τεράστια προβλήματα υποδομών και δυνατοτήτων: 22.000 προσφυγικές οικογένειες κατοικούσαν προπολεμικά σε τρώγλες και συνολικά στην Αθήνα μόνο 178 στις 1.000 κατοικίες είχαν λουτρό και 639 αποχωρητήριο. Στα σχολεία αντιστοιχούσαν 61 μαθητές ανά δάσκαλο, στα νοσοκομεία μία κλίνη ανά 570 άτομα και στους δρόμους 1,9 αυτοκίνητα ανά 1000 κατοίκους⁶.

Ιδιαίτερη είναι η περίπτωση της Ν. Ιωνίας με τα πέτρινα σπίτια και τις άθλιες συνθήκες ζωής, όπου «το μαλλιοτράβηγμα των γυναικών για το γέμισμα μίας στάμνας νερό ήταν από τις πιο συνηθισμένες σκηνές⁷». Η φτώχεια, η ανεργία, ο κοινωνικός αποκλεισμός οι άθλιες συνθήκες που αντιμετώπισαν οι πρόσφυγες στην Ν. Ιωνία δεν έκαμψαν τον αγώνα τους να

⁴ Λεοντίδου, Λ. (1989). *Πόλεις της σιωπής. Εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940*. Αθήνα: Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, σσ. 158 – 160.

⁵ Καράδήμου – Γερόλυμπου Α (2009). *Πόλεις και εθνικός χώρος σε κατάσταση πολιορκίας. Στο Χαντζιωσήφ, Χ. (Επιμ.). (2009). Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα. Ανασυγκρότηση - Εμφύλιος - Παλινόρθωση 1945 - 1952 (Τόμ. Δ'1)*. Αθήνα: Βιβλιόραμα, σ. 135.

⁶ Ό.π., σσ. 136 – 137.

⁷ Δάκουρα – Βογιατζόγλου, Ο. (2000). «Η γέννηση και η ανάπτυξη της Νέας Ιωνίας». Στο *Η πόλη στους νεότερους χρόνους. Μεσογειακές και Βαλκανικές όψεις. Πρακτικά του Β' Διεθνούς Συνεδρίου. Αθήνα, 27 - 30 Νοεμβρίου 1997*. (2000). Αθήνα: Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, σ. 106.

δραστηριοποιηθούν οικονομικά μέσα από την ανάπτυξη της βιομηχανίας και του εμπορίου. Από προσφυγική γειτονιά, σύντομα η περιοχή μετατρέπεται σε εργατούπολη και η καθημερινή ζωή του οικισμού συντονίζεται με τους ρυθμούς της βιομηχανίας⁸. Έως το 1926 η αστική κοινωνική ζωή είχε αποκαταστήσει τις βασικές λειτουργίες της, κάτι που δεν συνέβη τόσο σύντομα σε άλλες προσφυγούπολεις τις Αθήνας.

Το 1940 η Αθήνα και ο Πειραιάς συγκέντρωναν το 73% του συνόλου του βιομηχανικού εργατικού δυναμικού της χώρας. Μάλιστα 83 από τις βιομηχανίες του ενιαίου πολεοδομικού συγκροτήματος Αθήνα - Πειραιά απασχολούσαν πάνω από 200 άτομα, και συνολικά 34.580 εργάτες και εργάτριες, δηλαδή κατά μέσο όρο κάθε επιχείρηση απασχολούσε 416 άτομα⁹.

Στην Αθήνα μπορούμε να μιλάμε για μία κοινωνία πολωμένη, χωρίς οργανωμένα μεσοστρώματα ανάμεσα σε πλουσίους και φτωχούς¹⁰. Εκτός από τη βασική έκφανση της πόλωσης ανάμεσα σε πλουσίους και φτωχούς, διάσταση εμφανιζόταν ανάμεσα σε επίσημη και άτυπη οικονομία, σε πρόσφυγες και γηγενείς, σε Βενιζελικούς και Μοναρχικούς. Μετά την απομάκρυνση μεγάλου μέρους των προσφύγων από το Κόμμα των Φιλελευθέρων κατά τη δεκαετία του 1930 και τη στροφή τους στο ΚΚΕ, οι δήμοι Περιστερίου, Κοκκινιάς, Ν. Ιωνίας, Καισαριανής, Βύρωνα και Αγίου Γεωργίου Κερατσινίου, στα περίχωρα Αθήνας και Πειραιά, εξελίχθηκαν σε κέντρα του Κομμουνισμού στην Ελλάδα.

Τα ποσοστά των εκλογών που πετύχαινε το ΚΚΕ στις περιοχές αυτές, κυμαίνονταν από 10 έως 19%, υψηλά για τα δεδομένα του Μεσοπολέμου και άκρως ανησυχητικά για την αστική τάξη¹¹ που το 1928 αποτελούσε το 2,6% του ενεργού πληθυσμού της Αθήνας αριθμώντας μόλις 8.000 άτομα, έναντι των εργατικών στρωμάτων που αποτελούσαν το 38,1% επί του συνόλου του ενεργού πληθυσμού της Αθήνας (116.320 άτομα)¹². Σε αυτές τις γειτονίες κυρίως, αναπτύχθηκε κατά τον Μεσοπόλεμο ο τύπος του «αγωνιστή κομμουνιστή» που διαμορφώθηκε μέσα από τα κοινωνικά κινήματα των πόλεων του Βορρά στις συγκρούσεις της περιόδου 1934 - 1935 και προκλήθηκε από τις έντονες κοινωνικές ανισότητες και τη φτώχεια¹³.

⁸ Ό.π., σσ. 107 – 109.

⁹ Πιζάνιας, Π. (1993). *Οι φτωχοί των πόλεων. Η τεχνογνωσία της επιβίωσης στην Ελλάδα το μεσοπόλεμο*. Αθήνα: Θεμέλιο, σ. 29.

¹⁰ Λεοντίδου, Λ. (1989), ό.π., σ. 189.

¹¹ Ό.π., σσ. 190 – 191. Και Χαραλαμπίδης, Μ. (2011). *Η εμπειρία της Κατοχής και της Αντίστασης στην Αθήνα*. Αθήνα: Διδακτορική διατριβή (<http://thesis.ekt.gr/thesisBookReader/id/33069#page/86/mode/2up>), σσ. 81 – 85.

¹² Λεοντίδου, Λ. (1989), ό.π., σ. 188.

¹³ Ό.π., σ. 192.

Το χάσμα πλουσίων και φτωχών στην Αθήνα ήταν μεγάλο και διευρυνόμενο κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου. Σε μελέτη του 1930¹⁴, το 73% των εργατών του δείγματος είχε αποδοχές χαμηλότερες από το κατώτατο όριο επιβίωσης των 33.000 δραχμών τον χρόνο, ενώ μόνο για ψωμί απαιτούνταν το 40% του οικογενειακού εισοδήματος. Το 1938, το 83% των εργατών της Αθήνας είχε χαμηλότερες αποδοχές από το κατώτατο όριο επιβίωσης των 60.000 δραχμών τον χρόνο και μεγάλο ήταν το ποσοστό του υποσιτισμού στην Πρωτεύουσα. Τα εργατικά εισοδήματα του 1938 αντιστοιχούσαν σε μισό καρβέλι ψωμί ανά άτομο την ημέρα, μια χούφτα ελιές, λίγο ελαιόλαδο και ψάρι ή κρέας μία ή δύο φορές το μήνα.

Κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1930, η αλματώδης αύξηση της ανεργίας στην Αθήνα όξυνε τα προβλήματα επιβίωσης των λαϊκών στρωμάτων. Από 75.000 το 1928, οι άνεργοι στην Αθήνα έφτασαν τις 150.000 το 1938, λίγο πριν τον πόλεμο¹⁵. Στα λαϊκά στρώματα συγκαταλεγόταν ένα πλήθος από αλληλοδιεισδύουσες κοινωνικές ομάδες που σχηματοποιούνταν από το γεγονός της διανομής των εισοδημάτων στα μέλη των οικογενειών που δεν εργάζονταν.

Οι γυναίκες στον Μεσοπόλεμο εισέβαλαν δυναμικά στο χώρο της μεταποίησης και των υπηρεσιών, συγκροτώντας ένα ιδιότυπο γυναικείο προλεταριάτο που βρισκόταν σε πολύ δεινότερη θέση από το αντίστοιχο αντρικό. Τα ημερομίσθια που λάμβαναν οι εργάτριες προσέγγιζαν το 1/3 έως το 1/2 των αντίστοιχων αντρικών, ενώ αποκλείονταν από τα εργατικά συνδικάτα. Παράλληλα πολλές γυναίκες προσέφεραν άτυπη εργασία στο σπίτι, η οποία αμειβόταν με το κομμάτι¹⁶.

Στην Αθήνα η φτωχότερη μικροαστική τάξη και οι περιθωριακοί πληθυσμοί, συγχωνεύονταν με την εργατική τάξη. Ζούσαν δηλαδή στις ίδιες γειτονιές με το προλεταριάτο, γεγονός που παρά την αστάθεια και την ανακύκλωση της εργασίας στις λαϊκές γειτονιές, δημιουργούσε ένα κλίμα ενότητας και κοινής μοίρας μπροστά στις αντιξοότητες της υπανάπτυξης¹⁷. Οι γειτονιές αυτές, δημιουργημένες ώστε να είναι επιμελώς αθέατες από τους ισχυρούς αστούς, εκτεινόταν σε απόσταση έως περίπου 4 Km από την Αθήνα. Εκεί συγκεντρώνονταν οι θύλακες της φτώχειας όχι μόνο των απόρων προσφύγων αλλά και των γηγενών. Το Δρουγούτι (Νέος Κόσμος), το Πολύγωνο, τα

¹⁴ Ο.π., σσ. 193 - 194.

¹⁵ Ο.π., σ. 194.

¹⁶ Ο.π., σσ. 197 - 201. Και Πιζάνιας, Π. (1993). *Οι φτωχοί των πόλεων. Η τεχνογνωσία της επιβίωσης στην Ελλάδα το μεσοπόλεμο*. Αθήνα: Θεμέλιο, σ. 31 – 33.

¹⁷ Λεοντίδου, Λ. (1989), ό.π., σ. 201 και 216.

Σφαγεία, η Δραπετσώνα, η Καισαριανή ο Βύρωνας το Παγκράτι, κ.α., ήταν τέτοιες γειτονιές. Το 1944 αντίκριζες εκεί «ατελείωτες σειρές από παράγκες, ερειπωμένα παλιόσπιτα, τα σκεπασμένα με παλιοντενεκέδες χαμώγεια δωμάτια, τα ελεεινά σανιδένια αποχωρητήρια, τα χαντάκια με τις αποχετεύσεις, τα στραβωμένα παράθυρα με τα σπασμένα τζάμια, σωρούς από σκουπίδια...»¹⁸.

Από την άλλη πλευρά, η ευημερούσα αστική τάξη της Αθήνας, όπως και οι εύποροι πρόσφυγες, διαχώριζαν τον κοινωνικό τους χώρο σε αποκλειστικές συνοικίες, οπτικά απομονωμένες από τις λαϊκές γειτονιές. Κοντά στα ανάκτορα και στα ανατολικά του κέντρου εκτεινόταν η Αθήνα των εύπορων αστών, των ακριβών καταστημάτων, των γραφείων, των ξενοδοχείων, των πρεσβειών και των κυβερνητικών κτηρίων. Στην εποχή του Δευτέρου Παγκοσμίου πολέμου το Κολωνάκι κατοικούνταν από τραπεζίτες, εφοπλιστές, πρεσβευτές και γενικότερα πλούσιους γλωσσομαθείς αστούς και επενδυτές και σε τίποτα δεν έμοιαζε με τις λαϊκές συνοικίες¹⁹. Ήταν μία άλλη Αθήνα την οποία δεν άγγιζε η εξαθλίωση και ο αγώνας επιβίωσης των λαϊκών συνοικιών.

Το έμβλημα της αστικής τάξης ήταν η πολυκατοικία. Στις πρώτες που κτίστηκαν στο κέντρο της Αθήνας και στο Κολωνάκι, οι κάτοικοί τους απολάμβαναν μια πολυτελή ζωή σε διαμερίσματα 170 τ.μ.²⁰, μακριά από την αθλιότητα της Αθήνας. Κατά τον Μεσοπόλεμο ο χώρος της αστικής τάξης επεκτάθηκε στις «κηπουπόλεις» των βορειοανατολικών προαστίων, το Ψυχικό, την Φιλοθέη, την Κηφισιά, την Εκάλη σε μια επίδειξη όχι μόνο πλούτου αλλά και εξουσίας, αφού οι ευθείες παρεμβάσεις των ισχυρών αστών επηρέασαν καθοριστικά τη μορφή που έλαβαν οι νέες συνοικίες²¹.

Η κοινωνία της Αθήνας θα εισέλθει στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο πολωμένη και ταξικά χωροθετημένη. Οι πόλεις του κράτους εξαιτίας των έντονων ανισοτήτων και του απολυταρχικού καθεστώτος που είχε επιβληθεί βρίσκονταν σε μία «προεπαναστατική κατάσταση²²». Η Κατοχή, από τις 27 Απριλίου του 1941, θα αποτελέσει για τον αντιπροσωπευτικότερο αστικό χώρο της Ελλάδας μια καταλυτική εμπειρία που ως κοινωνικό βίωμα δεν θα μοιάζει σε τίποτα με ότι είχε ζήσει προηγουμένως η πόλη. Η έννοια της επιβίωσης θα πάρει ένα ιδιαίτερο νόημα που ξεπερνούσε τα έως τότε οικονομικά και

¹⁸ Ο.π., σσ. 217 - 218.

¹⁹ Ο.π., σ. 219.

²⁰ Ο.π., σ. 221.

²¹ Ο.π., σσ. 222 - 227.

²² Αυγουστήδης, Α. (1999). *Το Ελληνικό συνδικαλιστικό κίνημα κατά τη δεκαετία του '40 και τα περιθώρια της πολιτικής*. Αθήνα: Καστανιώτης, σ. 73.

κοινωνικά δεδομένα. Η δικτατορία του Μεταξά και η εμπειρία του πολέμου είχε ασκήσει τους κατοίκους της Πρωτεύουσας σε πρακτικές που θα εντείνονταν στα δύσκολα χρόνια που θα ακολουθούσαν: απαγορεύσεις κυκλοφορίας, συσκότιση, δελτίο τροφίμων, μαύρη αγορά. Στην πόλη αυτή θα ανασυγκροτηθεί το ΚΚΕ και θα γεννηθεί η Αντίσταση ενάντια στους κατακτητές με την ίδρυση της πρώτης αντιστασιακής οργάνωσης της χώρας, της «Εθνικής Αλληλεγγύης» τον Μάιο του 1941²³.

²³ Βερβενιώτη, Τ. (2000). «Η πόλη σε καθεστώς νομιμοποιημένης παρανομίας». Στο *Η πόλη στους νεότερους χρόνους. Μεσογειακές και Βαλκανικές όψεις. Πρακτικά του Β' Διεθνούς Συνεδρίου. Αθήνα, 27 - 30 Νοεμβρίου 1997*. (2000). Αθήνα: Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, σ. 522.

3. Η μορφοποίηση των νέων δεδομένων: Επιβίωση στην κατοχική Αθήνα

Στους σκοπούς της παρούσας εργασίας δεν περιλαμβάνεται η ανάλυση του μεγάλου ζητήματος της επιβίωσης στην Αθήνα κατά την περίοδο της Κατοχής (1941 – 1944). Ωστόσο το βίωμα της Κατοχής στον αστικό χώρο και τα γεγονότα που το καθόρισαν, διαμόρφωσαν σε μεγάλο βαθμό τα κοινωνικά δεδομένα της πρώτης μεταπολεμικής εποχής στην Πρωτεύουσα. Οι ριζικές αναδιαρθρώσεις στο κοινωνικό σώμα που συντελέστηκαν στην Αθήνα σε αυτή την περίοδο, εμφανίζονται μεταπολεμικά ως παγιωμένες καταστάσεις, παρά το γεγονός ότι δεν αντιστοιχούσαν σε κοινωνικές διεργασίες ενός κυρίαρχου, δημοκρατικού και ελεύθερου κράτους.

Ο λαός της Αθήνας υποδέχτηκε τους κατακτητές με αδούλωτο φρόνημα. Σύντομα οι προθέσεις θα μετεξελιχτούν σε έντονη αντιστασιακή δράση που θα συνεχιστεί έως την Απελευθέρωση και θα οδηγήσει στην γιγάντωση του ΕΑΜ και του ΚΚΕ. Η κατοχική εμπειρία σε κοινωνικό επίπεδο, είτε επέτεινε προϋπάρχουσες διαίρεσεις είτε δημιούργησε νέες. Ένας εντελώς νέος και κυρίαρχος πόλος σύγκρουσης ήταν η συνεργασία με τον εχθρό – ο δοσιλογισμός- και οι μορφές που έλαβε, όπως και το κόστος που είχε. Στην Αθήνα οι Γερμανοί συνάντησαν μία διαμορφωμένη κοινωνία, όμως οι συνθήκες τώρα είχαν επιδεινωθεί ραγδαία.

Η αυτονόητη εξάρτηση της Πρωτεύουσας από την αγροτική περιφέρεια στις συνθήκες κρίσης της Κατοχής, οδήγησε στην εμφάνιση και τη γρήγορη άνθιση των άμεσων συναλλαγών²⁴ και της μαύρης αγοράς κατά τον κρίσιμο χειμώνα του 1941 – 1942. Επρόκειτο για ένα μηχανισμό άνισης ανταλλαγής ανάμεσα σε κατόχους δυσεύρετων εμπορευμάτων, κυρίως πρώτης ανάγκης και σε κατόχους σταθερών εισοδημάτων ή αξιών, που αναπτύχθηκε στον αστικό χώρο όπου οι ελλείψεις ήταν δραματικές. Οι εκατοντάδες καθημερινοί θάνατοι στον λιμό της Αθήνας, οδήγησαν σε μια εντατική ανάπτυξη του φαινομένου και σε μία συνακόλουθη βίαιη αναδιανομή εισοδημάτων²⁵ που έπληξε καίρια όχι μόνο τα μικροαστικά στρώματα των πόλεων άλλα και ευπορότερους αστούς που είδαν

²⁴ Μαργαρίτης, Γ. (1993). *Από την ήττα στην εξέγερση. Ελλάδα: Άνοιξη 1941 - Φθινόπωρο 1942*. Αθήνα: Ο Πολίτης, σσ. 86 – 92.

²⁵ Ο.π., σσ. 94 – 96.

σύντομα τις περιουσίες τους να ανταλλάσσονται για λίγα τρόφιμα²⁶ ή τα χρήματά τους να εξανεμίζονται εξαιτίας του πληθωρισμού. Μέσω του ίδιου μηχανισμού οι διακινητές των προϊόντων της μαύρης αγοράς σύντομα συσσωρεύσαν μεγάλα κέρδη που έσπευσαν να τα αποθησαυρίσουν σε χρυσό²⁷. Στο ίδιο πλαίσιο εμφανίστηκε και η διανομή αγαθών με δελτίο που εγκαινιάστηκε ως πρακτική στην Αθήνα λίγο μετά την έναρξη του πολέμου και υποστηρίχτηκε αργότερα από τις αντιστασιακές οργανώσεις, ως δικαιότερο σύστημα διανομής τροφίμων και αντιμετώπισης της μαύρης αγοράς²⁸.

Οι συνθήκες αυτές σε συνδυασμό με την αλλαγή των δομών συσσωρεύσης του κεφαλαίου και την προσαρμογή της βιομηχανικής παραγωγής στις ανάγκες του πολέμου, οδήγησε στην εμφάνιση μίας νέας αστικής τάξης²⁹ που σε αντίθεση με την προπολεμική δεν στήριξε την επικράτησή της σε παραγωγικές δραστηριότητες. Τεράστια κεφάλαια συσσωρεύτηκαν από την παραοικονομία και την αισχροκέρδεια και την εν γένει συνεργασία με τις κατοχικές δυνάμεις, τον οικονομικό δηλαδή δοσιλογισμό³⁰.

Η διαδικασία αυτή που ευνοήθηκε από τους Γερμανούς, οδήγησε σε ρευστοποίηση των μεσοπολεμικών περιουσιών και την ουσιαστική αποδυνάμωση όποιας παραγωγικής λογικής της προηγούμενης αστικής τάξης που έδωσε την θέση της στους ευνοούμενους της γερμανικής πολιτικής και σε κάθε λογής μαυραγορίτες που εκμεταλλεύτηκαν τις νέες συνθήκες στο έπακρο, αδιαφορώντας για τις δραματικές καταστάσεις που βίωνε η μεγάλη πλειοψηφία του πληθυσμού.

Οι θάνατοι από πείνα στον τρομερό λιμό του 1941 – 1942 έπληξαν κυρίως τις συνοικίες που κατοικούνταν από φτωχά εργατικά στρώματα (Πετράλωνα, Βοτανικός, Γκάζι, Μεταξουργείο, Πλάκα) και ιδιαίτερα τις προσφυγικές συνοικίες³¹. Πλήττονται ιδιαίτερα άνεργοι, εργάτες, συνταξιούχοι και υπάλληλοι. Εντελώς διαφορετικά είναι τα πράγματα στα ανατολικά του κέντρου της Αθήνας. Το λαμπερό Κολωνάκι και ο Λυκαβηττός πλήττονται

²⁶ Λυμπεράτος, Μ. (2006). *Στα πρόθυρα του Εμφυλίου πολέμου. Από τα Δεκεμβριανά στις εκλογές του 1946*. Αθήνα: Βιβλιόραμα, σ. 198.

²⁷ Σταθάκης, Γ. (2004). *Το Δόγμα Τρούμαν και το Σχέδιο Μάρσαλ. Η ιστορία της αμερικανικής βοήθειας στην Ελλάδα*. Αθήνα: Βιβλιόραμα, σσ. 37 – 38.

²⁸ Ο.π., σσ. 39 – 40. Και Θωμαδάκης, Σ. (2006), *ό.π.*, σσ. 136 – 141.

²⁹ Βεργόπουλος, Κ. (2006), «Η συγκρότηση της νέας αστικής τάξης 1944 – 1952». Στο Alexander, G., Αλιβιζάτος, Ν., & ... (2006). *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940 - 1950. Ένα έθνος σε κρίση*. (Γ. Ιατρίδης, Επιμ., Μ. Δρίτσα, & Α. Λυκιαρδοπούλου, Μεταφρ.) Αθήνα: Θεμέλιο, σσ. 529 - 530.

³⁰ Για τις πρακτικές των μεγαλοβιομηχάνων στη διάρκεια της Κατοχής βλ. *Ελεύθερη Ελλάδα*, 29/3/1945.

³¹ Χαραλαμπίδης, Μ. (2011). *Η εμπειρία της Κατοχής και της Αντίστασης στην Αθήνα*. Αθήνα: Διδακτορική διατριβή (<http://thesis.ekt.gr/thesisBookReader/id/33069#page/86/mode/2up>), σσ. 104 - 106.

πολύ λιγότερο³². Η δοκιμασία της πείνας δεν ήταν απλώς σωματική, με το πλήθος των θανάτων και των αρρωστιών που προκάλεσε. Επρόκειτο για μια τραυματική εμπειρία, με πρωτοφανείς σκηνές να εκτυλίσσονται καθημερινά στους δρόμους της Αθήνας, που έδωσε στις κοινωνικές διαιρέσεις διαφορετικό νόημα και διαφορετική δυναμική. Το γεγονός ότι η συνεργασία με τον εχθρό ή η προηγούμενη οικονομική ευμάρεια οδηγούσε στη διάσωση από τη λαίλαπα του λιμού, έκανε τους «πεινασμένους να στραφούν εναντίον των χορτάτων³³». Τα κοινωνικά ήθη οξύνθηκαν, ένα νέο είδος «ανομίας» εμφανίστηκε στην Αθήνα ως απότοκο σύμπτωμα της αγωνιώδους προσπάθειας επιβίωσης, η κατάσταση ήταν έκρυθμη³⁴.

Την ίδια στιγμή που τα λαϊκά στρώματα της Αθήνας αποδεκατίζονταν από την έλλειψη φαγητού και την έξαρση των αρρωστιών που συνδέονταν άμεσα ή έμμεσα με τον υποσιτισμό και τις άθλιες συνθήκες διαβίωσης, κάποιοι άλλοι πλούτιζαν εγκληματικά εις βάρος των συμπολιτών τους. Η ανακατανομή και η μετατόπιση του πλούτου ήταν μεγάλη. Ειδικά στην Αθήνα οι προμηθευτές των Γερμανών και οι μεγαλοαστοί, όπως προκύπτει από τις συμβολαιογραφικές πράξεις που υπογράφηκαν³⁵, πρέπει να ωφελήθηκαν σε μεγάλο βαθμό. Το ίδιο και οι μαυραγορίτες μεγαλύτερης ή μικρότερης εμβέλειας.

Τα κατώτερα στρώματα που υπέφεραν από τη διεύρυνση των ανισοτήτων και αντιμετώπιζαν το φάσμα του αφανισμού, αποτέλεσαν το μεγαλύτερο κομμάτι της Αντίστασης στις πόλεις. Η μαζικότητα του αντιστασιακού κινήματος όπως και η ηθική εκμηδένιση ατόμων και κοινωνικών ομάδων, σχετίζονται άμεσα με τις εξελίξεις της Κατοχής. Οι κοινωνικοοικονομικές ανακατατάξεις που συντελέστηκαν στην Αθήνα εξαιτίας του υπερπληθωρισμού, της μαύρης αγοράς, του παράνομου πλουτισμού και του οικονομικού δοσιλογισμού, αποτέλεσαν ένα κοινωνικό δεδομένο που όξυνε τις μεταπολεμικές εξελίξεις στην Αθήνα, δεν αντιμετωπίστηκε ποτέ αποτελεσματικά και δεν πρέπει να παραγνωρίζεται ως προς τη σημασία που είχε στην εκδήλωση του Εμφυλίου Πολέμου³⁶.

³² Λούκος, Χ. (2007). « Η πείνα στην Κατοχή». Στο Χαντζηιωσήφ, Χ., & Παπαστράτης, Π. (Επιμ.). (2007). *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα. Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος Κατοχή - Αντίσταση 1940 - 1945* (Τόμ. Γ΄2). Αθήνα: Βιβλιόραμα, σ. 234.

³³ Ο.π., σ. 239.

³⁴ Ο.π., σ. 240. Επίσης Χαραλαμπίδης, Μ. (2011), *ό.π.*, σσ. 106 – 108 και Μαργαρίτης, Γ. (1993), *ό.π.*, σσ., 99 – 100.

³⁵ Λούκος, Χ. (2007), *ό.π.* σ. 255 – 256.

³⁶ Ο.π., σσ. 252 - 253.

Ανυπολόγιστες ήταν οι συνέπειες σε ψυχολογικό επίπεδο σε όσους κατάφεραν να επιβιώσουν από το λιμό. Η Αθήνα γνώρισε μία ιδιαίτερη πτυχή της βίας του πολέμου που δεν εμφανίστηκε τόσο έντονα στις αγροτικές περιοχές. Κάθε μέρα πέθαιναν περίπου 1000 άτομα σε Αθήνα και Πειραιά τον χειμώνα 1941 – 1942³⁷. Η πείνα αλλά και ο φόβος της πείνας άλλαξαν οριστικά για τη γενιά της Κατοχής τον τρόπο αντιμετώπισης της ζωής³⁸. Το ένστικτο της αυτοσυντήρησης, η επιβίωση των συγγενικών προσώπων, αναδύθηκαν ως πρωταρχικά στοιχεία κάθε δράσης ή σκέψης. Σε αυτή την εποχή ο αγώνας για επιβίωση είχε άμεσες και ορατές συνέπειες στα άτομα και τους συγγενείς τους. Η απώλεια αυτού του αγώνα επιβάρυνε και όσους έμεναν πίσω. Η αδικία, η ανισότητα, οι διακρίσεις, είχαν τώρα ως άμεση συνέπεια τον θάνατο, τον οποίο βίωσαν έντονα εκείνοι πρώτα απ' όλα που πλήγηκαν άμεσα και έχασαν προσφιλή πρόσωπα, αλλά και όσοι ωφελήθηκαν μέσα από προδοτικές, εγκληματικές ή απλώς ανήθικες πρακτικές, δεδομένων και των έκτακτων συνθηκών της Κατοχής. Τα όρια της κοινωνικής ηθικής και του πατριωτισμού δοκιμάστηκαν έντονα. Γι αυτό η Αντίσταση δεν στράφηκε μόνο ενάντια στους άμεσα υπεύθυνους Γερμανούς, αλλά εξίσου υπεύθυνοι θεωρήθηκαν και οι ντόπιοι συνεργάτες τους, οι κάθε λογής δοσίλογοι³⁹. Η εκτίμηση⁴⁰ ότι στη λαϊκή αντίληψη η οικονομική εκμετάλλευση των μισθωτών της περιόδου της Κατοχής, συνδεόταν άρρηκτα με τις πρακτικές εξολόθρευσης των Γερμανών αλλά και τη δράση των ντόπιων συνεργατών τους, αναδεικνύει μία κυρίαρχη πραγματικότητα που ρίζωσε στην κατοχική κοινωνία της Αθήνας αλλά και της Ελλάδας γενικότερα.

Ο Χρ. Λούκος ύστερα από εξαντλητική έρευνα των δημογραφικών δεδομένων και των διαθέσιμων πηγών, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι ο καθοριστικός παράγοντας για τις διαστάσεις που πήρε ο λιμός δεν είναι δυνατό να αποδοθεί σε εξωγενή αίτια αλλά στις ίδιες τις ενδογενείς παθογένειες της αθηναϊκής κοινωνίας, τις μεγάλες δηλαδή ανισότητες που διαμόρφωσαν και την αντίστοιχα άνιση κατανομή των ανεπαρκών ποσοτήτων τροφίμων που έφταναν στην Αθήνα τον κρίσιμο χειμώνα 1941 - 1942. Εκείνοι που πληρώνουν με τη ζωή τους παλιούς και νέους κοινωνικούς αποκλεισμούς, είναι τα κατώτερα λαϊκά στρώματα, οι

³⁷ Θωμαδάκης, Σ. (2006). « Μαύρη αγορά, πληθωρισμός και βία στην οικονομία της κατεχόμενης Ελλάδας». Στο Alexander, G., Αλιβιζάτος, Ν., & ... (2006). *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940 - 1950. Ένα έθνος σε κρίση*. (Γ. Ιατρίδης, Επιμ., Μ. Δρίτσα, & Α. Λυκιαρδοπούλου, Μεταφρ.) Αθήνα: Θεμέλιο, σ.130

³⁸ Ο.π., σσ. 251 – 252.

³⁹ Λούκος, Χ. (2007), ό.π., σσ. 260.

⁴⁰ Χατζηιωσήφ, Χ. (2013). «Δεκέμβρης 1944, τέλος και αρχή». Στο Ελεφάντης, Α., Παπαθανασίου, Ι., Παπαστράτης, Π., Σακελλαρόπουλος, Τ., & Χατζηιωσήφ, Χ. (2013). *Δεκέμβρης 1944. Μύθοι και πραγματικότητες*. Αθήνα: Η Αυγή, σ. 66.

«μη έχοντες», άνεργοι, εργαζόμενοι και συνταξιούχοι της Αθήνας που όμως είναι αποκλεισμένοι από τις δοσιλογικές «διασυνδέσεις» και τη μαύρη αγορά⁴¹.

Μετά την άρση του συμμαχικού αποκλεισμού και τη δραστηριοποίηση του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού στην Αθήνα όπως και στην υπόλοιπη χώρα, ο εφοδιασμός σε προϊόντα πρώτης ανάγκης συνεχίστηκε με τα δύο παράλληλα συστήματα που προϋπήρχαν, αυτό του δελτίου και της μαύρης αγοράς. Καθώς όμως οι δοσιλογικές κυβερνήσεις απέτυχαν παταγωδώς να πετύχουν επαρκείς ποσότητες διανομής με δελτίο, σε συνδυασμό με την άνιση κατανομή των υπαρχουσών ποσοτήτων ανάμεσα στον πληθυσμό⁴², το προβάδισμα είχε η μαύρη αγορά και όσοι μπορούσαν να προμηθεύονται από εκεί τα αναγκαία. Σε όλη τη διάρκεια της Κατοχής τα ασθενέστερα κοινωνικά στρώματα της Αθήνας, ακόμα και αν κατάφερναν να επιζούν, υποσιτίζονταν δραματικά. Τον Οκτώβριο του 1943 η Τράπεζα της Ελλάδος εκφράζοντας τον πανικό της, τόνιζε ότι «η προοπτική για το άμεσο μέλλον είναι οδυνηρή και τραγική τόσο για την επιβίωση όσο και για τις σχέσεις μεταξύ των τάξεων⁴³».

Δεν κάμφθηκε όμως η αγωνιστική διάθεση του μεγάλου μέρους του λαού της Αθήνας, είτε συμμετείχε άμεσα στις αντιστασιακές οργανώσεις, είτε απείχε συνειδητά από κάθε είδους επαφή με τους κατακτητές και τους συνεργάτες τους, υπομένοντας τα δεινά της Κατοχής. Το ΕΑΜ στράφηκε οργανωτικά στο δίκτυο της γειτονιάς που από την προηγούμενη περίοδο βρισκόταν κοντά στον χώρο εργασίας⁴⁴ και αποτελούσε μια κοινωνική δομή ενότητας και ομοθυμίας. Άντρες και γυναίκες πύκνωσαν τις τάξεις του ΕΑΜ και των αριστερών οργανώσεων⁴⁵. Όλοι μαζί επιστρατεύονταν στις απεργίες και τις διαδηλώσεις της Κατοχής.

Παρά το γεγονός της μικρής εμβέλειας της προπολεμικής εργατικής τάξης⁴⁶, η περίοδος της Κατοχής την ανέδειξε σε κεντρικό διαπλαστικό παράγοντα ενός ιδιαίτερου κομματιού της αντιστασιακής πράξης στον αστικό χώρο. Οι απεργίες του 1942 και του 1943 που απέτρεψαν τις προσπάθειες πολιτικής επιστράτευσης των Γερμανών έδειχναν τις δυνατότητες που θα μπορούσε να έχει η συσπείρωση και η συλλογική δράση, αλλά και τον δρόμο που έπρεπε να ακολουθηθεί.

⁴¹ Λούκος, Χ. (2007), *ό.π.*, σσ. 231 - 232.

⁴² Χατζηιωσήφ, Χ. (2007). « Η ελληνική οικονομία πεδίο μάχης και αντίστασης». Στο Χατζηιωσήφ, Χ., & Παπαστράτης, Π. (Επιμ.). (2007). *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα. Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος Κατοχή - Αντίσταση 1940 - 1945* (Τόμ. Γ΄2). Αθήνα: Βιβλιόραμα, σ. 198.

⁴³ Θωμαδάκης, Σ. (2006), *ό.π.*, σσ. 139 - 140

⁴⁴ Βερβενιώτη, Τ. (2000), *ό.π.*, σσ. 525 - 526.

⁴⁵ Μπαρτζιώτας, Β. (1984). *Η Εθνική Αντίσταση στην αδόλωτη Αθήνα*. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή, σσ. 318 - 323.

⁴⁶ Αυγουστίδης, Α. (1999), *ό.π.*, σσ. 72 - 73.

Το Εργατικό ΕΑΜ⁴⁷ που ιδρύθηκε δύο μήνες πριν από το ίδιο το ΕΑΜ, στις 16 Ιουλίου του 1941, ανέλαβε τον ρόλο να ηγηθεί με γνήσιο και ανόθευτο τρόπο του συνδικαλιστικού κινήματος σε μια εποχή που οι μόνες «νόμιμες» δράσεις της δημόσιας ζωής ήταν αυτές του δοσιλογισμού. Οι τρεις παρατάξεις που ίδρυσαν το ΕΕΑΜ ήταν αυτή του ρεφορμιστή ηγέτη Γ. Καλομοίρη που το 1946 θα εγκαταλείψει τη συνεργασία του με την Αριστερά για να ξαναγυρίσει στη δεξιά παράταξη, του σοσιαλιστή Δ. Στρατή (εκπροσωπούσε το ΣΚΕ) που αντλούσε το μεγαλύτερο ποσοστό της δύναμής του στους σιδηροδρομικούς και είχε αρκετούς υποστηρικτές στους δημοσίους υπαλλήλους και στους εμποροϋπαλλήλους και βεβαίως η παράταξη του ΚΚΕ, με μεγάλη εμβέλεια στους βιομηχανικούς εργάτες και στα μεγάλα σωματεία, που είχε ως επιφανέστερους ηγέτες τους καπνεργάτες Κ. Λαζαρίδη και Κ. Θέο.

Στο πρόγραμμα του ΕΕΑΜ παρά τις όποιες ασάφειες, γινόταν φανερό το διαφοροποιητικό στοιχείο του αντιστασιακού συνδικαλισμού σε σχέση με τον προπολεμικό. Οι στόχοι δεν περιορίζονταν στον συνδικαλισμό αλλά επεκτείνονταν σε στόχους αντιστασιακούς και καθαρά πολιτικούς που αναφέρονταν στη μεταπολεμική εποχή⁴⁸. Το ΕΕΑΜ παρά τις διακηρύξεις που αναφέρονταν στην πορεία της μεταπολεμικής κοινωνίας, δεν παρουσίασε ένα πολιτικό πρόγραμμα, αλλά το παρέπεμπε στη δικαιοδοσία ενός εργατικού αριστερού κόμματος, δηλαδή στο ΕΑΜ. Επικεντρώθηκε στον αγώνα ενάντια στους κατακτητές με σκοπό την Απελευθέρωση και την ουσιαστική συμβολή στη νίκη του ΕΑΜ⁴⁹. Η μαζικότητα του συνδικαλιστικού κινήματος κινούνταν παράλληλα με αυτή του καθαρά πολιτικού εκφραστή του δηλαδή του ΕΑΜ και έφτανε ίσως τα 700.000 μέλη το 1944⁵⁰, με κυρίαρχη δύναμη το ΚΚΕ.

Η συγκρουσιακή σχέση του ΕΕΑΜ με τη διορισμένη κατοχική ΓΣΕΕ (ΕΣΕΕ) ήταν αναμενόμενη, όπως δεδομένη ήταν και η εξαφάνιση των μελών της συνεργαζόμενης με τους κατακτητές συνδικαλιστικής μερίδας μετά την Απελευθέρωση. Οι μεταπολεμικές εξελίξεις θα προσέφεραν σε εκπροσώπους της τελευταίας μία απροσδόκητη ευκαιρία επιστροφής στα συνδικαλιστικά πράγματα της χώρας⁵¹. Πάντως στις 18 Αυγούστου 1944 η Κεντρική επιτροπή του ΕΕΑΜ αυτοανακηρύχτηκε σε Γενική Συνομοσπονδία των Εργατών Ελλάδας και αναγνωρίστηκε στη συνέχεια από τον υπουργό εργασίας και στέλεχος του ΚΚΕ

⁴⁷ Ο.π., σσ. 90 - 94.

⁴⁸ Ο.π., σσ. 95 - 97.

⁴⁹ Ο.π., σσ. 102 - 103.

⁵⁰ Ο.π., σσ. 112.

⁵¹ Ο.π., σ. 127.

Μιλτιάδη Πορφυρογένη. Το ΕΕΑΜ δίκαια διεκδικούσε για τον εαυτό του τον εκφραστή της εργατικής τάξης. Ήταν το γνήσιο όργανο της αντίστασης στις πόλεις και έναν παρόμοιο ρόλο θα κληθεί να παίξει και στην επόμενη περίοδο.

4. Οι προκλήσεις της Απελευθέρωσης και οι συνθήκες που επικρατούσαν στην Αθήνα

4.1. Πολιτικά και κοινωνικά δεδομένα

Με την Απελευθέρωση το 1944, τα οικονομικά της χώρας βρίσκονταν σε πλήρη αποδιοργάνωση. Η πρώτη κυβέρνηση της εθνικής ενότητας του Γ. Παπανδρέου προσπάθησε να εφαρμόσει ένα πρόγραμμα οικονομικής και ιδιαίτερα νομισματικής σταθεροποίησης. Η σταθεροποίηση σε πρώτη φάση και στη συνέχεια η ανασυγκρότηση ως εκπεφρασμένοι στόχοι προϋπέθεταν την άμεση αντιμετώπιση του νομισματικού προβλήματος με τη νομισματική μεταρρύθμιση που θα γινόταν όμως σε συνθήκες γενικής οικονομικής αρρυθμίας και κρίσης. Ο έλεγχος εξάλλου των τιμών συνδεόταν άμεσα τόσο με την επισιτιστική όσο και με τη δημοσιονομική διάσταση του οικονομικού προβλήματος της χώρας. Ταυτόχρονα το πολιτικό τοπίο ήταν θολό και οι συγκρουσιακή λογική που είχε προηγουμένως αναπτυχθεί λίγες ελπίδες άφηνε για πολιτική ομαλότητα.

Παρόλα αυτά, η συμμετοχή του ΕΑΜ στην κυβέρνηση με έξι υπουργούς και οι συμφωνίες που οδήγησαν στην εξέλιξη αυτή, αποτέλεσαν την πρώτη αδιαμφισβήτητη απόδειξη της συμβιβαστικής πολιτικής που θα ακολουθούσε η Αριστερά μετά την Απελευθέρωση⁵². Το οικονομικό πρόγραμμα που ακολουθήθηκε σύμφωνα με τα την καταγραφή των πεπραγμένων του Α. Σβώλου που διετέλεσε υπουργός οικονομικών της κυβέρνησης εθνικής ενότητας, ήταν αποκαλυπτικό του ρεαλισμού και της υπεύθυνης στάσης που κρατούσε το ΕΑΜ, τηρώντας απαρέγκλιτα τις συμφωνίες που προηγουμένως είχε υπογράψει. Η στάση αυτή δρούσε ως καταλύτης του συγκρουσιακού κλίματος που προηγουμένως είχε δημιουργηθεί στην Αθήνα⁵³.

Μάλιστα η Αθήνα ήταν η μοναδική από τις ευρωπαϊκές πρωτεύουσες που δεν σημειώθηκαν μαζικές εκτελέσεις συνεργατών του κατακτητή κατά τη διάρκεια της Απελευθέρωσης⁵⁴. Αντίθετα στη Γαλλία είχαμε 8.700 συνοπτικές εκτελέσεις συνεργατών των Γερμανών, 901 εκτελέσεις μετά από απόφαση στρατοδικείων και 38.000 ποινές

⁵² *Καθημερινά Νέα*, 3/11/1944 και *Δημοκρατία*, 1,16,17/11 και 25/12/1944, στο Χατζηιωσήφ, Χ. «Δεκέμβρης 1944, τέλος και αρχή». Στο Χατζηιωσήφ, Χ., & Παπαστράτης, Π. (Επιμ.). (2007). *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα. Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος Κατοχή - Αντίσταση 1940 - 1945* (Τόμ. Γ΄2). Αθήνα: Βιβλιόραμα, σ. 384.

⁵³ Την ίδια μετριοπαθή στάση και προσήλωση στα συμφωνημένα, ακολουθούσε το ΕΑΜ και μετά τη συμφωνία της Βάρκιζας. Βλ. *Ελευθερη Ελλάδα*, 25/2/1945.

⁵⁴ Χαραλαμπίδης, Μ. (2014). *Δεκεμβριανά 1944. Η μάχη της Αθήνας* (Β΄ εκδ.). Αθήνα: Αλεξάνδρεια, σσ. 45.

κάθειρξης, ενώ στην Ιταλία αντίστοιχα εκτελέστηκαν με συνοπτικές διαδικασίες πάνω από 9.000 άτομα⁵⁵.

Όπως προκύπτει από το οικονομικό πρόγραμμα του Σβώλου⁵⁶ προτεραιότητα αποτέλεσε ο ομαλός ανεφοδιασμός της χώρας, η εξασφάλιση της παραγωγικής απασχόλησης του πληθυσμού και γενικότερα η επανέναρξη της οικονομικής λειτουργίας της χώρας. Αυτό θα επιτυγχανόταν μέσω της «ενεργητικής επέμβασης» του κράτους και της διαμόρφωσης ενός κατάλληλου εποπτικού και πιστωτικού μηχανισμού. Σε αυτή την κατεύθυνση κινήθηκε και η πολιτική παροχής βιομηχανικών πιστώσεων που έγινε προσπάθεια να συνδυαστούν με ένα πλέγμα ελέγχων το οποίο μοναδικό στόχο θα είχε την εξυγίανση της οικονομικής λειτουργίας και την καθιέρωση ενός πλαισίου λειτουργίας που να προσομοιάζει σε ευνομούμενο απλώς κράτος και όχι σε σοσιαλιστική δημοκρατία. Επρόκειτο δηλαδή για ήπια μέτρα που σε τίποτα δεν πρόδιδαν κάποια πρόθεση επαναστατικού μετασχηματισμού της κοινωνίας.

Τα πρωταρχικά ζητούμενα ήταν ο καθορισμός των μισθών και η επαναλειτουργία των εργοστασίων⁵⁷. Και τα δύο άπτονταν των διαθέσεων της νεοπαγούς αστικής τάξης αλλά σε ένα μεγάλο βαθμό περιπλέκονταν με το συνολικό θέμα της ρύθμισης του οικονομικού χάους που επικρατούσε. Ο ίδιος ο Μ. Πορφυρογένης είχε υποχρεωθεί να υπογράψει μια συμφωνία που ρύθμιζε τα ημερομίσθια σε επίπεδα χαμηλότερα από αυτά που θα δικαιολογούσαν τη στοιχειώδη κάλυψη των βασικών αναγκών των εργατών. Οι ευνοϊκότερες ρυθμίσεις παραπέμπονταν για το μέλλον⁵⁸. Ταυτόχρονα η παράλυση της παραγωγής και οι στάση των βιομηχάνων που σε κάποιες περιπτώσεις συνειδητά δεν επανεκκινούσαν την παραγωγή, ώθησε ομάδες εργατών να καταλάβουν εργοστασιακές μονάδες και να τις επαναλειτουργήσουν⁵⁹. Η κοινωνική ένταση που συνυφαινόταν με το πρόβλημα της βιολογικής επιβίωσης των λαϊκών πληθυσμών και η σχετική κινητικότητα ήταν μεγάλη.

Πάντως το ΚΚΕ όχι μόνο δεν επιχείρησε κάποιου είδους επαναστατικό μετασχηματισμό, αλλά όπως προκύπτει και από το πρόγραμμά του⁶⁰, τάχτηκε εξ αρχής αρωγός του

⁵⁵ Χατζηιωσήφ, Χ. (2013). « Δεκέμβρης 44. Τέλος και αρχή». Στο Ελεφάντης, Ά... ό.π., σ. 81.

⁵⁶ Σβώλος, Α. (1945). *Ιστορία μιας Προσπάθειας*. Αθήνα: Ράνος, σσ. 30 – 33.

⁵⁷ *Ελευθέρη Ελλάδα*, 29/11/1944. Βλ. και Χατζηιωσήφ, Χ. (2013). « Δεκέμβρης 44. Τέλος και αρχή». Στο Ελεφάντης, Ά... ό.π., σσ. 78 -79.

⁵⁸ *Ριζοσπάστης*, 15/11/1944.

⁵⁹ Καρπόζηλος, Κ. (2009). «Συνδικάτα και πολιτική στην Ελλάδα του Εμφυλίου». Στο Χαντζηιωσήφ, Χ. (Επιμ.). (2009). *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα. Ανασυγκρότηση - Εμφύλιος - Παλινόρθωση 1945 - 1952* (Τόμ. Δ' 1,). Αθήνα: Βιβλιόραμα, σσ. 69 – 71.

⁶⁰ «Προσχέδιο Προγράμματος του ΚΚΕ». Κομμουνιστική Επιθεώρηση, αρ. φ. 42, 26/9/1945.

προγράμματος ανασυγκρότησης της χώρας στα πλαίσια του αστικού κράτους, υπερασπίζοντας δίκαια και μάλλον αυτονόητα για την εποχή μέτρα, όπως η δήμευση των περιουσιών των δοσίλογων και η φορολογία του μεγάλου κεφαλαίου. Όμως η απόπειρα ελέγχου που και το ίδιο το ΚΚΕ προωθούσε, έθιγε φυσικά τα διαμορφωμένα από την Κατοχή συμφέροντα.

Στον αγροτικό τομέα εξάλλου, το ΚΚΕ προωθούσε σχέδια για διανομή γαιών και αναβάθμιση των αγροτικών συνεταιρισμών. Μιλούσε για την ανάγκη τεχνικού και επιστημονικού εκσυγχρονισμού της γεωργίας. Οι ίδιες προτεραιότητες θα τεθούν αργότερα και από τους οικονομολόγους των ξένων αποστολών. Όσο για τη διανομή γαιών ήταν ένα μέτρο που από τον 19^ο αιώνα προτάσσονταν εμφατικά για την αντιμετώπιση των χρόνιων προβλημάτων του αγροτικού τομέα και όπως είναι γνωστό, είχε υλοποιηθεί και νωρίτερα σε κρίσιμες για τη χώρα συνθήκες από τον Ελ. Βενιζέλο με την Β' αγροτική μεταρρύθμιση (1917 – 1925).

Η «Λαϊκή Δημοκρατία» λοιπόν που επαγγελλόταν το ΚΚΕ, δεν προϋπέθετε την επαναστατική κατάληψη της εξουσίας. Την ίδια εποχή οι Άγγλοι εργατικοί προωθούσαν πολύ πιο ριζοσπαστικά μέτρα υπεράσπισης των λαϊκών συμφερόντων, σε μία χώρα μάλιστα που είχε πληγεί πολύ λιγότερο από την Ελλάδα κατά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Τα μέτρα κοινωνικής πολιτικής που πρότειναν οι εργατικοί στην Αγγλία θα συνιστούσαν, σύμφωνα με τον W. Hitchcock⁶¹, μια «μεικτή οικονομία» Καπιταλισμού και Σοσιαλισμού.

Στην Αθήνα η Απελευθέρωση γιορτάστηκε ως μεγάλη νίκη του λαού και της εργατικής τάξης ενάντια στους Γερμανούς. Όμως η πόλη ήταν διαιρεμένη. Από τον Απρίλιο έως τον Οκτώβριο του 1944 οι μάχες του ΕΛΑΣ της Αθήνας δεν γίνονται μόνο ενάντια στους Γερμανούς και τους Γερμανοτσολιάδες αλλά και ενάντια στις μη εαμικές οργανώσεις. Μάχες με σφαίρες αλλά και τραγούδια⁶² και συνθήματα που μαρτυρούσαν ένα βαθύ διχασμό. Η «κόκκινη γραμμή» των ανατολικών συνοικιών άρχιζε από το Νοσοκομείο Συγγρού, και περιελάμβανε την Καισαριανή, τη Φιλολάου, τη Γούβα το Νέο Κόσμο, το Δρουγούτι, έως το Στάδιο και τη λεωφόρο Συγγρού. Η «Χ» απλωνόταν στο Θησείο και εθνικιστικές οργανώσεις στα Πετράλωνα και τον Κολωνό. Του Γκύζη και τα Εξάρχεια με το

⁶¹ Hitchcock, W. (2004). *The Struggle for Europe: The Turbulent History of a Divided Continent, 1945-2002*. New York: Anchor Books, σσ. 54 – 55.

⁶² Βερβενιώτη, Τ. (2000), *ό.π.*, σσ. 531 - 533.

λόφο του Στρέφη, τα έλεγχε ο ΕΛΑΣ⁶³. Ο χωροταξικός διαχωρισμός της Αθήνας που ως καθαρά ταξικός προϋπήρχε όπως είδαμε από τον Μεσοπόλεμο, μετά την Κατοχή γίνεται και πολιτικός, καθώς τα λαϊκά στρώματα της πόλης είχαν στελεχώσει μαζικά το ΕΑΜ και το ΚΚΕ.

Σε συμβολικό επίπεδο οι τρεις διαδηλώσεις που ακολούθησαν την αποχώρηση των Γερμανών από την Αθήνα ήταν ενδεικτικές του κλίματος που επικρατούσε. Στις πάνδημες λαϊκές συγκεντρώσεις του εαμικού κόσμου στις 13 και 14 Οκτωβρίου κυριαρχούσε ο ενθουσιασμός, η αισιοδοξία και η αγωνιστική διάθεση. Η αστική τάξη παρακολουθούσε αμήχανη και αγωνιούσα το λαϊκό ξέσπασμα. Περιγράφει ο Γ. Θεοτοκάς: «Ποτέ δεν είδε η Αθήνα τέτοια συγκέντρωση λαϊκών μαζών που γεμίζανε ακατάπαυστα το Σύνταγμα την Ομόνοια και όλο το μήκος των οδών Σταδίου και Πανεπιστημίου... Δεν υπάρχει αμφιβολία πως τούτος ο λαός που βλέπουμε αυτές τις μέρες είναι άλλος από κείνον που ξέραμε, πιο δυναμικός, πιο γενναίος και πιο υπερήφανος, αληθινά χειραφετημένος και λεύτερος...»⁶⁴. Στις 15 Οκτώβρη η αστική τάξη και οι εθνικιστικές οργανώσεις που είχαν συνεργαστεί με τους Γερμανούς, σε μια συμβολική κίνηση υπενθυμίζουν την ύπαρξή τους με κραυγαλέο και προκλητικό τρόπο και με σκοπό να διεκδικήσουν τα κεκτημένα της Κατοχής και τα συμφέροντά τους⁶⁵. Γράφει ο Β. Μπαρτζιώτας, κεντρικό στέλεχος του ΕΑΜ και του ΚΚΕ: «Έτσι η απελευθέρωση της Αθήνας πολύ λίγο έμοιαζε με πραγματική απελευθέρωση. Μόλις πάτησαν το πόδι τους στην Αθήνα οι Άγγλοι στρατιώτες, η ελληνική αντίδραση, σήκωσε κεφάλι, για να πραγματοποιήσει τα αντιλαϊκά σχέδια της πλουτοκρατικής ολιγαρχίας και ξαναφέρει με τις ευλογίες των Εγγλέζων το βασιλιά Γεώργιο Γλύξμπουργκ»⁶⁶.

Οι πανηγυρισμοί κόπασαν, αλλά τα δριμύτατα προβλήματα επιβίωσης για τη συντριπτική πλειοψηφία του λαού της Αθήνας παρέμεναν δραματικά, με μείζον το επισιτιστικό πρόβλημα. Η περίοδος που θα ακολουθήσει έως τα Δεκεμβριανά, θα αποδείκνυε σε μεγάλο βαθμό ότι η απαλλαγή από τους Γερμανούς δεν θα οδηγούσε αυτόματα στη βελτίωση των όρων διαβίωσης των λαϊκών στρωμάτων της πόλης. Τα κοινωνικά προβλήματα παρέμεναν

⁶³ Ο.π., σ. 532. Για μία πληρέστερη εικόνα του χωροταξικού διαχωρισμού ως προς την ακριβή θέση των συνοικιών της Αθήνας, βλ. Χάρτη 1, 2 και 3 στην παρούσα εργασία, σσ. 144 – 146.

⁶⁴ Θεοτοκάς, Γ. (η.δ.). *Τετράδια Ημερολογίου 1939 - 1953* (Β' εκδ.). (Δ. Τζιόβας, Επιμ.) Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της "Εστίας", εγγραφή 14/10/1944, σσ. 509 – 510.

⁶⁵ Παπασατράτης, Π. (2015). «Πρόλογος». Στο Μαριόλης, Δ. (2015). *Η αδύνατη ταξική ανακωχή. Η πολιτική του ΕΑΜ στα Υπουργεία Οικονομικών, Εργασίας και στα συνδικάτα μέχρι τα Δεκεμβριανά*. Αθήνα: ΚΨΜ, σσ. 18 -19.

⁶⁶ Μπαρτζιώτας, Β. (1984). *Η Εθνική Αντίσταση στην αδόλωτη Αθήνα*. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή, σ. 341.

και μάλιστα οξύνονταν όσο οι πολιτικές λύσεις καθυστερούσαν και τα μέτρα που έπρεπε να ληφθούν συναντούσαν σφοδρές αντιδράσεις από τα εγχώρια συμφέροντα που πλήττονταν.

Η χώρα ολόκληρη ήταν απόλυτα εξαρτημένη από την εξωτερική βοήθεια, και φυσικά η Αθήνα. Αποκλειστικός φορέας αυτής της βοήθειας έως και τα Δεκεμβριανά ήταν η Military Liaison (M.L.). Η Βρετανική Στρατιωτική Αποστολή (M.L.) αποτελούσε τον φορέα της βρετανικής στρατιωτικής παρουσίας στην Ελλάδα που θα υλοποιούσε τα βρετανικά σχέδια «MANNA», βασικός άξονας του οποίου ήταν η παροχή και ο έλεγχος των προμηθειών που διανεμόνταν στον ελληνικό πληθυσμό. Επρόκειτο για μία συνεπή πολιτική που είχε σχεδιαστεί από τον Ήντεν ήδη το 1943, εν όψει της Απελευθέρωσης και στόχευε στη δημιουργία ενός ευνοϊκού κλίματος στην ελληνική κοινωνία για τη Μ. Βρετανία⁶⁷. Η πολιτική διαχείριση⁶⁸ της ξένης βοήθειας από τους Άγγλους σε αυτή την πρώτη και δυσκολότερη περίοδο για την χώρα, είχε ως στόχο τη δημιουργία κατάλληλων ερεισμάτων, πολιτικών και κοινωνικών και εντασσόταν στην ευρύτερη πολιτική αποεαμοποίησης της κοινωνίας. Θα γινόταν απροκάλυπτη και ξεκάθαρη σύντομα, κατά την περίοδο των Δεκεμβριανών.

Πράγματι μία από τις πρώτες ενέργειες των Βρετανών ήταν να οργανώσουν συσσίτια και να μοιράσουν σοκολάτες, κονσέρβες και σούπες στις γειτονιές της Αθήνας, χωρίς να παραλείψουν να τραβήξουν και τις ανάλογες - προπαγανδιστικού περιεχομένου - φωτογραφίες. Η βοήθεια δινόταν με πίστωση που θα εξοφλούνταν από το ελληνικό κράτος αργότερα και αρχικά διανεμόταν δωρεάν. Στη συνέχεια όμως πωλούνταν, σε υψηλές μάλιστα τιμές, για να εξασφαλιστούν κρατικά έσοδα. Το ΕΑΜ αναγκάστηκε να αναλάβει ένα διαμεσολαβητικό ρόλο προς τους Συμμάχους «για να πάψει ο λαός να πεινάει»⁶⁹.

Οι διανομές της ΜΛ αφορούσαν κατά κύριο λόγο την Αθήνα και περιελάμβαναν βασικά είδη διατροφής όπως ψωμί, αλεύρι, τυρί, λάδι, κρέας, όσπρια και ζάχαρη. Περιορισμένες θα ήταν οι διανομές ρούχων και παπουτσιών από τον Διεθνή Ερυθρό Σταυρό «για τα φτωχότερα παιδιά της Αθήνας και των περιχώρων»⁷⁰. Η επανεμφάνιση της ζάχαρης στην ευρεία κατανάλωση, προκάλεσε μεγάλη εντύπωση στους Αθηναίους που στην προηγούμενη

⁶⁷ Eden, A. (1943). «Policy Towards Greece», War Cabinet, TNA R11828, W.P. (43) 518, 14th November, 1943.

⁶⁸ Μαριόλης, Δ. (2015). *Η αδύνατη ταξική ανακωχή. Η πολιτική του ΕΑΜ στα Υπουργεία Οικονομικών, Εργασίας και στα συνδικάτα μέχρι τα Δεκεμβριανά*. Αθήνα: ΚΨΜ, σσ. 50 - 51. Και Βόγλης, Π. (2014). *Η αδύνατη επανάσταση. Η κοινωνική δυναμική του εμφυλίου πολέμου*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια, σ. 94.

⁶⁹ Λάζου, Β. (2015). « Δεκέμβρης 1944: το όπλο της πείνας», Αυγή, 20/12/2015.

(<http://www.avgi.gr/article/10812/6125187/dekembres-1944-to-oplo-tes-peinas>)

⁷⁰ Ριζοσπάστης, 9/11/1944.

περίοδο την είχαν αντικαταστήσει με χαρουπόμελο και άλλα υποκατάστατα. Οι «ζαχαρίνες» ως φαρμακευτικό υποκατάστατο, ελλείπει και κανονικής ζάχαρης, πωλούνταν στην μαύρη αγορά (όπου κανείς μπορούσε να βρει σχεδόν τα πάντα) σε απλησίαστες τιμές, στην αρχή της οδού Πειραιώς και στο Κολωνάκι⁷¹.

Παρά τις διακηρύξεις της κυβέρνησης Εθνικής Ενότητας, η αισχροκέρδεια, η μαύρη αγορά και ο πληθωρισμός εξανέμιζαν τα λαϊκά εισοδήματα. Ταυτόχρονα οι βιομήχανοι προφασιζόμενοι διάφορες δικαιολογίες, μειώνουν δραματικά το εργατικό κόστος σε μία επίδειξη κοινωνικής αναλγησίας. Την ίδια εποχή ο Γ. Παπανδρέου δήλωνε: «Κανείς δεν μπορεί να γίνει πλουσιότερος ύστερα από τις 28 Οκτώβρη του 1940. Τούτο είναι εθνικό αίτημα⁷²». Στις 5/11/1944 η ΓΣΕΕ δήλωνε: «Η εργατοϋπαλληλική τάξη θα υποστηρίξει την κυβέρνηση... Θα δουλέψει με φλογερό ενθουσιασμό για το χτίσιμο μιας Ελλάδας λαοκρατούμενης, πρωτοπόρας⁷³». Με πηχυαίους τίτλους ο Ριζοσπάστης προέβαλλε: «Θα δώσουν 1.500.000 λίρες οι 1.000 πιο πλούσιοι Έλληνες⁷⁴», «Αυτοί που ωφελήθηκαν από τον πληθωρισμό θα πληρώσουν πρώτοι για το κοινωνικό σύνολο⁷⁵», κ.α. Η αστική τάξη είχε κάθε λόγο να ανησυχεί, να αγωνιά, αλλά και να προετοιμάζεται εν όψει των εξελίξεων που σε επίπεδο διακηρύξεων τουλάχιστο, διαγράφονταν απειλητικές γι' αυτήν⁷⁶.

Παράλληλα τα μικροαστικά και μεσαία στρώματα της πόλης που είχαν πληγεί ανεπανόρθωτα από τις πρακτικές της Κατοχής, ταύτιζαν τα αιτήματά τους με εκείνα των εργατοϋπαλλήλων. Οι επαγγελματίες και βιοτέχνες της Αθήνας ζητούσαν τη δημιουργία συνθηκών που θα επέτρεπαν την επανέναρξη της παραγωγικής διαδικασίας. Ανάμεσα σε άλλα, απαιτούσαν φορολογικές ελαφρύνσεις και μετατόπιση του φορολογικού βάρους στους πλουτίσαντες της Κατοχής, χαμηλά ενοίκια και επαναχάραξη της τιμολογιακής πολιτικής

⁷¹ Καιροφύλας, Γ. (2014). *Αναμνήσεις ενός Αθηναίου*. Αθήνα: Καστανιώτης, σ. 19.

⁷² Μαριόλης, Δ. (2015), *ό.π.*, σ. 43.

⁷³ *Ριζοσπάστης*, 5/11/1944.

⁷⁴ *Ριζοσπάστης*, 14/11/1944.

⁷⁵ *Ριζοσπάστης*, 16/11/1944.

⁷⁶ Τα σχέδια φορολόγησης του παράνομου πλούτου, περιελάμβαναν φορολογία από 25% έως και 95% για κέρδη πάνω από 100 εκατομμύρια δρχ. Τις φορολογικές επιτροπές θα στελέχωναν ένας δικαστικός και τέσσερα «λαϊκά μέλη». Προβλεπόταν η φορολογία όλων σχεδόν των δραστηριοτήτων που οδήγησαν σε πλουτισμό Έλληνες στη διάρκεια της Κατοχής. Στα τεκμήρια πλουτισμού θα περιλαμβάνονταν, σύμφωνα με δηλώσεις του Α. Αγγελόπουλου, υφυπουργού οικονομικών και τα σπίτια που αγοράστηκαν στην Κατοχή. Βλ. *Ριζοσπάστης*, 23/11/1944, 26/11/1944 και 25/11/1944. Επίσης *Ελευθερία*, 23/11/1944 και *Ελεύθερη Ελλάδα*, 24/11/1944.

της Ούλεν, της Πάουερ και της Τηλεφωνικής Εταιρίας, ώστε να διαμορφώσουν κοινωφελή και όχι εκμεταλλευτικό χαρακτήρα⁷⁷.

Η αντίδραση των βιομηχάνων να σταματήσουν τη λειτουργία των μονάδων παραγωγής με το πρόσχημα της έλλειψης χρημάτων ή πρώτων υλών, ήταν μια πρώτη απόδειξη της αδιαλλαξίας που επρόκειτο να επιδείξουν σε κάθε σχέδιο φορολόγησης ή συμμετοχής τους στη διαδικασία ανασυγκρότησης της χώρας. Σύμφωνα με απόφαση του υπουργού εργασίας Μ. Πορφυρογένη, οι επιχειρήσεις υποχρεώνονταν να διανείμουν στους εργάτες τους τα 3/4 των τροφίμων που δικαιούνταν. Η εργατική τάξη της πόλης οδηγούνταν σε ανυπέρβλητα αδιέξοδα και η γενικότερη στάση των εργοδοτών εκλαμβάνονταν ως επίθεση στα λαϊκά συμφέροντα και γενικότερα στην κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας⁷⁸. Μάλιστα σε πολιτικό επίπεδο, ο ίδιος ο Γ. Παπανδρέου δεν δίσταζε να καταγγείλει μέρος της «ιθυνούσης τάξεως» και «όργανα του Τύπου» ότι εξωθούν τη χώρα σε εμφύλιο και επικρίνουν μάλιστα την κυβέρνηση γιατί αργεί να τον πραγματοποιήσει⁷⁹.

4.2. Επιβίωση στην Αθήνα με δελτίο

Για τους άνεργους της Αθήνας και τους χιλιάδες πρόσφυγες, οι διανομές της ξένης βοήθειας αποτελούσαν το μοναδικό μέσο επιβίωσης⁸⁰. Πολλοί από αυτούς, όπως και κάποιοι Εβραίοι που έφτασαν στην πόλη μετά την Απελευθέρωση, δεν διέθεταν καν δελτία και το θέμα τους ρυθμίστηκε με διάταξη, σύμφωνα με την οποία θα λάμβαναν δελτία με μία απλή αίτηση⁸¹. Οι καθυστερήσεις και οι ανεπάρκειες που σημειώνονταν, δυναμίτιζαν περισσότερο το κλίμα.

Αντίστοιχα διαμαρτυρίες υπήρχαν από τους υπαλλήλους για τιμές στα είδη δελτίου καθώς οι μισθοί τους δεν επαρκούσαν για να καλύψουν τις βασικές ανάγκες. Μετά τη νομισματική μεταρρύθμιση και την εισαγωγή της νέας δραχμής⁸², το ψωμί του δελτίου διατμήθηκε στις

⁷⁷ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 29/11/1944.

⁷⁸ *Ριζοσπάστης*, 11/11/1944.

⁷⁹ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 28/11/1944.

⁸⁰ *Ριζοσπάστης*, 17/11/1944.

⁸¹ *Ριζοσπάστης*, 9/11/1944

⁸² Στις 9 Νοεμβρίου 1944, εισάγεται η νέα δραχμή με τις εξής ισοτιμίες: 1 δρχ. = 50 δις παλιές δραχμές και 1 λίρα = 600 νέες δραχμές. Όμως η έκρηξη του υπερπληθωρισμού συνεχίστηκε με αποτέλεσμα να εξανεμίζονται τα λαϊκά εισοδήματα και να ευνοούνται όσοι είχαν αποθησαυρίσει κέρδη σε χρυσές λίρες. Βλ. Μαριόλης, Δ. (2015). *Η αδύνατη ταξική ανακωχή. Η πολιτική του ΕΑΜ στα Υπουργεία Οικονομικών, Εργασίας και στα συνδικάτα μέχρι τα Δεκεμβριανά*. Αθήνα: ΚΨΜ, σσ. 36 - 37. Βλ. και *Ριζοσπάστης*, 9/11/1944.

δύο δραχμές την οκά, ενώ πριν τον πόλεμο είχε δέκα. Για τα εισιτήρια των τραμ η Εταιρεία (Πάουερ) ζητούσε δέκα δραχμές και μόνο μετά από πιέσεις ορίστηκε η τιμή τους στις πέντε⁸³. Μετά από τέσσερα χρόνια κάνει την εμφάνιση του στην αγορά για το ευρύ κοινό και ο καφές που στα χρόνια της Κατοχής είχε αντικατασταθεί από ρεβιθόζουμο⁸⁴.

Τα εργατικά μεροκάματα ορίστηκαν από 130 δραχμές έως 300 δραχμές, με τη μόνιμη υπενθύμιση ότι αυτά είναι προσωρινά⁸⁵. Το ανώτατο όριο των 300 δρχ. αντιστοιχούσε σε 60 προπολεμικές δραχμές. Η αγοραστική δυνατότητα με βάση αυτούς τους μισθούς ήταν εξαιρετικά μικρή. Όμως οι τιμές των προϊόντων με δελτίο σε Αθήνα και Πειραιά, με εξαίρεση το ψωμί, ήταν τετραπλάσιες από τις προπολεμικές⁸⁶. Επιπλέον οι Άγγλοι σταθερά απέκρουαν τα αιτήματα για αυξήσεις των μισθών⁸⁷.

Οι μισθοί των ιδιωτικών υπαλλήλων κυμαίνονταν από 5.000 έως 8.000 δραχμές⁸⁸ και των δημοσίων στα ίδια περίπου επίπεδα, με υψηλότερους αυτούς των δικαστικών του Αρείου Πάγου που έφτανε τις 12.000 δραχμές για τον Πρόεδρο και τους ανώτατους δικαστικούς⁸⁹. Ο Β. Μπαρτζιώτας έγραφε χαρακτηριστικά: «Οι βιομήχανοι και οι διάφοροι μεγαλοεπιχειρηματίες χρησιμοποίησαν τη νομισματική μεταρρύθμιση για να κατεβάσουν τα μεροκάματα και τους μισθούς... Οι εργαζόμενοι της Αθήνας έπαιρναν στην Απελευθέρωση μισθούς και μεροκάματα 30 – 50% μικρότερα απ’ ότι έπαιρναν ή καλύτερα είχαν κερδίσει με την πάλη τους στη γερμανική κατοχή!⁹⁰».

Ταυτόχρονα οι τιμές συνέχιζαν να αυξάνονται δραματικά. Η κυβέρνηση προσπαθούσε να καθησυχάσει σε σχέση με τις τιμές, τονίζοντας ότι τα 4/5 των αναγκών θα καλύπτονταν με τρόφιμα που θα μοιράζονταν με δελτίο⁹¹. Για τις αυξήσεις των τιμών, εκτός από την χαοτική κατάσταση της οικονομίας, ενοχοποιούνταν και οι πρακτικές των μεγαλοβιομηχάνων και των κερδοσκόπων. Οι πρώτοι, όπως καταγγέλλει ο Ριζοσπάστης, δεν δίσταζαν να οργανωθούν σε τραστ σαν αυτό της μεταξοβιομηχανίας που απαιτούσε τριπλασιασμό της

⁸³ Ριζοσπάστης, 17/11/1944.

⁸⁴ Ριζοσπάστης, 19/11/1944. Βλ. και Χαραλαμπίδης, Μ. (2014), *ό.π.*, σσ. 42 – 43.

⁸⁵ Ριζοσπάστης, 19/11/1944.

⁸⁶ Ριζοσπάστης, 28/11/1944.

⁸⁷ Ριζοσπάστης, 10/11/1944.

⁸⁸ Ριζοσπάστης, 18/11/1944.

⁸⁹ Ριζοσπάστης, 15/11/1944.

⁹⁰ Μπαρτζιώτας, Β. (1984), *ό.π.*, σ. 345.

⁹¹ Ριζοσπάστης, 19/11/1944.

τιμής των προϊόντων μεταξιού⁹². Και αυτό ενώ σε πολλές βιομηχανίες παραχωρούνταν γενναίες πιστώσεις προκειμένου να επανεκκινήσουν την παραγωγή⁹³.

Στην οδό Σοφοκλέους, οι «νεοχρηματιστές» της Κατοχής, συνέχιζαν το έργο τους σχεδόν ανενόχλητοι, κάνοντας κυριολεκτικά «χρυσές δουλειές». Αυτοί προσπαθούσαν να ανεβάσουν, μέσω χρηματιστηριακών συναλλαγών, την τιμή της χρυσής λίρας. «Όταν η λίρα ανέβαινε ήταν όλο χαρά οι μαυραγορίτες χρηματιστές του ποδαριού», περιγράφει ο δημοσιογράφος Γ. Καιροφύλας⁹⁴. Για τις πρακτικές αυτές που οδηγούσαν σε αύξηση της τιμής της λίρας και συνακόλουθα των τροφίμων, ο Ριζοσπάστης σημείωνε στο φύλλο της 18^{ης} Νοεμβρίου 1944: «Όπως είναι φανερό η απότομη ανατίμηση της λίρας, όπως και των τροφίμων, οφείλεται σε σχεδιασμένη επίθεση του ίδιου σκοτεινού κόσμου της μαύρης αγοράς που στρέφεται ενάντια στο ψωμί του λαού και προσπαθεί να υπονομεύσει το ανορθωτικό πρόγραμμα της Εθνικής Κυβέρνησης»⁹⁵. Πολυάριθμες ήταν οι μηνύσεις που εκδικάζονταν στο Αυτόφωρο και τα αγορανομικά δικαστήρια για αισχροκέρδεια που ακολουθούσε τις ανατιμήσεις των προϊόντων στην αγορά⁹⁶.

Λίγο πριν τα Δεκεμβριανά η λαϊκή αγανάκτηση στην Αθήνα για τις πρακτικές των κερδοσκοπών είχε κορυφωθεί, με διαδηλώσεις και διαμαρτυρία του Εργατικού Κέντρου Αθήνας στις 30/11/1944. Σε αυτή την όξυνση είχε συντελέσει και η ραγδαία αύξηση των τιμών βασικών αγαθών όπως το λάδι, τα μακαρόνια, το κρέας, αποτέλεσμα των κερδοσκοπικών πρακτικών των «κίτρινων ανθρώπων», όπως τους αποκαλούν οι αριστερές εφημερίδες. Η φυγάδευση των λιρών στο εξωτερικό γινόταν με κάθε πρόσφορο μέσο: Πλοία του πολεμικού ναυτικού, καΐκια, ακόμα και με φιλικές παρακλήσεις σε συμμάχους αεροπόρους. Η κατάσχεση ενός ποσού 5.000 λιρών που επρόκειτο να φυγαδευτεί με καΐκι, οδήγησε την κυβέρνηση στην αναστολή χορήγησης διαβατηρίων και στην ακύρωση όλων όσων ίσχυαν έως τότε⁹⁷.

Η ταξική πόλωση στην Αθήνα μετά την Απελευθέρωση όχι μόνο δεν αμβλύνθηκε αλλά οξύνθηκε κιόλας, δεδομένης της νέας κατάστασης που δε δικαιολογούνταν από ξενικό ζυγό. Ο Αμερικάνος πρέσβης, Λ. Μακ Βη στα τέλη Οκτωβρίου 1944, προέβλεπε επιδείνωση της κατάστασης, που «θα προκαλούσε πραγματικές εξεγέρσεις και αιματοχυσία στην Αθήνα και

⁹² Ριζοσπάστης, 22/11/1944.

⁹³ Ριζοσπάστης, 17/11/1944.

⁹⁴ Καιροφύλας, Γ. (2014), *ό.π.*, σ. 20.

⁹⁵ Βλ. και Μαριόλης, Δ. (2015), *ό.π.*, σσ. 38 – 39.

⁹⁶ Ριζοσπάστης, 23/11/1944.

⁹⁷ Ελεύθερη Ελλάδα, 1/12/1944.

τις επαρχίες»⁹⁸, παρά την αύξηση της ξένης βοήθειας την οποία θεωρούσε επιβεβλημένη για την αντιμετώπιση του επισιτιστικού προβλήματος. Ο ίδιος λίγο νωρίτερα (15 Οκτωβρίου) μιλούσε για «μεγέθυνση της ταξικής συνείδησης» και «προλεταριοποίηση» της κοινωνίας⁹⁹.

Η προφητική διαπίστωση του Μακ Βη για την επερχόμενη σύγκρουση, έχει βαρύνουσα σημασία γιατί διατυπώνεται στην περίοδο της κυβέρνησης Εθνικής Ενότητας και αφορούσε την κοινωνική κατάσταση που επικρατούσε, σε σχέση με τα προβλήματα επιβίωσης της συντριπτικής πλειοψηφίας του πληθυσμού, κατάσταση την οποία ευθέως συνέδεε με την εκδήλωση εμφύλιας σύγκρουσης. Μπροστά στα ανυπέρβλητα προβλήματα, η εργατική τάξη αδημονεί¹⁰⁰ και ζητά από τους εκπροσώπους της στην κυβέρνηση, δικαιότερη αντιμετώπιση¹⁰¹.

Η παρουσία εξάλλου των Άγγλων στην πόλη, αντιμετωπιζόταν με μεγάλη καχυποψία από την Αριστερά και αυτό σύμφωνα με τη μαρτυρία του Β. Μπαρτζιώτα δεν είχε να κάνει μόνο με τους πολιτικούς λόγους αλλά και με την εν γένει κοινωνική τους συμπεριφορά: «Οι εργαζόμενοι της Αθήνας – Πειραιά περίμεναν την απελευθέρωση σαν πραγματική ανάσταση, σαν μήνυμα μιας άνοιξης για μια καινούρια Ελλάδα. Με τον ερχομό των Εγγλέζων, των περιβόητων «συμμάχων» μας, έγινε ακριβώς το αντίθετο... Οι Άγγλοι στρατιώτες γύριζαν αδέσποτοι στην Αθήνα – Πειραιά με τα τζιπ τους και τραυμάτιζαν και σκότωναν με αυτά τους Αθηναίους. Μεθοκοπούσαν, λεηλατούσαν και κατέστρεφαν μαγαζιά. Βίαζαν κοπέλες, είχαν τελείως αποθρασυνθεί. Διαδέχτηκαν επάξια τους Γερμανούς κατακτητές¹⁰²...»

Είναι χαρακτηριστικό ότι οι Αμερικάνοι λίγο αργότερα ήταν πολύ πιο προνοητικοί στα θέματα συμπεριφοράς και κοινωνικής ηθικής, με σκοπό την αποτροπή δυσάρεστων εντυπώσεων, άσχετα με το αν τελικά ήταν αποτελεσματικές οι προτροπές τους. Στο φυλλάδιο που εξέδωσε η αμερικανική κυβέρνηση για το αμερικάνικό κλιμάκιο (692 Αμερικάνοι) της AMFOGE (συνολικά 1.115 άτομα) που έφτασαν στην Ελλάδα ως παρατηρητές των εκλογών του Μαρτίου του 1946 αναφερόταν σχετικά: «... Στην Αθήνα και στις πόλεις, παρότι υπάρχει ελαφρώς μεγαλύτερη ελευθερία και οι γυναίκες μπορούν να πηγαίνουν στον κινηματογράφο ή στα καφεενεία και τα εστιατόρια, επίσης δεν πρέπει να ξεχνάτε ότι ισχύουν οι ίδιες αυστηρές αρχές συμπεριφοράς (με την ύπαιθρο) σε ότι αφορά

⁹⁸ Στο Βόγλης, Π. (2010). *Η ελληνική κοινωνία στην Κατοχή (1941 - 1944)*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια, σ. 164.

⁹⁹ Χαραλαμπίδης, Μ. (2014), *ό.π.*, σ. 53.

¹⁰⁰ *Ό.π.*, σσ. 41 – 42. Και *Ελεύθερη Ελλάδα*, 1/12/1944.

¹⁰¹ Μπαρτζιώτας, Β. (1984), *ό.π.*, σ. 345.

¹⁰² *Ό.π.*, σ. 348.

το σεξ. Οι περισσότερες κοπέλες μικροαστικών οικογενειών ποτέ δεν βγαίνουν μόνες με ένα άντρα έως ότου παντρευτούν¹⁰³...». Ιδιαίτερη αναφορά για τα κορίτσια των εργατικών και λαϊκών οικογενειών, δεν γινόταν.

Αντίθετα λεπτομερείς πληροφορίες δίνονταν από την Αμερικάνικη κυβέρνηση για το βιοτικό επίπεδο του πληθυσμού: «...βρίσκεστε σε μία χώρα όπου η τροφή είναι ανεπαρκής και όπου σχεδόν κανείς δεν είχε αρκετό φαγητό επί πολλά χρόνια. Οι Έλληνες ευχαρίστως θα μοιραστούν μαζί σας ότι έχουν, διότι είναι φιλόξενος λαός και θα νιώσουν έντονα την ανάγκη να σας δείξουν την ευγνωμοσύνη τους¹⁰⁴... Οι Έλληνες πάσχουν ιδιαίτερα (εκτός από την ελονοσία και τον δάγκειο πυρετό) και από τη φυματίωση, εναντίον της οποίας ένας λαός που λιμοκτονεί, και ιδιαίτερα τα παιδιά, δεν είναι σε θέση να προβάλει καμία αντίσταση¹⁰⁵...»

Σε αυτές τις συνθήκες, το μείζον πρόβλημα που αντιμετωπίζει η εργατική τάξη της Αθήνας είναι αυτό της ανεργίας. Οι πάνω από 100.000 εργάτες της βιομηχανίας σε Αθήνα και Πειραιά πριν τον πόλεμο, τώρα βιώνουν την ανεργία που συνεπάγεται μηδενικά έσοδα και πείνα. Οι στρατιές των απόρων στην Αθήνα πυκνώνουν δραματικά και μεγαλώνει η εξάρτηση από την ξένη βοήθεια που μοιραζόταν με δελτίο. Το πρόβλημα των αυξημένων τιμών και οι αρρυθμίες που παρατηρούνταν μετά την Απελευθέρωση και καθώς επιχειρούνταν να συγκροτηθεί κράτος από τις στάχτες της Κατοχής, ούτε στο ελάχιστο δεν μπορούν να περιγράψουν την αληθινά χαοτική κατάσταση που επικρατούσε με τα δελτία απορίας και που ήρθε στο προσκήνιο με τις πρώτες προσπάθειες επιβολής μιας στοιχειώδους νομιμότητας και μιας στοιχειωδώς εύρυθμης λειτουργίας.

Τον Νοέμβριο του 1944, 300.000 δελτία απορίας στην Αθήνα και τον Πειραιά βρίσκονταν στα χέρια μαυραγοριτών και κερδοσκόπων, εγνωσμένων οικονομικών δυνατοτήτων, που δεν δίσταζαν να εμφανίζονται με αυτά στα αθηναϊκά καταστήματα και να εφοδιάζονται με δωρεάν τρόφιμα από τη συμμαχική βοήθεια. Με αυτό τον τρόπο πλήττονταν όσοι είχαν άμεση και πραγματική ανάγκη και κυρίως όλοι όσοι δεν είχαν άλλο τρόπο επιβίωσης. Το φαινόμενο στην Πρωτεύουσα πρέπει να είχε πάρει τεράστιες διαστάσεις, καθώς η ΓΣΕΕ πρότεινε την ακύρωση όλων των υφιστάμενων δελτίων και την έκδοση νέων, ενώ ο υπουργός εφοδιασμού Θεμιστοκλής Τσάτσος εκτός από την ακύρωση των παλιών δελτίων,

¹⁰³ Porter, P. A. (2008). *Ζητείται: Ένα θαύμα για την Ελλάδα. Ημερολόγιο ενός προεδρικού απεσταλμένου, 20 Ιανουαρίου - 27 Φεβρουαρίου 1947* (Β' εκδ.). (Μ. Ψαλιδόπουλος, Σ. Βρετός, Επιμ., & Ν. Κιοσέογλου, Μεταφρ.) Αθήνα: Μετανεσονύκτιες Εκδόσεις, σσ. 62 – 63.

¹⁰⁴ Ο.π., σελ. 60.

¹⁰⁵ Ο.π., σελ. 63.

προανήγγειλε αυστηρές ποινές για τους κατόχους πλαστών ή υπεραρίθμων δελτίων¹⁰⁶. Η κατάσταση με τα δελτία περιέγραφε ένα οξύτατο πρόβλημα μετά την Απελευθέρωση που δεν θα λυνόταν εύκολα και θα αποτελούσε ένα διαρκές πεδίο μικρής ή μεγαλύτερης κερδοσκοπίας.

Στις 25/11/1944 οι άνεργοι εργάτες της Αθήνας και οι αυτοκινητιστές με διάβημά τους στο υπουργείο Εφοδιασμού ζητούσαν την άμεση απόδοση των 50.000 δελτίων απορίας τροφίμων στους άνεργους και την εκκαθάριση των 264.000 δελτίων που είχαν μοιραστεί σε «δήθεν άπορους». Τα αιτήματα έγιναν δεκτά και αποφασίστηκε η συγκρότηση λαϊκών επιτροπών ελέγχου στις συνοικίες. Επίσης 30.000 δέματα βοήθειας του ΔΕΣ θα μοιράζονταν σε άνεργους Αθήνας και Πειραιά¹⁰⁷. Θεσπίστηκαν μάλιστα αυστηρές ποινές για τους κατόχους πλαστών ή υπεραρίθμων δελτίων που δεν τα είχαν καταθέσει στην προθεσμία των 15 ημερών που είχε δοθεί. Αυτές, εκτός από τα πρόστιμα και την απόλυση για τους κατέχοντες δημόσια θέση, έφταναν σε φυλάκιση 6 μηνών, χωρίς δυνατότητα εξαγοράς¹⁰⁸.

Σημειωτέον ότι μιλούμε για μια εργατική τάξη που πέρα από τους αγώνες της Κατοχής, είχε ριχτεί ολόψυχα και αυθόρμητα μετά την Απελευθέρωση στο έργο της ανασυγκρότησης, χωρίς μάλιστα την παραμικρή υλική αμοιβή. Δωρεάν εργασία στην Ελευσίνα στο αεροδρόμιο, στο ηλεκτρικό εργοστάσιο του Πειραιά, στις φορτοεκφορτώσεις στο λιμάνι και αλλού¹⁰⁹. Το αίτημα για δουλειά και κοινωνική πρόνοια για τους άνεργους ήταν επιτακτικό.

Οι βιομήχανοι παρέπεμπαν την ενίσχυση των ανέργων στο κράτος, αρνούμενοι να συμβάλουν με οποιοδήποτε τρόπο στην καταπολέμηση της ανεργίας¹¹⁰. Στις 20/11/1944 εξαγγέλθηκε από τον υπουργό εργασίας Μ. Πορφυρογένη η δημιουργία ταμείου ανεργίας για τους εργάτες της βιομηχανίας. Οι βιομήχανοι θα επιβαρύνονταν με 10% επί της μισθοδοσίας του προσωπικού που απασχολούσαν, ενώ οι άνεργοι θα έπαιρναν από το ταμείο 30% του κανονικού μεροκάματου. Παρόμοιο ταμείο θα συστηνόταν και για τους άνεργους άλλων κλάδων¹¹¹. Επίσης έμπαιναν σημαντικοί περιορισμοί και έλεγχος στο καθεστώς των απολύσεων αλλά και των προσλήψεων. Ιδιαίτερη μέριμνα θα δινόταν για την προστασία των οικονομιών των μικροκαταθετών που κινδύνευαν να εξανεμιστούν¹¹².

¹⁰⁶ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 24/11/1944.

¹⁰⁷ *Ριζοσπάστης*, 26/11/1944.

¹⁰⁸ *Ριζοσπάστης*, 24/11/1944.

¹⁰⁹ *Ριζοσπάστης*, 24/11/1944.

¹¹⁰ *Ριζοσπάστης*, 11/11/1944.

¹¹¹ *Ριζοσπάστης*, 21/11/1944. Και *Ελευθερία*, 21/11/1944, *Ελεύθερη Ελλάδα*, 21/11/1944.

¹¹² *Ριζοσπάστης*, 17/11/1944 και *Ελεύθερη Ελλάδα*, 24/11/1944.

Ο νόμος για τη συγκρότηση ταμείου ανεργίας για τους εργάτες της βιομηχανίας, δημοσιεύτηκε στην Εφημερίδα της Κυβέρνησης μετά τα Δεκεμβριανά¹¹³. Οι περιορισμοί Πορφυρογένη στο καθεστώς των απολύσεων καταργήθηκαν¹¹⁴ και επαναδιατυπώθηκαν τα δικαιώματα των μισθωτών και οι πόροι του ταμείου, που όσο αφορούσε τους εργοδότες, θα επιβαρύνονταν με εισφορά 10% και οι άνεργοι θα έπαιρναν, εφόσον είχαν δικαίωμα εγγραφής στο ταμείο, 40% του μεροκάματου.

Στις αρχές του Δεκέμβρη σχεδιάζονταν από το υπουργείο Εφοδιασμού, διανομές τροφίμων στον πληθυσμό της Αθήνας που άγγιζαν τις 2.000 θερμίδες κατ' άτομο¹¹⁵. Δεν θα πραγματοποιούνταν όμως ποτέ. Τα Δεκεμβριανά ανέστειλαν τις προσπάθειες αντιμετώπισης των λαϊκών προβλημάτων στην Αθήνα. Η παραίτηση των εαμικών υπουργών σε συνδυασμό με όλα τα θέματα που προκαλούσαν την οξύτατη πόλωση, την τιμωρία των δοσίλογων, την κρίση αποστράτευσης και τον αφοπλισμό των αντιστασιακών οργανώσεων, τους σχεδιασμούς των Άγγλων και της εγχώριας αστικής τάξης κτλ, αποτέλεσε μία δραματική καμπή για την πόλη και την χώρα ολόκληρη.

Πέρα από όλες τις ερμηνευτικές νοηματοδοτήσεις των Δεκεμβριανών, ενός γεγονότος της νεότερης ιστορίας που αναλύθηκε όσο κανένα άλλο από την ιστοριογραφία, η μάχη της Αθήνας οδήγησε την εντεινόμενη κοινωνική πόλωση στην Αθήνα στο επίπεδο της ένοπλης σύγκρουσης, αναστέλλοντας με emphaticό τρόπο τις ευδιάκριτες προσπάθειες των εαμικών υπουργών να αντιμετωπίσουν τα φλέγοντα προβλήματα επιβίωσης του λαού. Μια νέα περίοδος ξεκινούσε.

¹¹³ Ριζοσπάστης, 16/2/1945.

¹¹⁴ Ελεύθερη Ελλάδα, 16/2/1945. Βλ. και Μαριόλης, Δ. (2015) , ό.π., σσ. 79 – 80.

¹¹⁵ Ριζοσπάστης, 1/12/1944.

5. Η «πολιτική της πείνας» στα Δεκεμβριανά

Την 1^η Δεκεμβρίου του 1944 ο στρατηγός Σκόμπυ, διοικητής των βρετανικών στρατιωτικών δυνάμεων στην Αθήνα, δήλωνε σε διάγγελμά του προς τον ελληνικό λαό, ανάμεσα σε άλλα, ότι αν το ελληνικό κράτος δεν αποκατασταθεί με νόμιμη ένοπλη δύναμη υπό τις διαταγές του «...το νόμισμα ΔΕΝ θα κρατηθεί σταθερόν και ο λαός ΔΕΝ θα τραφεί»¹¹⁶. Η δήλωση αυτή, χωρίς περιστροφές, υπενθύμιζε την καθοριστική σημασία που είχε ιδίως για την επιβίωση του λαού της Αθήνας, η αγγλική βοήθεια της ΜΛ. Ο φόβος της πείνας δεν ήταν για την τότε κοινωνία της Αθήνας μία απροσδιόριστη απειλή. Σαφέστατα υποδείκνυε ότι η πολιτική υποστήριξη στο ΕΑΜ και το ΚΚΕ θα σήμαινε έναν καινούριο λιμό στην πόλη.

Η διολίσθηση στην ένοπλη σύγκρουση στην Αθήνα έβαλε το θέμα της επιβίωσης στην πόλη σε εντελώς νέες βάσεις. Για 33 μέρες η Αθήνα έγινε πεδίο πολεμικών συγκρούσεων. Το ρεύμα και το νερό κόπηκαν, η κυκλοφορία απαγορεύτηκε, επικράτησαν συνθήκες πολέμου¹¹⁷. Οι μάχες, γενικευμένες και σφοδρότατες, είχαν πολύ δυσμενέστερες συνέπειες από αυτές με τους Γερμανούς στις Ανατολικές και λαϊκές συνοικίες της Αθήνας. 33 μέρες κράτησε και η πείνα σε πολλές περιοχές της Αθήνας. Η ξένη επισιτιστική βοήθεια και σε αυτές τις εξελίξεις έπαιξε καθοριστικό ρόλο. Οι Άγγλοι τροφοδοτούσαν μόνο τις περιοχές της Αθήνας που έλεγχαν, προκειμένου να στρέψουν τον πληθυσμό ενάντια στο ΕΑΜ¹¹⁸. Μάλιστα ο Σκόμπυ στις 14/12/1944 επέρριπτε ευθύνες στο ΕΑΜ για τη ματαίωση απόδοσης εφοδίων του ΔΕΣ στον λαό της Αθήνας με την κατηγορία ότι οι δυνάμεις του ΕΛΑΣ χτύπησαν τα αυτοκίνητα του ΔΕΣ που μετέφεραν τα εφόδια. Την ίδια στιγμή όμως ο ΔΕΣ σε έγγραφό του σε εκπρόσωπο του ΕΑΜ εξέφραζε τις ευχαριστίες του για τη μεγάλη κατανόηση που δείχνει το ΕΑΜ¹¹⁹.

¹¹⁶ Στο κείμενο του διαγγέλματος Σκόμπυ, ταυτιζόταν η παρουσία των αγγλικών στρατευμάτων στην Αθήνα, με την επιβίωση των κατοίκων της. Η τροφοδοσία της πόλης προτασσόταν ως κύριος στόχος της αγγλικής διοίκησης. Τα εκβιαστικά διλλήματα που έβαζε το διάγγελμα στον αθηναϊκό λαό, ίσως σηματοδοτούσαν την επίσημη δήλωση εγκατάλειψης μιας πολιτικής κατευνασμού, εν όψει νέων δυναμικών παρεμβάσεων που θα οδηγούσαν στο τελικό ξεκαθάρισμα της κατάστασης στην Πρωτεύουσα. Για το πλήρες κείμενο του διαγγέλματος βλ., Κωστάκης, Σ. (1986). *Δεκέμβρης του 1944 στην Αθήνα*. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή, σσ. 42 – 43. Επίσης, βλ. *Ελευθερία* 2/12/1944, στο Χαραλαμπίδης, Μ. (2014), *ό.π.*, σ. 63.

¹¹⁷ Βόγλης, Π. (2014). *Η αδύνατη επανάσταση. Η κοινωνική δυναμική του εμφυλίου πολέμου*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια, σ. 81.

¹¹⁸ Βόγλης, Π. (2014), *ό.π.*, σ. 94. Και Close, D. H. (Επιμ.). (2000). *Ο ελληνικός εμφύλιος πόλεμος 1943 - 1950. Μελέτες για την πόλωση*. (Γ. Σπανδωνής, Μεταφρ.) Αθήνα: Φιλίστωρ, σσ. 122 – 123.

¹¹⁹ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 14/12/1944.

Ο Β. Μπαρτζιώτας έγραφε σχετικά: «Ο Σκόμπυ έκοψε από τον λαό της Αθήνας το ψωμί... Η μάχη ενάντια στην πείνα είναι και αυτή μια από τις δραστικές πλευρές της Δεκεμβριανής σύγκρουσης και δείχνει ότι ο λαός ήταν αποφασισμένος να τα δεχτεί όλα για να νικήσει μαζί με τον ΕΛΑΣ ... Σε αυτές τις μάχες για τη λύση του επισιτιστικού προβλήματος πρωτοστάτησαν η Παναθηναϊκή Λαϊκή Επιτροπή και οι Λαϊκές Επιτροπές των συνοικιών. Χωρίς μέσα έβρισκαν τον τρόπο να κάνουν μερικές διανομές στον λαό. Κατόρθωναν να μοιραστεί ψωμί και αλεύρι και άλλα τρόφιμα, λαχανικά, τσιγάρα κτλ. ... Ο κόσμος στο Περιστερί και στις άλλες συνοικίες, έστελνε αυτοκίνητα και τρόφιμα για το στρατό και το λαό της ιστορικής Καισαριανής». Ο Μπαρτζιώτας διαψεύδει κατηγορηματικά τις κατηγορίες ότι σημειώθηκαν λεηλασίες και πλιάτσικο σε αποθήκες. «... Οι λαϊκές Επιτροπές κατέγραφαν όλα τα τρόφιμα και τα άλλα είδη και προτιμούσαν στις διανομές τον ΕΛΑΣ, τα νοσοκομεία και τις φτωχότερες συνοικίες. Μόνον τρεις αποθήκες λεηλάτησαν σε μερικές στιγμές πανικού και το κακό σταμάτησε με την επέμβαση της Εθνικής Πολιτοφυλακής»¹²⁰.

Η εκτίμηση του Μπαρτζιώτα ότι η μάχη ενάντια την πείνα αποτέλεσε μία από τις κομβικές πτυχές της Δεκεμβριανής σύγκρουσης αποκαλύπτει τον ιδιαίτερο ρόλο που διαδραμάτιζε το επισιτιστικό πρόβλημα στο συνολικό βίωμα της πόλης. Ο Ριζοσπάστης στη διάρκεια των Δεκεμβριανών δίπλα στα άρθρα για την πορεία των μαχών φιλοξενεί σε καθημερινή βάση τις εξελίξεις στην παράλληλη μάχη της επιβίωσης που έδινε το ΕΑΜ στην Αθήνα¹²¹. Δεν επρόκειτο μόνο για ένα θέμα προπαγάνδας αλλά κυρίως για ένα ζήτημα ουσίας στην κοινωνία του αστικού χώρου. Οι νωπές μνήμες της Κατοχής αναδείκνυαν το θέμα αυτό στο μείζον ζήτημα και για τους μαχητές, αλλά κυρίως για τους αμάχους της Αθήνας. Η επίγνωση της σπουδαιότητας της εξασφάλισης των αναγκαίων για τους πολίτες της Αθήνας υπήρχε και στις δύο παρατάξεις.

Η αγγλική παρουσία και διείσδυση στην Αθήνα σχεδιάστηκε και στηρίχτηκε στη δυναμική αυτού του μεγάλου όπλου. Η σχεδιαζόμενη παράδοση της ευθύνης της διανομής της ανθρωπιστικής βοήθειας από την ΜΛ στην UNRRA που θα γινόταν ένα μήνα μετά την Απελευθέρωση αναβλήθηκε για μετά τα Δεκεμβριανά. Από την άλλη το ΕΑΜ

¹²⁰ Μπαρτζιώτας, Β. (1984), ό.π., σ. 366.

¹²¹ Τζαφλέρης, Ν. (2016). « Το επισιτιστικό ζήτημα ως πεδίο σύγκρουσης κατά ατ Δεκεμβριανά στην Αθήνα και στο Βόλο». Στο Παπαστράτης, Π., Λυμπεράτος, Μ., & Σαράφη, Λ. (Επιμ.). (2016). *Από την Απελευθέρωση στα Δεκεμβριανά: Μία τομή στην πολιτική ιστορία της Ελλάδας. Πρακτικά Συνεδρίου (19 - 23 Νοεμβρίου 2014) Πάντειο Πανεπιστήμιο. Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών. Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας*. Αθήνα: Σύγχρονη Ελληνική Ιστορία, σ. 25.

επιστρατεύοντας την πείρα της Κατοχής, προσπαθούσε με κάθε τρόπο να ανατρέψει τους αποκλεισμούς εφοδιασμού που επιχειρούσαν οι Άγγλοι στα εφόδια του Ερυθρού Σταυρού. Διεξάγει συνεχείς διαπραγματεύσεις με τους εκπροσώπους του ΕΣ, οργανώνει εράνους και αποστολές τροφίμων, καθώς και ανταλλαγές σε είδος ανάμεσα στις επαρχίες και την Αθήνα. Το έργο της διανομής των εφοδίων αναλάμβαναν «Λαϊκές Επιτροπές Επισιτισμού» σε Αθήνα και Πειραιά που οργανώνονται από το ΕΑΜ σε παράλληλη δράση με τον ΕΣ και την UNRRA¹²². Η λαϊκή κινητοποίηση στον τομέα του επισιτισμού και η αλληλεγγύη του λαού έφτασε σε πρωτοφανή επίπεδα. Συγκέντρωση τροφίμων, δίκτυα μεταφοράς, οργάνωση συσσιτίων, εξασφάλιζαν το αξιόμαχο των δυνάμεων του ΕΛΑΣ αλλά και την επιβίωση των αμάχων¹²³.

Παρά την τεράστια κινητοποίηση των εαμικών οργανώσεων, οι βρετανικές δυνάμεις είχαν υπό τον έλεγχό τους τις τεράστιες ποσότητες της ξένης βοήθειας που έφταναν στη χώρα αλλά και το μηχανισμό διανομής που περιελάμβανε μέσα μεταφοράς και έμπυχο δυναμικό. Είχαν λοιπόν τη δυνατότητα να επιτρέπουν ή να απαγορεύουν διανομές κατά το δοκούν. Ιδιαίτερα στην πρώτη φάση των συγκρούσεων, το επισιτιστικό πρόβλημα οξύνθηκε. Από το ΕΑΜ δόθηκαν εγγυήσεις στο ΔΕΣ για δωρεάν διανομές τροφίμων στις περιοχές που έλεγχε. Και πάλι πλήγηκαν περισσότερο οι ανατολικές συνοικίες καθώς βρέθηκαν αποκομμένες από τους βομβαρδισμούς και η μεταφορά εφοδίων από τον Υμηττό παρουσίαζε μεγάλες δυσκολίες. Η κατάσταση εξομαλύνθηκε κάπως μόνο μετά τις 20 Δεκεμβρίου με τμηματικές μεταφορές¹²⁴.

Οι κάτοικοι των εύπορων συνοικιών, της Κηφισιάς, του Ψυχικού αλλά και κάποιοι από το Παγκράτι, τα Πατήσια και την Κυψέλη μετακινήθηκαν σε ένα ιδιότυπο εσωτερικό μεταναστευτικό ρεύμα αμάχων γύρω από το Κολωνάκι και το κέντρο που ελεγχόταν από την κυβέρνηση και τους Άγγλους. Η Μεγάλη Βρετανία, το Κινγκ Τζωρτζ, το κτήριο του Φιλολογικού Συλλόγου Παρνασσός, άλλα κτήρια και εκκλησίες στέγασαν τους εύπορους αυτούς «πρόσφυγες». Το ίδιο το Κολωνάκι πρόσφερε κατάλυμα και κυρίως ασφάλεια για τους πληθυσμούς αυτούς που έφτασαν να κοιμούνται στο δρόμο, στη Σκουφά και αλλού. Τα

¹²² Ό.π., σσ. 24 – 25.

¹²³ Ροζάκος, Χ. (2016). «Με το ντουφέκι και με τα νύχια: Η στήριξη του ΕΛΛΑΣ από το λαό της Αθήνας το Δεκέμβρη του '44». Στο Παπαστράτης, Π., Λυμπεράτος, Μ., & Σαράφη, Λ. (Επιμ.). (2016), ό.π., σσ. 676 – 677.

¹²⁴ Λάζου, Β. (2015), ό.π.

δύο πρώτα μεγάλα συσσίτια που οργανώθηκαν από τους Άγγλους, λειτούργησαν από τις 8 Δεκεμβρίου στην πλατεία Συντάγματος και προσέφεραν φαγητό σε 8.000 περίπου άτομα¹²⁵.

Ο Γ. Θεοτοκάς αναφέρει ότι τα Δεκεμβριανά αύξησαν το μίσος του λαού της Αθήνας για το Κολωνάκι. Αποδίδει την εικόνα της χλιδής που απέπνεε η περιοχή σε αστικό μύθο καλά καλλιεργημένο από τη δεκαετία του 1930, που χτίζονταν οι πρώτες πολυκατοικίες της περιοχής, και σε «επαναστατική ψύχωση ομαδικής μνησικακίας και ζηλοφθονίας εναντίον της “αριστοκρατικής συνοικίας” που στην πραγματικότητα έχει τα τελευταία αυτά χρόνια πολύ κακά οικονομικά χάλια». Συμπληρώνει ότι οι χρυσές λίρες που πουλήθηκαν στην Κατοχή βρίσκονται τώρα σε άλλες συνοικίες¹²⁶.

Προφανώς ο συντάκτης του ημερολογίου δεν υπονοεί ότι το Κολωνάκι είχε μετατραπεί σε «Καισαριανή» μετά την Κατοχή, ή το αντίστροφο. Όπως είχαμε δει, η μετατόπιση πλούτου ήταν μεγάλη και έπληξε και εύπορους αστούς, εκτός από τα μεσοαστικά στρώματα. Πράγματι το Κολωνάκι αποτελούσε στη λαϊκή συνείδηση το σύμβολο της συνεργασίας με τον κατακτητή και της οικονομικής ευμάρειας¹²⁷. Τέτοιου είδους αναφορές όμως είναι εξαιρετικά ενδιαφέρουσες, γιατί σχηματοποιούν την απόλυτη ταξική χωροθέτηση της Αθήνας και αυτό είναι ένα στοιχείο που από τον Μεσοπόλεμο εντείνεται όσο η ταξική πόλωση οξύνεται. Βασικό χαρακτηριστικό αυτής της χωροθέτησης είναι ότι αποδίδει στο σύνολο των κατοίκων μίας συνοικίας, τα χαρακτηριστικά και την κοινωνικοοικονομική θέση της πλειοψηφίας των κατοίκων της.

Πάντως στο Κολωνάκι στήθηκε το κέντρο της αγγλικής διοίκησης και αποτέλεσε ένα απόρθητο οχυρό στα Δεκεμβριανά. Όσο προχωρούσαν οι εκκαθαριστικές επιχειρήσεις των Άγγλων τόσο αυξάνονταν και οι περιοχές της Αθήνας που τροφοδοτούσαν. Το κεντρικό σημείο παρασκευής των συσσιτίων μεταφέρθηκε στην Πλάκα και από εκεί μοιραζόταν φαγητό, αρχικά στο Κολωνάκι στην Πλάκα και στου Μακρυγιάννη, ενώ από τα μέσα Δεκεμβρίου ενεργοποιήθηκε ξανά το δελτίο τροφίμων. Όταν οι Άγγλοι ανέκτησαν τον έλεγχο της λεωφόρου Συγγρού, αποκαταστάθηκε και η μεταφορά τροφίμων από τις αγγλικές αποθήκες που βρίσκονταν στο Φάληρο, τον Αγ. Ιωάννη Ρέντη, την Ιερά οδό και τον Πειραιά¹²⁸.

¹²⁵ Χαραλαμπίδης, Μ. (2014), *ό.π.*, σσ. 131 – 132.

¹²⁶ Θεοτοκάς, Γ. (n.d.). *Τετράδια Ημερολογίου 1939 - 1953* (Β' εκδ.). (Δ. Τζιόβας, Επιμ.) Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της "Εστίας", εγγραφή 6/1/1945, σσ. 554 – 555.

¹²⁷ *Ριζοσπάστης*, 28/3/1945.

¹²⁸ Χαραλαμπίδης, Μ. (2014), *ό.π.*, σσ. 132 – 133.

Ένα άλλο πεδίο σύγκρουσης ήταν η περίθαλψη των τραυματιών. Οι Άγγλοι αρνούσαν να εφοδιάσουν τα πρόχειρα νοσοκομεία που συστήθηκαν από τον ΕΛΑΣ γιατί δεν αποδίδονταν τα στοιχεία των τραυματιών εκεί¹²⁹. Η κινητοποίηση του ΕΛΑΣ και στον τομέα αυτό ήταν τεράστια. Ο Μπαρτζιώτας αναφέρεται σε 67 κλίνες που υπήρχαν στο σχολείο του Αγ. Μελετίου, 170 κλίνες στη Λεόντειο, ενώ 300 κρεβάτια υπήρχαν στη Ν. Ιωνία, 500 σε Καλλιθέα και Ν. Σμύρνη και 1.500 σε Καισαριανή – Βύρωνα – Αη Γιάννη¹³⁰. Σε 15 μέρες σύμφωνα με στοιχεία της Εθνικής Αλληλεγγύης λειτούργησαν 29 νοσοκομεία με 2.264 κρεβάτια, στη βάση της εθελοντικής εργασίας και οργάνωσης του ΕΑΜ. Εκτός από τα πρόχειρα νοσοκομεία του ΕΛΑΣ, στην Αθήνα και τον Πειραιά λειτουργούσαν 16 νοσοκομεία που αρχικά, στις 9 Δεκεμβρίου, παρείχαν νοσηλεία σε 4.750 άτομα¹³¹.

Τα Δεκεμβριανά επανέφεραν στην Αθήνα τις συνέπειες του πολέμου που οι κάτοικοι της έζησαν, σε κάποιες περιπτώσεις, για πρώτη φορά ως απτή πραγματικότητα. Περίπου 800 κτίρια στις κεντρικές συνοικίες ανατινάχθηκαν, κανένα καινούριο κτίριο δεν είχε κατασκευαστεί από την αρχή του πολέμου, ενώ πολλά από τα προϋπάρχοντα κτίρια είχαν μετασκευαστεί για τις ανάγκες των κατοχικών αρχών¹³². Η εικόνα της καταστροφής και των ερειπίων δεν περιγράφει από μόνη της τις συνέπειες των συγκρούσεων. Η ψυχική και πολιτική διαίρεση ήταν τεράστια και παρά το γεγονός ότι κατά την περίοδο του αιματηρού προοιμίου του Εμφυλίου στην Αθήνα τον Δεκέμβρη του 1944, όταν το «κοινωνικό βάθος και η πολιτική απήχηση» του ΕΛΑΣ ήταν μεγάλη, πριν από την περίοδο της Τρομοκρατίας, αυτό δεν οδήγησε μεγαλύτερο κομμάτι των αριστερών σε ανάληψη ένοπλης δράσης¹³³.

Μετά το τέλος των συγκρούσεων, οι περισσότερες αθηναϊκές οικογένειες συνεχίζουν να αναμετρώνται δραματικά με το φάσμα της πείνας. Οι τακτικές διανομές ψωμιού από το τρίτο δεκαήμερο του Ιανουαρίου μειώνονται, ενώ ταυτόχρονα συνεχίζονται οι κερδοσκοπικές πρακτικές στο χρηματιστήριο που ανεβάζουν καθημερινά τις τιμές της χρυσής λίρας και συνακόλουθα τις τιμές των προϊόντων.

¹²⁹ Λάζου, Β. (2015)), ό.π.

¹³⁰ Μπαρτζιώτας, Β. (1984), ό.π., σ. 367.

¹³¹ Χαραλαμπίδης, Μ. (2014), ό.π., σσ. 135 - 136.

¹³² Καράδημου – Γερόλυμπου Α (2009). Πόλεις και εθνικός χώρος σε κατάσταση πολιορκίας. Στο Χαντζιωσήφ, Χ. (Επιμ.). (2009). *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα. Ανασυγκρότηση - Εμφύλιος - Παλινόρθωση 1945 - 1952* (Τόμ. Δ' 1). Αθήνα: Βιβλιόραμα, σσ. 145 – 146.

¹³³ Μαργαρίτης, Γ. (2001). *Ιστορία του Ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου 1946-1949*. Αθήνα: Βιβλιόραμα, τ.1, σ. 75. Βλ. και την προβληματική που υπάρχει στο Ελεφάντης, Ά. (2002). *Μας πήραν την Αθήνα... Ξαναδιαβάζοντας μερικά σημεία της Ιστορίας 1940 - 1950*. Αθήνα: Βιβλιόραμα, σσ. 114 – 115.

Όποιοι δημόσιοι υπάλληλοι θεωρήθηκε ότι αναμείχθηκαν στα Δεκεμβριανά απολύονται και η ίδια τακτική ακολουθείται από τους εργοδότες και για τους εργάτες. Σε πολλές περιπτώσεις απολύσεων τα Δεκεμβριανά έδωσαν μία πρώτης τάξεως ευκαιρία στους εργοδότες να μειώσουν δραστικά το εργατικό κόστος, χωρίς μάλιστα τις νόμιμες παροχές στους απολυμένους¹³⁴. Από τους 100.000 εργάτες της Αθήνας και του Πειραιά, τον Μάρτιο του 1945 εργάζονταν μόνο 8 – 10.000¹³⁵. Απολύσεις δεκάδων υπαλλήλων για τους ίδιους λόγους πραγματοποιούνται και στην Εθνική Τράπεζα, ενώ απολύονται ακόμα και αστυνομικοί που δεν βρέθηκαν στα τμήματά τους. Παρατηρήθηκε επίσης και κύμα εξώσεων στην Αθήνα, λόγω της εφαρμογής του νέου ενοικιοστασίου που αύξανε τα ενοίκια κατά 50%¹³⁶.

Στις 14/2/1945 επανακαθορίστηκαν και θα ίσχυαν αναδρομικά από 1/2/1945 τα εργατικά μεροκάματα, από 108 δρχ. για τις μαθητευόμενες εργάτριες έως 480 δρχ. για τους αρχιτεχνίτες και τους εργοδηγούς¹³⁷. Στις αρχές Μάρτιου του 1945 οι μπακάληδες της Αθήνας αρνούνταν να παραλάβουν τρόφιμα στα καταστήματά τους, που θα πωλούνταν με δελτίο, καθώς οι τιμές που είχαν ορισθεί θα έκαναν αδύνατη την αγορά τους από το μεγαλύτερο μέρος των πολιτών¹³⁸.

Στα Δεκεμβριανά μαζί με το ΕΑΜ ηττήθηκε πρόσκαιρα και το αριστερό εργατικό κίνημα. Η κοινωνική όξυνση έγινε προσπάθεια να κατασιγαστεί και αυτή με τα όπλα. Τα τεράστια προβλήματα των εργαζομένων δεν λύθηκαν αλλά παρέμεναν, με το δεδομένο πια ότι η ευνοϊκή αντιμετώπισή τους περνούσε μέσα από την κάμψη των αντιδραστικών πολιτικών της νέας κατάστασης, από την οποία η κομμουνιστική Αριστερά έπρεπε να εξοβελιστεί. Η διοίκηση της ΓΣΕΕ υποχώρησε μαζί με τις δυνάμεις του ΕΛΑΣ και ο νέος υπουργός εργασίας και οικονομικών Γ. Σίδερης της κυβέρνησης Πλαστήρα όρισε νέα διοίκηση της ΓΣΕΕ υπό τον Σίμο Χατζηδημητρίου, γνωστό για την αντικομμουνιστική δράση του¹³⁹.

¹³⁴ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 2/3/1945.

¹³⁵ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 3/3/1945.

¹³⁶ *Ελεύθερη Ελλάδα (Βέροια)*, 4/2/1945.

¹³⁷ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 14/2/1945.

¹³⁸ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 2/3/1945.

¹³⁹ Καρπόζηλος, Κ. (2009), *ό.π.*, σσ. 71 – 72.

6. Οι πολιτικές εξελίξεις 1945 – 1946

Στις 12/2/1945 υπογράφηκε η συμφωνία της Βάρκιζας και ανέλαβε πρωθυπουργός ο Ν. Πλαστήρας σε μία προσπάθεια εξομάλυνσης της κατάστασης, ενώ ξεκίνησε κανονικά και η τροφοδοσία του συνόλου της πόλης της Αθήνας. Θα γινόταν προσπάθεια να εφαρμοστεί ενιαία επισιτιστική πολιτική για την χώρα και να αντιμετωπιστούν τα προβλήματα στις μεταφορές και το εμπόριο, ώστε να εξομαλυνθεί ο εφοδιασμός των πόλεων με αγαθά από την περιφέρεια και να διατεθεί η εγχώρια αγροτική παραγωγή¹⁴⁰.

Οι νέες εξελίξεις, που επηρέασαν και το εσωτερικό του αριστερού συνδικαλιστικού κινήματος, οδήγησαν τον Μάρτιο του 1945 στην ίδρυση του ΕΡΓΑΣ. Από το ΕΕΑΜ, ο Δ. Στρατής απομακρύνθηκε από τις επιλογές του ΚΚΕ, χωρίς να διακόψει τους διαύλους επικοινωνίας και ο Γ. Καλομοίρης αποκήρυξε το ΕΕΑΜ και συγκρότησε ξεχωριστή συνδικαλιστική παράταξη. Στον ΕΡΑΣ συμμετείχε επίσης και ο Στ. Μαστρογιαννάκος της Ενιαίας Συνδικαλιστικής Σοσιαλιστικής Παράταξης.

Στις αρχές του 1945 με την συνδρομή των Άγγλων, της λεγόμενης «επιτροπής Citrine» της Βρετανικής Εργατικής Ομοσπονδίας που καταδίκασε απερίφραστα τις πρακτικές του ΕΕΑΜ, υπογράφηκαν συμφωνίες από τις οποίες απείχε το ΕΕΑΜ και με τις οποίες κατανέμονταν αυθαίρετα οι έδρες της ΓΣΕΕ. Την πλειοψηφία είχαν οι αντικομμουνιστικές συνδικαλιστικές παρατάξεις, χωρίς βέβαια να ήταν δυνατό να αποκλειστεί εντελώς ο ΕΡΓΑΣ¹⁴¹. Οι διαδοχικές ανασυνθέσεις της διοίκησης της ΓΣΕΕ είχαν ένα κοινό παρονομαστή: την επιδίωξη κυριαρχίας των συντηρητικών ηγεσιών μέσω της άμεσης πια κρατικής παρέμβασης και της συνδρομής των βρετανών συνδικαλιστών που δεν έπαυαν να είναι εναρμονισμένοι με την γενικότερη βρετανική πολιτική¹⁴². Η Δεξιά χωρίς σοβαρά ερείσματα στους εργατικούς πληθυσμούς κατόρθωσε έτσι να διατηρεί τον έλεγχο της ΓΣΕΕ¹⁴³.

Τον Απρίλιο του ίδιου χρόνου ανέλαβε πρωθυπουργός ο Ναύαρχος Βούλγαρης, ενώ τον Ιούνιο του 1945 προκρίθηκε η λύση Βαρβαρέσου στη θέση της Αντιπροεδρίας της κυβέρνησης με ευρύτατες αρμοδιότητες στον οικονομικό τομέα, οι προσπάθειες του οποίου συνάντησαν σφοδρές αντιδράσεις και κατέληξαν σε αποτυχία.

¹⁴⁰ Ριζοσπάστης, 19/2/1945.

¹⁴¹ Καρπόζηλος, Κ. (2009), *ό.π.*, σσ. 71 - 74.

¹⁴² *Ό.π.*, σ. 74.

¹⁴³ Αυγουστίδης, Α. (1999), *ό.π.*, σ. 227.

Η περίπτωση Βαρβαρέσου είναι ενδεικτική των συνθηκών που επικρατούσαν, κυρίως γιατί προσπάθησε να τιθασεύσει την ιδιωτική πρωτοβουλία, να βάλει μία τάξη στα διανομή της βοήθειας της UNRRA και να φορολογήσει τους βιομηχάνους και τον παράνομο πλουτισμό της Κατοχής. Επικρίθηκε όμως και από την αριστερά για την αδυναμία του να αντιμετωπίσει τις έντονες κοινωνικές ανισότητες¹⁴⁴. Ο Βαρβαρέσος σε μια αποτίμηση¹⁴⁵ του έργου του και απαντώντας στις επικρίσεις που είχε δεχτεί από τον Αλ. Διομήδη, αφού καταλόγιζε ευθύνες στην οικονομική ολιγαρχία για την εξαθλίωση του λαού και την γιγάντωση του Κομμουνισμού, διέβλεπε ότι η «ψυχολογία» των λαϊκών τάξεων δεν θα συμβιβαζόταν με το καθεστώς της εκμετάλλευσης των πολλών από λίγους και έγραφε χαρακτηριστικά: «Δεν δυσχεραζόμαστε ποσώς ακόμη δια το μίσος της τάξεως των εκμεταλλευτών διότι θα εθεώρουν ως προσωπική προσβολήν και αναξιότητα την επιδοκίμασίαν ή έστω την ανοχήν ανθρώπων οι οποίοι είναι οι κυρίως υπεύθυνοι δια το σημερινόν (εν. το 1947) κατάντημα της χώρας». Η απομάκρυνση Βαρβαρέσου αποτέλεσε την οριστική ήττα της παραγωγικής εκείνης μερίδας της αστικής τάξης, που αναλογιζόμενη τον κοινωνικό της ρόλο, επιδίωξε ανεπιτυχώς να διαμορφώσει συνθήκες ομαλότητας που θα επέτρεπαν την παραγωγική ανασυγκρότηση της χώρας¹⁴⁶.

Την παραίτηση Βαρβαρέσου ακολούθησε μία οξύτατη οικονομική κρίση που θα διαρκούσε έως τις αρχές του 1946. Η τιμή της χρυσής λίρας εκτοξεύθηκε στα ύψη και από 17.579 δρχ. τον Αύγουστο του 1945, έφτασε τις 148.346 δρχ. τον Ιανουάριο του 1946¹⁴⁷. Μετά την παραίτηση Βαρβαρέσου κατέρρευσε και η κυβέρνηση Βούλγαρη.

Ύστερα από μία βραχύβια κυβέρνηση Κανελλόπουλου, ανέλαβε η κυβέρνηση Σοφούλη η οποία προετοίμασε τις εκλογές του 1946 (31 Μαρτίου) τις οποίες κέρδισε το Λαϊκό κόμμα του Κ. Τσαλδάρη, ύστερα από την αποχή του ΚΚΕ και δημοκρατικών πολιτικών που τις σημάδεψε. Η Τρομοκρατία εις βάρος των αριστερών εντάθηκε και ταυτόχρονα ξεκίνησε ο Εμφύλιος. Στις 3/3/1947 το αίτημα της Ελλάδας για οικονομική βοήθεια και το Δόγμα Τρούμαν (12/3/1947) σήμανε την αλλαγή φρουράς στον ξένο παράγοντα¹⁴⁸.

¹⁴⁴ Ριζοσπάστης, 18 Αυγούστου 1945. Στο Καραγιώργης, Κ. (2002). *Από τη Βάρκιζα στον Εμφύλιο (1945)*. (Α. Σιδεράτος, Επιμ.) Αθήνα: Προσκήνιο, σ. 160.

¹⁴⁵ *Νέα Οικονομία*, Χρόνος Α', τ.7, Μάιος 1947, σσ. 339 -340 .

¹⁴⁶ Λυμπεράτος, Μ. (2006), *ό.π.*, σσ. 207 - 213.

¹⁴⁷ Αυγουστίδης, Α. (1999), *ό.π.*, σ. 169.

¹⁴⁸ Ψαλιδόπουλος, Μ. (2013). *Επιτηρητές σε απόγνωση. Αμερικανοί σύμβουλοι στην Ελλάδα, 1947 - 1953*. Από τον Paul A. Porter στον Edward A. Tenenbaum. Αθήνα: Μεταμεσονύκτιες εκδόσεις, σσ. 27 – 35.

Ανάμεσα στον Οκτώβριο του 1944 και τον Ιανουάριο του 1947, το κύριο χαρακτηριστικό του πολιτικού σκηνικού είναι η ακραία πόλωση. Στην εξουσία εναλλάχτηκαν δέκα κυβερνήσεις που ουσιαστικά είδαν τις προσπάθειες τους να αποκαταστήσουν τις βασικές λειτουργίες της οικονομίας, να αποτυγχάνουν¹⁴⁹. Στις 24 Ιανουαρίου 1947 ανέλαβε η κυβέρνηση Δ. Μάξιμου με συμμετοχή του Γ. Παπανδρέου και των Σ. Βενιζέλου και Κ. Τσαλδάρη. Στις 23 Φεβρουαρίου το Υπουργείο Δημόσιας Τάξης ανέλαβε ο Ναπ. Ζέρβας. Οι προσπάθειες της αριστεράς¹⁵⁰ για κάποιου είδους συνεννόηση που θα μπορούσε να οδηγήσει στην συμφιλίωση, ναυαγούσαν οριστικά.

Κατά την ίδια περίοδο και πριν την εισροή των χρημάτων του σχεδίου Μάρσαλ, η εξωτερική βοήθεια έφτανε τα 700 εκατομμύρια δολάρια, από τα οποία τα μισά περίπου έδωσε η UNRRA (United Nations Relief and Rehabilitation Administration) και τα υπόλοιπα οι Βρετανοί και οι Αμερικάνοι¹⁵¹.

¹⁴⁹ Ψαλιδόπουλος, Μ. (2008). Η αποστολή Porter στο ιστορικό της πλαίσιο. Όψεις της οικονομικής σκέψης και των εξελίξεων της εποχής (1944 - 1947). Στο Ρ. Porter. (2008), *Ζητείται: Ένα θαύμα για την Ελλάδα. Ημερολόγιο ενός προεδρικού απεσταλμένου, 20 Ιανουαρίου - 27 Φεβρουαρίου 1947* (Β' εκδ., σσ. 13 - 39). Αθήνα: Μεταμεσονύκτιες εκδόσεις, σ. 33.

¹⁵⁰ Ενδεικτικά παραθέτουμε: *Ριζοσπάστης*, 30/11/1944, 30/2/1945 και *Ελεύθερη Ελλάδα* 2/1/1947, 28/4/1947.

¹⁵¹ Ψαλιδόπουλος, Μ. (2008), *ό.π.*, σ. 34.

7. Οι πηγές της ξένης βοήθειας

Οι πηγές της εξωτερικής βοήθειας που παραχωρήθηκε στην Ελλάδα σε επίπεδο Οργανισμών έως το 1947, υπήρξαν κυρίως τρεις: Ο Ερυθρός Σταυρός που δραστηριοποιούνταν στην Ελλάδα κατά την περίοδο της Κατοχής, η Military Liaison (M.L.) και η UNRRA (United Nations Relief and Rehabilitation Administration). Η Βρετανική Στρατιωτική Αποστολή (M.L.) αποτελούσε, όπως είδαμε, τον φορέα της βρετανικής στρατιωτικής παρουσίας στην Ελλάδα και ανέλαβε τον έλεγχο των προμηθειών που διανέμονταν στον ελληνικό πληθυσμό μέχρι την επίσημη εγκατάσταση της UNRRA¹⁵² (Μάρτιος του 1945). Έως το 1947 η μόνη ουσιαστική βοήθεια που προορίζονταν για τον πληθυσμό προερχόταν από τον διεθνή αυτό οργανισμό¹⁵³ που στην πραγματικότητα χρηματοδοτούνταν κατά 73% από αμερικάνικα κεφάλαια και αφορούσε τρόφιμα, πρώτες ύλες, καύσιμα, μέσα μεταφορών και χρηματικό κεφάλαιο. Από την πλευρά της Αμερικής η οικονομική στήριξη που παρείχε, αποτύπωνε την πρώτη απόπειρα διείσδυσης στην Ελλάδα με σκοπό την σταθεροποίηση της οικονομίας και την ένταξή της στον νέο παγκόσμιο καταμερισμό εργασίας¹⁵⁴.

Η UNRRA, σύμφωνα με την ιδρυτική της πράξη το 1943, είχε ένα διπλό ρόλο, αφενός την παροχή των αναγκαίων για την επιβίωση του πληθυσμού (τροφή, ιματισμό, φάρμακα, κτλ) και αφετέρου την υποστήριξη των κρατών μελών για την επίτευξη της αυτοσυντήρησης και της επαναλειτουργίας θεσμών κοινωνικής ωφέλειας¹⁵⁵. Την 1^η Απριλίου του 1945 ξεκίνησε την αυτόνομη λειτουργία της η UNRRA στην Ελλάδα, ύστερα από υπογραφή συμφωνίας με την ελληνική κυβέρνηση και θα παραμείνει στη χώρα έως τον Ιούνιο του 1947.

Η σχετική συμφωνία που είχε υπογραφεί τον Μάρτιο του 1945, ανάμεσα σε άλλα, προέβλεπε ότι την αποκλειστική ευθύνη για την διανομή και χρήση των εφοδίων που λαμβάνονταν δωρεάν από την υπηρεσία, την είχε το ελληνικό κράτος. Από τους περιορισμούς που έμπαιναν ο σημαντικότερος ήταν ότι η διαδικασία διανομής και χρήσης των αγαθών έπρεπε να ακολουθεί τις αρχές της υπηρεσίας που προέβλεπαν απόλυτη

¹⁵² Σταθάκης, Γ. (2004), *ό.π.*, σ. 53.

¹⁵³ Η UNRRA αριθμούσε 44 κράτη μέλη ανάμεσά τους και την Ελλάδα. Από αυτά η Μ. Βρετανία ο Καναδάς και οι ΗΠΑ κάλυπταν το 94% των λειτουργικών εξόδων της. Βλ. Τσιλάγα, Φ. (2012). *Δράσεις και αντιδράσεις μεροληψίας: η αποστολή της UNRRA στην Ελλάδα, 1945 – 1947*. Στο Βόγλης, Π., Τσιλάγα, Φ., Χανδρινός, Ι., & Χαραλαμπίδης, Μ. (Επιμ.). (2012). *Η εποχή των ρήξεων. Η ελληνική κοινωνία στη δεκαετία του 1940*. Θεσσαλονίκη, σ. 144 και 146.

¹⁵⁴ Λυμπεράτος, Μ. (2006), *ό.π.*, σ. 204.

¹⁵⁵ Τσιλάγα, Φ. (2012), *ό.π.*, σ. 144.

αμεροληψία στη διανομή και την χρήση των εφοδίων και των αγαθών¹⁵⁶. Τα αγαθά της υπηρεσίας θα παρέχονταν δωρεάν στους απόρους και επί πληρωμή στους πιο ευκατάστατους, ενώ στο κράτος θα κατέληγαν τα έσοδα από την πώληση των αγαθών¹⁵⁷. Οι μεροληπτικές ωστόσο πρακτικές της διανομής όσο η εμφύλια σύγκρουση το 1946 προχωρούσε, τόσο γενικεύονταν. Παρά της αντιδράσεις και τις σχετικές αναφορές της UNRRA, η πολιτική χρήση της βοήθειας σε βάρος των κομμουνιστών και των συγγενών τους ήταν δεδομένη¹⁵⁸.

Κομβικής σημασίας για την αποτελεσματικότητα της χρήσης της ξένης βοήθειας αποτέλεσε η πλήρης ελευθερία που δόθηκε στις κρατικές αρχές να τη διαχειριστούν κατά το δοκούν. Αυτό δεν είχε να κάνει μόνο με τις πολιτικές μεροληψίες της διανομής αλλά και με το γεγονός ότι τα ξένα εφόδια θα αποτελούσαν μία εν δυνάμει πηγή εσόδων για το κράτος, που δεδομένων των συνθηκών της εποχής και των δημοσιονομικών επιλογών, θα αναδεικνυόταν σε βασική πηγή εσόδων. Στην επόμενη περίοδο οι προσπάθειες του κράτους να αποκομίσει σημαντικά κέρδη από την πώληση των εφοδίων που διατίθεντο με δελτίο, θα αποκλείσει ένα μεγάλο μέρος του πληθυσμού της Αθήνας από τις διανομές της συμμαχικής βοήθειας, μιας και δεν είχε τη δυνατότητα να πληρώσει το σχετικό αντίτιμο¹⁵⁹.

Η περίοδος μετά την Απελευθέρωση αποτέλεσε μια ταραγμένη εποχή όχι μόνο για την Αθήνα, αλλά και για την χώρα ολόκληρη. Η εξάρτηση από την ξένη βοήθεια που νομιμοποιούνταν στην κρατούσα πολιτική και οικονομική σκέψη της εποχής ως «χρέος» των συμμάχων προς την Ελλάδα και αντίστοιχα καταγγελλόταν από την Αριστερά ως νέα ξένη κατοχή, απέτυχε να πραγματοποιήσει την οικονομική απογείωση που είχε προσφέρει το New Deal για την Αμερική. Σε συνθήκες ακραίας πώλωσης και εμφυλίου πολέμου, οι πολιτικές, ιδεολογικές και στρατιωτικές αργότερα συγκρούσεις, δημιουργούσαν ένα ρευστό πεδίο, πάνω στο οποίο έπρεπε να οικοδομηθεί η ανόρθωση της οικονομίας και η κοινωνική συνοχή, μέσα δηλαδή σε συνθήκες τρομοκρατίας και μόνιμης καχυποψίας που όξυναν τα προβλήματα.

Παρόλα αυτά, η εντύπωση ότι η καθημαγμένη χώρα βρισκόταν σε πλήρη παραγωγική αδυναμία έως το τέλος του Εμφυλίου πολέμου δεν είναι ακριβής. Ταυτόχρονα οι ελλείψεις βασικών διατροφικών ειδών και οι δύσκολες συνθήκες που βιώνουν οι κάτοικοι των πόλεων

¹⁵⁶ Στο ίδιο, σ. 151 και Λυμπεράτος, Μ. (2006), *ό.π.*, σ. 234.

¹⁵⁷ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 2/3/1945.

¹⁵⁸ Τσιλάγα, Φ. (2012), *ό.π.*, σσ. 154 – 164.

¹⁵⁹ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 7/3/1945.

και ιδιαίτερα της Αθήνας που αριθμούσε τότε περισσότερους από 1.224.000 κατοίκους¹⁶⁰, είναι μία πραγματικότητα που δεν φαίνεται να επηρεάζεται από την όποια εξέλιξη των παραγωγικών δυνατοτήτων της αγροτικής περιφέρειας.

¹⁶⁰ Καράδημου – Γερόλυμπου Α (2009). Πόλεις και εθνικός χώρος σε κατάσταση πολιορκίας. Στο Χαντζιωσήφ, Χ. (Επιμ.). (2009). *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα. Ανασυγκρότηση - Εμφύλιος - Παλινόρθωση 1945 - 1952* (Τόμ. Δ' 1). Αθήνα: Βιβλιόραμα, σ. 169.

8. Ο στόχος της «αυτοσυντήρησης» της χώρας, οι παραγωγικές δυνατότητες και οι ελλείψεις αγαθών στις πόλεις

8.1. «Αυτοσυντήρηση» και παραγωγικές δυνατότητες

Η ζοφερή εικόνα που παρουσιάζεται στην ελληνική οικονομία το 1944, αποτέλεσε την συνέπεια των καταστροφών της προηγούμενης περιόδου της Τριπλής Κατοχής στην Ελλάδα. Όλοι οι τομείς της οικονομίας έχουν πληγεί ανεπανόρθωτα. Ιδιαίτερα ο παραγωγικός ιστός της χώρας είχε πλήρως αποδιοργανωθεί και φυσικά η γεωργία είχε υποστεί ανυπολόγιστες καταστροφές. Εκτιμάται¹⁶¹ ότι οι καλλιεργούμενες εκτάσεις είχαν μειωθεί κατά το ένα τέταρτο από τις αντίστοιχες προπολεμικά ενώ αντίστοιχα η παραγωγή είχε μειωθεί κατά 50% περίπου. Ο εξοπλισμός της γεωργίας ακολουθούσε τις ίδιες τάσεις. Η επισιτιστική και η παραγωγική πλευρά του οικονομικού προβλήματος της χώρας κατά την Απελευθέρωση, συνδεόταν έμμεσα με τον πρωτογενή τομέα, αλλά και η δημοσιονομική και νομισματική κρίση επιδρούσαν εξίσου.

Ταυτόχρονα μπορούμε να μιλάμε για μία γενικευμένη κινητικότητα του πληθυσμού, με ροές προς και από τα αστικά κέντρα κατά την διάρκεια της Τριπλής Κατοχής. Η φυγή από την ύπαιθρο στην Αθήνα που ξεκινά μετά την κατάρρευση του Αλβανικού μετώπου, καταδεικνύει την αδυναμία επιβίωσης των αγροτικών πληθυσμών¹⁶². Τον αντίστροφο δρόμο ακολούθησαν αστικοί πληθυσμοί της Αθήνας μετά τον λιμό του 1941 – 1942. Παράλληλα η μετανάστευση στο εξωτερικό και ιδίως στη Γερμανία αυξήθηκε κατά την ίδια περίοδο. Αυτές οι μετακινήσεις πληθυσμών¹⁶³ που ακολουθούσαν σε κάθε είδους διώξεις ή κακουχίες καθώς και η εκτιμώμενη, με σχετική ασφάλεια, μείωση του πληθυσμού από την πείνα, τις εκτελέσεις και την μειωμένη γεννητικότητα, επηρέαζαν δραματικά την παραγωγική δυνατότητα του αγροτικού τομέα.

¹⁶¹ Σταθάκης, Γ. (2004), *ό.π.*, σσ. 35 – 36.

¹⁶² Διομήδης, Α. Ν. (1948). *Η δημοσιονομική πλευρά της εμπολέμου καταστάσεως (τέσσερα άρθρα δημοσιευθέντα εις το "Βήμα" την 11ην, την 13ην, την 15ην και την 22αν Απριλίου 1948)*. Αθήνα, σ.15.

¹⁶³ Ο Γ. Σταθάκης, *ό.π.*, σ. 34, κάνει λόγο για εκτιμώμενη μείωση πληθυσμού της χώρας κατά την περίοδο 1940 - 1944 κατά 300.000 περίπου. 350.000 πρόσφυγες συγκεντρώθηκαν στα μεγάλα αστικά κέντρα και άλλες 200.000 μετακινήθηκαν, οικειοθελώς ή μη, στο εξωτερικό.

Ο Δ. Στεφανίδης σε έκθεσή¹⁶⁴ του που συντάχτηκε στα τέλη Ιουλίου του 1946 περιγράφει με μελανά χρώματα την αποσύνθεση της παραγωγής κατά την περίοδο της Κατοχής. Ένα σημαντικό μέρος του πάγιου κοινωνικού κεφαλαίου¹⁶⁵ είχε καταστραφεί ενώ η τακτική των δυνάμεων κατοχής να δεσμεύουν κάθε είδους οικονομικό αγαθό, είχε οδηγήσει σε πλήρη αποδιοργάνωση τον παραγωγικό ιστό της χώρας. Δημεύσεις, επιτάξεις, κατασχέσεις, υποχρεωτική συμμετοχή Γερμανών και Ιταλών στις επιχειρήσεις, προκαταβολές, προμήθειες και άλλες τέτοιου είδους πρακτικές που εναλλάσσονταν με τους εκβιασμούς, τις κλοπές, τις υπεξαιρέσεις και τις δωροληψίες, είχαν αποστραγγίσει τον δημόσιο και ιδιωτικό πλούτο της χώρας.

Ο Στεφανίδης εκτιμά τους άστεγους χωρικούς που είναι αποκλεισμένοι από την ξένη βοήθεια της UNRRA (σπόρο, αροτήρες, μηχανήματα, λιπάσματα, εργαλεία και γεωργικά φάρμακα) το 1946, σε 23% επί του συνολικού αγροτικού πληθυσμού. «Η καπνοπαραγωγή, η βαμβακοπαραγωγή, η σηροτροφία και άλλαι παρόμοιαι προσεδοφόραι καλλιέργειαι κατεδικάσθησαν από τη βουλμία και την αρπακτικότητα των κατακτητών εις μαρασμόν¹⁶⁶...» Από τους πρώτους μήνες της Κατοχής, οι οικονομικές δυνατότητες της χώρας είχαν εξαντληθεί και οι εκκλήσεις¹⁶⁷ για ευνοϊκότερη στάση των κατακτητών λάμβαναν δραματικό χαρακτήρα κάτω από την πίεση του επισιτιστικού προβλήματος, αλλά δεν επρόκειτο να εισακουστούν.

Η συρρίκνωση της παραγωγικότητας κατά την περίοδο της Κατοχής στην Ελλάδα, δεν περιγράφει από μόνη της την απελπιστική κατάσταση που επικρατούσε το 1944. Πλήθος άλλων παραγόντων επέτειναν την εικόνα αυτή. Οι μεταφορές ήταν κατεστραμμένες¹⁶⁸, η μαύρη αγορά είχε καταστεί κυρίαρχος οικονομικός μηχανισμός, η αγροτική παραγωγή ήταν αδύνατο να ελεγχθεί στο σύνολό της, ο υπερπληθωρισμός καθιστούσε ασύμφορη την γεωργική εκμετάλλευση και ευνοούσε τον αντιπραγματισμό, ο εξοπλισμός της γεωργίας ήταν και αυτός μειωμένος¹⁶⁹. Σε αυτά πρέπει να προστεθούν και οι τεράστιες καταστροφές

¹⁶⁴ Στεφανίδης, Δ. Σ. (1947). *Αι κατευθυντήριαι γραμμαί της οικονομικής μας ανασυγκροτήσεως*. Αθήνα: Οργανισμός Ανασυγκροτήσεως, σσ. 5 – 7.

¹⁶⁵ Βλ. και Σταθάκης, Γ. (2004), *ό.π.*, σ. 35.

¹⁶⁶ Στεφανίδης, Δ. Σ. (1947), *ό.π.*, σ. 9.

¹⁶⁷ Σπαρούνης, Α. (1941). *Αι δαπάναι της Κατοχής της Ελλάδος. Έκθεσις υποβληθείσα προς το επί των Οικονομικών Υπουργείον και τας Α.Α.Ε.Ε. τους κυρίους Πληρεξούσιον του Ράιχ και Πληρεξούσιον της Ιταλίας*. Αθήνα: - .

¹⁶⁸ Μπακαλμπάσης, Α. Γ. (1944). *Η οικονομία της Ελλάδος και η οργανωμένη ιδιωτική πρωτοβουλία κατά την περίοδον της Κατοχής 1941 - 1944*. Αθήνα: Ανώνυμος ελληνοτουρκική εταιρία γενικού εμπορίου και αντιπροσωπειών "ΕΛΛΑ - ΤΟΥΡΚ", σσ. 116 – 117.

¹⁶⁹ Σταθάκης, Γ. (2004), *ό.π.*, σ. 36.

λόγω των πολεμικών επιχειρήσεων και της αναγκαστικής παραμέλησης των καλλιεργειών¹⁷⁰. Σύμφωνα με κάποιες εκτιμήσεις, 140.000 αγροτικά σπίτια και πάνω από 1,5 εκατομμύριο τόνοι γεωργικών προϊόντων καταστράφηκαν και μόνο το 25% περίπου των αροτριώντων ζώων παρέμεναν λειτουργικά¹⁷¹.

Επίσης τα κρούσματα της ελονοσίας είχαν αυξηθεί κατά 800.000 και η μείωση του έμψυχου παραγωγικού δυναμικού λόγω του πολέμου και των αντιποίνων της Αντίστασης ήταν μεγάλη¹⁷². Υπολογίζεται ότι το 1942 είχαν σημειωθεί 3.000.000 περίπου περιστατικά ελονοσίας και στις αγροτικές περιοχές το ποσοστό φυματίωσης ήταν 1,5%¹⁷³, ενώ πολύ μεγαλύτερο ήταν στις πόλεις. Η φυματίωση που στα αστικά κέντρα λάμβανε διαστάσεις ενδημικής μαστίγας, το 1946 σύμφωνα με εκτιμήσεις της UNRRA, έπληττε περίπου το 3% του αστικού πληθυσμού, δηλαδή 150.000 άτομα είχαν νοσήσει, ενώ άλλοι 300.000 βρίσκονταν στο προφυματικό στάδιο¹⁷⁴. Ως βασικά αίτια αναγνωρίζονταν οι κακές επισιτιστικές συνθήκες και το εξαιρετικά χαμηλό βιοτικό επίπεδο. Το πρόβλημα ήταν τεράστιο στην Πρωτεύουσα και οδήγησε αργότερα τους πληθυσμούς της Αθήνας που πλήττονταν από την ασθένεια, σε μία αξιοπρόσεκτη σωματειακή οργάνωση με κοινές δράσεις, έκδοση εφημερίδας («Αντιφυματικών Βήμα»), κ.α.

Αμέσως μετά την Απελευθέρωση η χώρα είναι εξαρτημένη ως προς την επιβίωση των κατοίκων της από την ξένη βοήθεια που αρχικά προσφέρουν οι Άγγλοι αρχικά μέσω της M.L. (Military Liaison), και από τον Μάρτιο του 1945, η UNRRA. Ενώ η M.L. παρείχε κυρίως τρόφιμα και φάρμακα, η UNRRA, εκτός από την κάλυψη των βασικών αναγκών του πληθυσμού, έστεψε το βάρος των προσπαθειών της και στην ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων της χώρας που θα την καθιστούσαν σύντομα αυτοσυντήρητη. Τα προβλήματα είναι εξαιρετικά πιεστικά και στις πηγές της εποχής τόσο ο ξένος όσο και ο ελληνικός παράγοντας αντιμετωπίζει τον πρωτογενή τομέα ως μία παραγωγική δύναμη που εξ ορισμού πρέπει να ανασυγκροτηθεί σε τέτοιο βαθμό ώστε να είναι σε θέση αρχικά να καλύπτει τις επισιτιστικές ανάγκες του πληθυσμού.

¹⁷⁰ Μπακαλμπάσης, Α. Γ. (1944), *ό.π.*, σσ. 238 - 239

¹⁷¹ Αβδελίδης, Π. Σ. (1986). *Το αγροτικό συνεταιριστικό κίνημα στην Ελλάδα. Ιστορική εξέλιξη και δράση. Προβλήματα και προοπτικές ανάπτυξης* (Δ' εκδ.). Αθήνα: Παπαζήσης, σ. 75.

¹⁷² Μπακαλμπάσης, Α. Γ. (1944), *ό.π.*, σ. 242.

¹⁷³ Τράπεζα της Ελλάδος. (1978). *Τα πρώτα πενήντα χρόνια της Τραπέζης της Ελλάδος 1928-1978*. Αθήνα: Εκδόσεις Τραπέζης της Ελλάδος, σ. 212

¹⁷⁴ Εμπρός, 1/2/1946.

Είναι εξαιρετικά ενδιαφέρον να δει κανείς τη σημασία της ρητορικής που αναπτύσσεται στην εποχή, σε σχέση με τους όρους «σταθεροποίηση, ανασυγκρότηση, ανάπτυξη». Θα αρκεστούμε στο να επισημάνουμε ένα γενικότερο προβληματισμό που ανακύπτει σε σχέση με το αν η χώρα διαθέτει τις αναγκαίες παραγωγικές δυνατότητες για να συντηρήσει τον πληθυσμό της¹⁷⁵ ή μοιραία είναι μονίμως εξαρτημένη από την εξωτερική βοήθεια. Στο γεωργικό τομέα η έννοια της ανασυγκρότησης έχει αρχικά τη σημασία της προσέγγισης των προπολεμικών επιπέδων παραγωγής που κάλυπτε περίπου το 85% των αναγκών της χώρας¹⁷⁶, με σκοπό να καταστεί η χώρα αυτοσυντήρητη.

Στην Ελλάδα η εξωτερική βοήθεια έπρεπε, το 1945, να συμπληρώνει περίπου το μισό της θερμιδικής αξίας που αναλογούσε σε κάθε άτομο, λόγω τις περιορισμένης παραγωγικότητας της χώρας. Η γεωργία είχε χάσει περίπου το 50% του των μηχανικών και ζωικών μέσων που διέθετε προπολεμικά. Εκτιμάται ότι έως το 1946, η UNRRA είχε αποκαταστήσει ένα μέρος από αυτά¹⁷⁷.

Η αντίληψη που επικρατούσε σχετικά με την επιδίωξη αυτοσυντήρησης της χώρας αποδεικνύεται από την προτεραιότητα που έδωσε η UNRRA στα σιτηρά, ένα προϊόν στο οποίο η Ελλάδα ήταν ελλειμματική και προπολεμικά. Ο διεθνής Οργανισμός έδωσε μεγάλη έμφαση στη γεωργία ως πηγή επισιτισμού και βάση της οικονομικής ανάκαμψης και προχώρησε έως το 1946 σε εισαγωγές 4.576 τρακτέρ και φορτηγών, 15.000 αλόγων, μουλαριών και γαϊδουριών και συνολικά 35.565 ζώων, 32.554 τόνων σπόρων και 113.819 τόνων λιπασμάτων, με σκοπό να καλυφτούν οι απώλειες της προηγούμενης περιόδου¹⁷⁸.

Η εξωτερική βοήθεια σε εφόδια (γεωργικά μηχανήματα, σπόροι, ζώα, λιπάσματα, φάρμακα, κ.α.) για την αποκατάσταση της γεωργίας τόσο από την Μ.Λ., όσο και στη συνέχεια από την UNRRA που έως το 1947 έκανε εισαγωγές για την ανασυγκρότηση της γεωργίας ύψους 58 εκατομμυρίων δολαρίων, σε συνδυασμό με τις προσπάθειες του γεωργικού πληθυσμού, την

¹⁷⁵ Το θέμα αναλύεται στο Πλουμίδης, Σ. (2011). *Έδαφος και μνήμη στα Βαλκάνια. Ο "γεωργικός εθνικισμός" στην Ελλάδα και στη Βουλγαρία (1927-46)*. Αθήνα: Πατάκης. Για την εμβέλεια της άποψης ότι η Ελλάδα δεν μπορεί να καλύψει τις ανάγκες της λόγω περιορισμένων εδαφών, στον πολιτικό και οικονομικό κόσμο της χώρας, βλ. Στασινόπουλος, Γ. (2010). *Η Ρητορική της Ανάπτυξης: Οικονομικές Ιδέες και Οικονομική Πολιτική την Περίοδο της Ανασυγκρότησης 1944-1952*. Αθήνα: Gutenberg, σσ. 149 – 152. Η συγκεκριμένη πάντως αντίληψη προτάσσεται μετά την Απελευθέρωση και προκειμένου να δικαιολογηθεί η εξάρτηση της χώρας από την ξένη βοήθεια.

¹⁷⁶ Σταθάκης, Γ. (2004), *ό.π.*, σ. 99.

¹⁷⁷ *Ό.π.*, σ. 89.

¹⁷⁸ Βόγλης, Π. (2014), *ό.π.*, σσ. 96 – 97.

γενναία πιστοδότηση της γεωργίας¹⁷⁹ και τις ευνοϊκές καιρικές συνθήκες δεν άργησαν να φέρουν θετικά αποτελέσματα¹⁸⁰.

Το 1945 μετά τα Δεκεμβριανά, η παραγωγή κινήθηκε στα κατοχικά επίπεδα και η παραγωγή σιτηρών ήταν περιορισμένη¹⁸¹, αλλά από το 1946 η ανάπτυξη είναι εμφανής¹⁸². Καλλιεργήθηκαν εδάφη που αντιστοιχούσαν στο 75% των εκτάσεων που καλλιεργούνταν προπολεμικά και η παραγωγή αυξήθηκε σημαντικά, προσεγγίζοντας μάλιστα σε κάποιες περιπτώσεις τα προπολεμικά επίπεδα: 82% για τα δημητριακά, 72% για το λάδι και 62% για το βαμβάκι¹⁸³. Εξαιρετική ήταν και η παραγωγή σιτηρών του 1946¹⁸⁴ που έφτασε σύμφωνα με κάποιες εκτιμήσεις¹⁸⁵ το 90% της προπολεμικής, ενώ το 1947 η σιτοπαραγωγή εκτιμάται¹⁸⁶ ότι μειώθηκε στους 500.000 τόνους.

Στις 30 Απριλίου του 1947 δόθηκε στη δημοσιότητα η έκθεση της αμερικανικής οικονομικής αποστολής στην Ελλάδα, γνωστή ως έκθεση Porter. Η έκθεση διαπίστωνε ότι η γεωργία στην Ελλάδα, πλησιάζει στο προπολεμικό επίπεδο παραγωγής περισσότερο από κάθε άλλο τομέα της ελληνικής οικονομίας και ότι η ανασυγκρότηση παρά τον πρωτόγονο χαρακτήρα της ελληνικής γεωργίας, επιτράπη, χάρη στην αποκατάσταση των καταστροφών σε μηχανήματα και αροτρίωντα ζώα και στις ατομικές προσπάθειες των ελλήνων αγροτών. Μάλιστα προτείνονταν άμεσα μέτρα για την αύξηση της συμβολής της γεωργίας στην οικονομία της χώρας, όπως η ορθολογική διανομή των σιτηρών, η αύξηση του βαθμού αυτάρκειας της χώρας, η χορήγηση πιστώσεων μέσω των συνεταιρισμών, η ανάπτυξη των εξαγωγών γεωργικών προϊόντων με κατάλληλη τυποποίηση και διαβάθμιση¹⁸⁷.

Την ίδια χρονιά σε πολλές καλλιέργειες είχαν πραγματοποιηθεί σοδειές μεγαλύτερες από τις προπολεμικές και εμφανίζεται μία συνολική αύξηση της τάξης του 15% λόγω της

¹⁷⁹ Το 1946 οι πιστώσεις για τη γεωργία έφταναν τα 600 δισεκ. δραχμές: (n.d.). *Έκθεσις του Υπουργού των Οικονομικών προς τον κύριον Πρόεδρον της Κυβερνήσεως*. Α1 Σ44 Υ1 Φ.28*, Αθήνα, σ. 4. [*Α1: Αρχείο Ε.Τ.Ε., Σ: Σειρά, Υ: Υποσειρά, Φ: Φάκελος]

¹⁸⁰ *Ο.π.*, σ. 4.

¹⁸¹ Σταθάκης, Γ. (2004), *ό.π.*, σ. 100.

¹⁸² Βόγλης, Π. (2014)), *ό.π.*, σ. 97.

¹⁸³ Τράπεζα της Ελλάδος. (1978). *Τα πρώτα πενήντα χρόνια της Τραπεζής της Ελλάδος 1928-1978*. Αθήνα: Εκδόσεις Τραπεζής της Ελλάδος., σ. 239.

¹⁸⁴ Σύμφωνα με το Υπουργείο Οικονομικών η παραγωγή σίτου έφτασε τους 700.000 τόνους (71,4% του 1938), του βαμβακιού τους 30.000 τόνους (66,6% του 1938) του ελαιολάδου τους 90.000 τόνους (88,2% του 1938) της σταφίδας τους 57.000 τόνους (38% του 1938) της σουλτανίνας τους 18.000 τόνους (56,2% του 1938): (n.d.). *Έκθεσις του Υπουργού των Οικονομικών προς...* *ό.π.*, σ. 4.

¹⁸⁵ Σταθάκης, Γ. (2004), *ό.π.*, σ. 102.

¹⁸⁶ Διομήδης, Α. Ν. (1948). *Η δημοσιονομική πλευρά της εμπολέμου καταστάσεως (τέσσερα άρθρα δημοσιευθέντα εις το "Βήμα" την 11ην, την 13ην, την 15ην και την 22αν Απριλίου 1948)*. Αθήνα, σ. 15.

¹⁸⁷ Porter, P. A. (2008). *Ο.π.*, σσ. 206 - 207.

εξαιρετικής σοδειάς ελαιοκομικών¹⁸⁸. Σταθερά απασχολεί την κοινή γνώμη το ζήτημα της σιτάρκειας, παρά τις ευοίωνες προβλέψεις για τη γεωργική παραγωγή. Στη Νέα Οικονομία η πρόβλεψη που υπήρχε ήταν για ανάγκες εισαγωγών 700.000 τόνων σιταριού¹⁸⁹.

Η δίνη του Εμφυλίου πολέμου στην Ελλάδα προκάλεσε πρόσθετα προβλήματα στην οικονομική δραστηριότητα της χώρας. Οι προϋπολογισμοί επιβαρύνονται με τεράστια ποσά που προορίζονται για στρατιωτικές δαπάνες και προέρχονται αποκλειστικά από την ξένη βοήθεια. Οι καταστροφές και τα μεγάλα προσφυγικά ρεύματα που προκλήθηκαν από την ύπαιθρο στις πόλεις, παρόλο που από κάποιες πηγές της εποχής αντιμετωπίστηκαν ως απόλυτα ανασχετικές¹⁹⁰ για το εγχείρημα της ανασυγκρότησης, φαίνεται να ήταν διαχειρίσιμες όσο η ροή χρημάτων από το εξωτερικό ήταν εξασφαλισμένη¹⁹¹.

Πάντως στη διάρκεια του Εμφυλίου Πολέμου η αγροτική παραγωγή όχι μόνο δεν μειώθηκε αλλά αυξήθηκε κιόλας. Σε σχέση με τα προπολεμικά επίπεδα η αγροτική παραγωγή που προορίζονταν για την εγχώρια αγορά είχε αποκατασταθεί. Στο ίδιο συμπέρασμα καταλήγει το 1949 και η ετήσια οικονομική έκθεση της αμερικάνικης πρεσβείας¹⁹². Αυτός ήταν και ο στόχος που είχε τεθεί σε σχέση με την δυνατότητα αυτοσυντήρησης της χώρας. «Ως καταφαίνεται εκ των στατιστικών στοιχείων της Ανασκοπήσεως της ημετέρας Τραπεζής δια το έτος 1949 εσημειώθει σημαντικότερη ανόρθωσις εις τον τομέα της αγροτικής παραγωγής. Η παραγωγή ενίων γεωργικών ειδών και της αλιείας υπερέβη τα προπολεμικά όρια, η όλη δε γεωργική παραγωγή κυμαίνεται περί τα προπολεμικά επίπεδα¹⁹³». Έτσι περιέγραφε η Εθνική Τράπεζα Ελλάδος την αδιαμφισβήτητη και εντυπωσιακή ανάκαμψη της εγχώριας αγροτικής παραγωγής κατά την περίοδο 1948 – 1949. Παρά το γεγονός ότι οι εκθέσεις της Ε.Τ.Ε. συναρτούσαν την οικονομική πορεία με τις εξελίξεις του Εμφυλίου πολέμου¹⁹⁴ και παρά τους αντίθετους φόβους, η παραγωγή δυναμική του αγροτικού τομέα είναι ανοδική και μάλιστα η δυναμική αυτή ήταν εναρμονισμένη με την αντίστοιχη βιομηχανική παραγωγή, τα επίπεδα του ΑΕΠ και τον δείκτη εισοδήματος¹⁹⁵.

¹⁸⁸ Τράπεζα της Ελλάδος. (1978), *ό.π.*, σ. 284.

¹⁸⁹ *Νέα Οικονομία*. (1947, Ιούνιος), τ.8, σ. 429.

¹⁹⁰ Στεφανίδης, Μ. (1954, Τρίμηνο Μαρτίου - Μαΐου). Μάθημα IV. Η Αμερικάνικη βοήθεια. *Σειρά μαθημάτων επί εφηρμοσμένων οικονομικών και τραπεζιτικών θεμάτων*. Αθήνα, σ. 14.

¹⁹¹ Σταθάκης, Γ. (2004), *ό.π.*, σ. 127 και υποσημείωση 92, σ. 261-262.

¹⁹² *Ο.π.*, σ. 262.

¹⁹³ Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος. (1950). *I. Κατευθύνσεις οικονομικής πολιτικής υπό Γ. I. Πεσμαζόγλου. II. Η ελληνική οικονομία κατά το έτος 1949*. Αθήνα: Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, σ. XXXIII.

¹⁹⁴ *Ο.π.*, σ. 1.

¹⁹⁵ Σταθάκης, Γ. (2004), *ό.π.*, σ. 261.

Από τα παραπάνω γινόταν φανερό ότι το σκέλος της εξωτερικής αρωγής που αφορούσε την δημιουργία κατάλληλων συνθηκών για την ανάπτυξη της γεωργίας με σκοπό την αντιμετώπιση των επισιτιστικών αναγκών της χώρας, έφερε αποτελέσματα σε σχετικά σύντομο χρονικό διάστημα και πάντως σίγουρα έως το 1947. Παρόλα αυτά η επανέναρξη των εξαγωγών αγροτικών προϊόντων δεν πραγματοποιήθηκε παρά τα σχετικές προσπάθειες της αποστολής του FAO (Food and Agriculture Organization of the United Nations)¹⁹⁶, καθώς οι τιμές τους παρέμεναν σε υψηλά επίπεδα σε σχέση με τις προπολεμικές.

Για τον ίδιο λόγο παρέμεναν και οι δυσχέρειες και στην εσωτερική αγορά. Παρά τις αντίθετες συστάσεις της UNRRA, η διακίνηση των αγροτικών προϊόντων παρέμενε στα χέρια ιδιωτών που ακολουθούσαν κερδοσκοπικές πρακτικές δημιουργώντας σοβαρές ελλείψεις στην εγχώρια αγορά. Η κερδοσκοπική μανία εμπόρων και μεσαζόντων που αποθεματοποιούσαν την παραγωγή, έφτανε σε τέτοια σημεία, ώστε το 1946 που, όπως είδαμε, η παραγωγή σιτηρών είχε φτάσει το 90% του προπολεμικού μέσου όρου, οι εισαγωγές που χρειάστηκε να κάνει η UNRRA σε σιτηρά, ήταν μεγαλύτερες από τις προπολεμικές¹⁹⁷.

Ταυτόχρονα οι τιμές λιανικής στην ελεύθερη αγορά παρουσίαζαν τεράστια αύξηση σε σχέση με τις τιμές παραγωγού, ενώ πολύ μικρότερες ήταν αυτές των προϊόντων της UNRRA που διατίθεντο με δελτίο. Τα προϊόντα δηλαδή της ξένης βοήθειας, ιδίως στην Αθήνα, ανταγωνίζονταν την εγχώρια παραγωγή δίνοντας έδαφος στους βιομηχάνους για αθέμιτο ανταγωνισμό και αισχροκέρδεια¹⁹⁸. Παράλληλα δινόταν η δυνατότητα δημιουργίας τεχνητών ελλείψεων, καθώς τα προϊόντα αποθηκεύονταν και πωλούνταν όταν οι τιμές τους ανέβαιναν. Λόγω της κακής διαχείρισης, τα έσοδα από τη δωρεάν ξένη βοήθεια συχνά δεν επαρκούσαν ούτε για τη διαδικασία μεταφοράς των πόρων αυτών.

8.2. Ελλείψεις βασικών αγαθών στην Αθήνα

Μετά τα Δεκεμβριανά μία από τις βασικές προϋποθέσεις μείωσης της εξάρτησης της Αθήνας από την εξωτερική βοήθεια ήταν η ομαλή τροφοδοσία της πόλης από την αγροτική

¹⁹⁶ Ό.π., σ. 101.

¹⁹⁷ Ό.π., σσ. 102 – 103. Βλ. και *Ελεύθερη Ελλάδα*, 11/6/1946, 4/11/1946 και 5/11/1946.

¹⁹⁸ Λυμπεράτος, Μ. (2006), ό.π., σ. 206.

περιφέρεια. Η ανάγκη να συμβάλει η εγχώρια παραγωγή στην αντιμετώπιση του επισιτιστικού προβλήματος ήταν ζωτικής σημασίας για την επιβίωση της πόλης. Στην Πρωτεύουσα έφταναν ευκολότερα οι χιλιάδες τόνοι της ξένης βοήθειας και δέματα ιματισμού και τροφίμων από την Αμερική, παρά σταφίδες από την Πελοπόννησο.

Στις 17/2/1945 το ελληνικό Υπουργείο Οικονομικών διαπίστωνε ότι παρά το γεγονός ότι η Ελλάδα είναι μία από τις πρώτες χώρες παραγωγής λαδιού, υπάρχουν τεράστιες ελλείψεις λόγω της κατάστασης των συγκοινωνιακών μέσων, ενώ στην Πελοπόννησο υπήρχαν 50 με 60.000 τόνοι σταφίδας που δεν μπορούσαν να μεταφερθούν στη δευτερογενή επεξεργασία για να παραχθεί οινόπνευμα. Για τον λόγο αυτό η ελληνική κυβέρνηση ζητούσε από την Αγγλία ενίσχυση σε μέσα μεταφοράς που θα βελτίωναν την κατάσταση, 20 με 30 πλοία που θα εξυπηρετούσαν τις μεταφορές από τα νησιά και 1500 αυτοκίνητα¹⁹⁹.

Παρά αυτές τις διαπιστώσεις, με κυβερνητική απόφαση την 1^η Μαρτίου του 1945, ο σιδηρόδρομος Πελοποννήσου (ΣΠΑΠ) εγκαταλείφτηκε από την κυβέρνηση, με το αιτιολογικό του μεγάλου κόστους επισκευής και διακόπηκε κάθε χρηματοδότηση του. Το δίκτυο των 800 χιλιομέτρων εξυπηρετούσε και ένα μεγάλο μέρος των μεταφορών Αθήνας – Πειραιά, ενώ υπολογιζόταν ότι κάθε χρόνο εξυπηρετούσε μεταφορές 400.000 τόνων εμπορευμάτων και 3.500.000 επιβάτες. Οι αντιπρόσωποι των 3.500 εργαζομένων των σιδηροδρόμων που είχαν απομείνει μετά από τις 1.300 απολύσεις που είχαν ήδη πραγματοποιηθεί, τόνιζαν ότι η ανασυγκρότηση της χώρας θα έπρεπε να ξεκινήσει από τους σιδηροδρόμους και εκτιμούσαν ότι η αποκατάσταση του δικτύου θα μπορούσε να πραγματοποιηθεί με τμηματική δαπάνη 100 εκατομμυρίων, που θα καλυπτόταν από τον φόρο επί των μεταφορών²⁰⁰.

Στα τέλη Μαρτίου του 1945 παρατηρήθηκε σημαντική έλλειψη λαδιού στην αγορά. Το λάδι που πωλούνταν προς 200 δραχμές την οκά ήταν κακής ποιότητας και οι λαδέμποροι ζητούσαν από τον υπουργό εφοδιασμού να αυξηθεί η τιμή πώλησης, καθώς ανέβαινε η τιμή παραγωγής του. Το γεγονός των ελλείψεων αποδόθηκε σε απόκρυψη των αποθεμάτων από τους εμπόρους²⁰¹. Στην πραγματικότητα φαίνεται ότι οι μεσάζοντες πωλούσαν σε υψηλές τιμές ενώ αγόραζαν σε πολύ χαμηλές από τους παραγωγούς, εξασφαλίζοντας μεγάλα κέρδη.

¹⁹⁹ Ελεύθερη Ελλάδα, 17/2/1945.

²⁰⁰ Ελεύθερη Ελλάδα, 1/3/1945 και 1/4/1945.

²⁰¹ Ελεύθερη Ελλάδα, 30/3/1945.

Ιδιαίτερα για το λάδι, η τιμή πώλησης από τους παραγωγούς ήταν η μισή από την αντίστοιχη προπολεμική²⁰².

Το πρόβλημα του λαδιού ήταν οξύ στην Αθήνα και το προϊόν αυτό το καλοκαίρι του 1945 αποτέλεσε αντικείμενο διαμάχης ανάμεσα στα λαϊκά στρώματα και τους χαλβαδοβιομήχανους. Αφορμή αποτέλεσε η πρόθεση της κυβέρνησης να αποδώσει 700 τόνους σπορέλαιου που προερχόταν από τις εισαγωγές 3.500 τόνων σπόρων ελιάς της UNRRA, ως πρώτη ύλη στις βιομηχανίες παραγωγής χαλβά. Έτσι όμως θα αποκλειόταν ο λαός της Αθήνας από μία διανομή 200 δράμια κατ' άτομο σε πολύ χαμηλή τιμή. Την ίδια στιγμή καταγγελλόταν ότι 4.000.000 οκάδες ελαιόλαδου παρέμενε αποθηκευμένο στην Κρήτη, καθώς είχε χαρακτηριστεί από τους Άγγλους ως «λεία πολέμου»²⁰³.

Μετά το πρώτο δεκαήμερο του Ιουλίου, το λάδι εξαφανίστηκε και πάλι από την αθηναϊκή αγορά. Οι παραγωγοί φαίνονταν απρόθυμοι να διαθέσουν το προϊόν στην Αθήνα²⁰⁴ μέσω της κρατικής μηχανής για διανομή με δελτίο, καθώς οι τιμές πώλησής του που επιβάλλονταν από το κράτος ήταν εξαιρετικά χαμηλές και τα έξοδα μεταφοράς του πολύ υψηλά. Την ίδια στιγμή οι τιμές των βιομηχανικών προϊόντων συνέχιζαν να αυξάνονται. Αν πουλούσε μία οκά λάδι ο παραγωγός μπορούσε να αγοράσει τρία κουτιά σπίρτα, ενώ αν ήθελε να αγοράσει ένα ζευγάρι παπούτσια, θα έπρεπε να διαθέσει σαράντα οκάδες λάδι. Προπολεμικά η αναλογία για ένα ζευγάρι παπούτσια ήταν στις 7 οκάδες λάδι²⁰⁵. Γι αυτούς τους λόγους και οι κρατικές προσπάθειες για συγκέντρωση του λαδιού κατέληγαν συνήθως σε αποτυχία, ενώ το λάδι περνούσε εύκολα στη μαύρη αγορά όπου πωλούνταν σε υψηλές τιμές²⁰⁶.

Στις αρχές του επόμενου μήνα σε μία νέα αύξηση της τιμής της χρυσής λίρας που έφτασε τις 18.000 δρχ., «εξαφανίστηκαν» από την αγορά το βούτυρο, το τυρί, η ζάχαρη, τα αβγά και φυσικά το λάδι. Όσοι διέθεταν δελτία έπρεπε να περιμένουν πολλές ώρες στην ουρά για να αποκτήσουν λίγη μούργα (το κατακάθι του λαδιού) από τα ελάχιστα σημεία διανομής που το διέθεταν. Την ίδια πορεία ακολουθούσαν και τα βιομηχανικά προϊόντα, ιδίως τα υφάσματα²⁰⁷.

Τον Σεπτέμβριο του 1945 η Αγροτική Τράπεζα είχε μεταφέρει στην Αθήνα από την Μυτιλήνη και την Κρήτη, 1.013 βαρέλια με 160.204 οκάδες λάδι, τα οποία όμως δεν

²⁰² *Ελεύθερη Ελλάδα*, 31/3/1945.

²⁰³ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 20/6/1945.

²⁰⁴ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 23/8/1945.

²⁰⁵ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 12/7/1945.

²⁰⁶ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 14/8/1945.

²⁰⁷ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 3/8/1945.

έφτασαν ποτέ στα πρατήρια διανομής²⁰⁸. Το ΕΑΜ πρότεινε για το οξύτατο πρόβλημα του λαδιού στην Αθήνα να δοθούν δίκαιες τιμές στους παραγωγούς, να δημιουργηθεί Κοινοπραξία Κράτους και Συνεταιρισμών και να επιβληθεί λαϊκός έλεγχος στις διανομές²⁰⁹, μέσω μάλιστα καταναλωτικών συνεταιρισμών.

Η γενική τάση που παρατηρούνταν ήταν ότι οι περιοδικές ελλείψεις αγαθών στην Αθήνα ακολουθούσαν τις ανατιμήσεις της χρυσής λίρας. Όταν η λίρα ανέβαινε ως δια μαγείας «άδειαζε» η αγορά από βασικά προϊόντα όπως το λάδι και η ζάχαρη, αλλά και όσα προσφέρονταν στο κοινό ήταν κακής ποιότητας. Γι αυτά τα φαινόμενα ενοχοποιούνταν οι πρακτικές δημιουργίας τεχνητών ελλείψεων που εφαρμόζονταν από τους μεγαλέμπορους και τους προμηθευτές ως μοχλός πίεσης για την άρση των διατιμήσεων στα προϊόντα και την επίτευξη μεγαλύτερου κέρδους. Κάτι τέτοιο συνέβαινε ήδη με τη μορφή επαναλαμβανόμενου μοτίβου από το δεύτερο δεκαήμερο του Απριλίου 1945, προκαλώντας έντονες αντιδράσεις²¹⁰.

Παράλληλη πορεία ακολουθούσαν σταθερά και τα είδη ιματισμού και τα βιομηχανικά προϊόντα. Στις 18 Απριλίου η τιμή των υφασμάτων ανέβηκε από 2.300 δρχ. ο πήχης, στις 3.000 δρχ. σε μία ημέρα, λόγω της αύξησης της τιμής της λίρας. Ακόμα και στα τσιγάρα, οι ελλείψεις που προκαλούνταν είχαν σαν στόχο την αύξηση του κέρδους των βιομηχάνων, μέσω της άσκησης πίεσης στο κράτος και στους παραγωγούς και μέσω της μείωσης του εργατικού κόστους²¹¹.

Οι ελλείψεις των αγαθών και οι υψηλές τιμές προσέδιδαν στην καθημερινότητα των Αθηναίων ένα ιδιαίτερο περιεχόμενο που ως κεντρικό χαρακτηριστικό της είχε σταθερά μετά την Απελευθέρωση την αγωνιώδη προσπάθεια εξασφάλισης των αναγκών. Τα δελτία τροφίμων που εκδίδονταν από το Υπουργείο Εφοδιασμού δεν ανταποκρίνονταν σε επάρκεια ποσοτήτων που θα ήταν αναγκαίες για το σύνολο του πληθυσμού. Στα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια οι ατελείωτες ουρές στα σημεία διανομής αποτελούσαν ένα μόνιμο γνώρισμα της αγοράς. Οι Αθηναίοι δεν συνωστίζονταν στις ουρές μόνο για λίγο κρέας ή ψάρι. Οι ίδιες ελλείψεις υπήρχαν και για όλα τα αγροτικά προϊόντα και τα εποχιακά²¹². Η Κοινοπραξία Ιδιοκτητών Φορτηγών Αυτοκινήτων Αθήνας – Επαρχιών διέψευδε κατηγορηματικά στα τέλη Σεπτεμβρίου του 1945, τις κατηγορίες ότι οι υψηλές τιμές σε φρούτα και λαχανικά

²⁰⁸ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 1/9/1945.

²⁰⁹ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 3/9/1945.

²¹⁰ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 19/4/1945.

²¹¹ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 8/5/1945, 11/5/1945, 12/5/1945 και 16/5/1945.

²¹² *Ελεύθερη Ελλάδα*, 1/9/1945.

οφειλόταν στα αυξημένα κόμιστρα των μεταφορών, τονίζοντας emphaticά ότι τα κόμιστρα των ιδιοκτητών βρίσκονταν κατά 15 έως 25% κάτω από το ποσό που είχε οριστεί από το κράτος και απειλούσαν με προσφυγή στη δικαιοσύνη «για να πληροφορηθεί ο λαός την αλήθεια»²¹³.

Από την άλλη πλευρά, το ΕΑΜ με συνεχείς καταγγελίες²¹⁴ τόνιζε ότι η κατάσταση της αγοράς ιδίως για προϊόντα όπως το λάδι και το σαπούνι ήταν αναντίστοιχη με τις επίσημα ανακοινωμένες ποσότητες που έφταναν στην πόλη. Είναι σαφές ότι όπως και στην Κατοχή από τα δύο παράλληλα συστήματα διάθεσης αγαθών στον αστικό χώρο, δηλαδή το δελτίο και τη μαύρη αγορά, το προβάδισμα είχε και πάλι η μαύρη αγορά, με αποτέλεσμα την εξαθλίωση των λαϊκών στρωμάτων. Οι ελλείψεις αφορούσαν τα είδη του δελτίου και το κομμάτι της αγοράς που δεσμευόταν από τις διατιμήσεις. Παρόμοιες ελλείψεις δεν υπήρχαν στη μαύρη αγορά, της οποίας ο εφοδιασμός γινόταν σταθερά και με κάθε διαθέσιμο μέσο²¹⁵. Αγανάκτηση είχε προκαλέσει στην Αθήνα η είδηση ότι μέχρι και αξιωματικοί και υπαξιωματικοί του Πολεμικού Ναυτικού διεξήγαγαν λαθρεμπόριο ρυζιού από την Αλεξάνδρεια που προοριζόταν για τη μαύρη αγορά²¹⁶. Οι εμπλεκόμενοι πάντως στην υπόθεση αξιωματικοί και ναύτες όπως και ένας μακάλης της Αθήνας, υποστήριξαν ότι η ποσότητα των 3.000 οκάδων ρυζιού προοριζόταν ... για τα σπίτια τους και απαλλάχθηκαν από τις κατηγορίες για λαθρεμπόριο από το δικαστήριο που υιοθέτησε τους ισχυρισμούς τους²¹⁷.

Με αυτό τον τρόπο αποδυναμώνονταν το σύστημα των διατιμήσεων, ενώ η δημιουργία τεχνητών ελλείψεων, ιδίως για τα βιομηχανικά προϊόντα, επιτυγχανόταν με την απόκρυψη προϊόντων το 1945²¹⁸ και αργότερα και με την καταστροφή ακόμα ποσοτήτων που έφταναν από την UNRRA. Φαίνεται ότι οι συγκεκριμένες πρακτικές στόχευαν στη διάρρηξη του συστήματος των διατιμήσεων και στον έλεγχο των τιμών όχι από το Κράτος αλλά από τους βιομηχάνους που έτσι κατάφερναν να πωλούν τα προϊόντα τους σε συμφέρουσες τιμές, ενώ το δελτίο έμενε «κενό γράμμα». Αυτό ήταν ένα διακύβευμα μεγάλης σημασίας γιατί μπορεί με ασφάλεια να υποθέσει κανείς ότι η πελατεία της μαύρης αγοράς στην Αθήνα, όσο και να διευρυνόταν από την κερδοσκοπία, δεν μπορούσε να συγκριθεί με το αγοραστικό κοινό που

²¹³ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 18/9/1945.

²¹⁴ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 5/9/1945.

²¹⁵ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 8/8/1945.

²¹⁶ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 1/8/1945.

²¹⁷ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 9/10/1945.

²¹⁸ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 6/9/1945.

αντιστοιχούσε στο δελτίο. Ένα ερώτημα ήταν πως θα μπορούσε ο αγοραστής του δελτίου στην Αθήνα, δηλαδή ο εργάτης και ο υπάλληλος, να διαθέσει τα χρήματα που θα απαιτούσαν οι αυξημένες τιμές. Όμως αυτό δεν φαινόταν να απασχολεί ιδιαίτερα όσους είχαν να αποκομίσουν μεγάλα κέρδη από την αύξηση των τιμών.

Αυτή ήταν μία μεγάλη μάχη την οποία το κράτος εγκατέλειψε με χαρακτηριστική - σχεδόν σκανδαλώδη - ευκολία. Μετά την παραίτηση Βαρβαρέσου, ο νεοδιορισμένος Υπουργός Εφοδιασμού της παραπαίουσας κυβέρνησης Βούλγαρη, Ιωάννης Παρασκευόπουλος στην πρώτη ίσως δήλωσή του, ανακοίνωσε την κατάργηση των διατιμήσεων στα είδη λαϊκής διατροφής. Το κράτος θα προσπαθούσε, δήλωνε ο Υπουργός, να μειώσει τις τιμές μέσω της μείωσης του κόστους παραγωγής και ζητούσε την συνεργασία των βιομηχάνων. Η είδηση πέρασε αρχικά στα «ψιλά» των εφημερίδων²¹⁹, είχε όμως καταλυτική και μη αναστρέψιμη επίδραση στον καθημερινό αγώνα επιβίωσης στην Αθήνα. Οι βιομήχανοι δικαιώνονταν πανηγυρικά για τις πρακτικές τους και τα λαϊκά στρώματα έχαναν τη βασική θεσμική γραμμή άμυνάς τους.

Η ταχύτητα με την οποία οι πολιτικές επιλογές επιδρούσαν στην κατάσταση της αγοράς της Αθήνας είναι πραγματικά απίστευτη, αφού είχαν εγκαταλειφθεί κάθε είδους προσχήματα. Δεν πέρασε μία μέρα από τις κυβερνητικές δηλώσεις για κατάργηση των διατιμήσεων και η αγορά στην Πρωτεύουσα γέμισε προϊόντα. Λάδι, κρέας, ψάρι, ντομάτες, σταφύλια, όλα ήταν άμεσα διαθέσιμα²²⁰. Το αποτέλεσμα όμως ήταν το ίδιο. Απλώς τώρα τα λαϊκά στρώματα μπορούσαν να βλέπουν τα αγαθά, δεν μπορούσαν όμως και πάλι να τα αγοράσουν, καθώς αμέσως οι τιμές εκτοξεύτηκαν στα ύψη. Ο Υπουργός δήλωνε ότι «δεν είπε κανείς ότι με την άρση των διατιμήσεων θα έπεφταν και οι τιμές. Ο σκοπός ήταν η αποκατάσταση της εμπορικής κυκλοφορίας». Και πράγματι ο σκοπός μεν επιτεύχθηκε απόλυτα. Το επισιτιστικό πρόβλημα όμως παρέμενε οξύ. Το σκωπτικό πρωτοσέλιδο της Ελεύθερης Ελλάδας περιγράφει με τον πιο εύγλωττο τρόπο την νέα κατάσταση στην πόλη : «Τα τρόφιμα ελεύθερα να πωλούνται και ο λαός ελεύθερος να ... μην αγοράζει». Στα είδη «πολυτελείας» προστέθηκαν ακόμα και τα τσιγάρα²²¹ που χωρίζονταν σε κατηγορίες ανάλογα με την ποιότητά τους.

Το εμπόριο του καπνού δεν ξέφευγε από τον γενικό κανόνα επιδίωξης του μέγιστου κέρδους από τους βιομηχάνους, παρά τις σοβαρές ελλείψεις που παρατηρούνταν στην

²¹⁹ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 6/9/1945.

²²⁰ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 7/9/1945.

²²¹ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 8/9/1945.

Αθήνα. Το 60% της παραγωγής τσιγάρων στις βιομηχανίες της Αθήνας προοριζόταν για την Πρωτεύουσα και τον Πειραιά. Επρόκειτο για μία ποσότητα επαρκή για την κάλυψη των αναγκών. Παρόλα αυτά, στα μέσα Οκτώβρη του 1945 οι τιμές είχαν εκτοξευτεί στα ύψη και παρατηρούνταν σοβαρές ελλείψεις. Οι καπνοβιομήχανοι εκμεταλλευόμενοι την κρατική παροχή σε καπνά, τις τραπεζικές πιστώσεις και τις φορολογικές ελαφρύνσεις, δεν διοχέτευαν πλέον την παραγωγή στην Αθήνα σε χαμηλές τιμές, όπως θα όφειλαν, αλλά τα τσιγάρα μεταφέρονταν στην Πάτρα, στην Άρτα και στην Κέρκυρα και από εκεί εξάγονταν λαθραία στην Ιταλία, όπου και πωλούνταν 8 χρυσές λίρες το κιλό²²². Τον Δεκέμβρη του 1945 οι καπνοβιομηχανίες της Αθήνας είχαν διακόψει την παραγωγή τους, με το πρόσχημα της έλλειψης καπνού. Η κυβέρνηση Σοφούλη τους απειλούσε με επιτάξεις προκειμένου να ξεκινήσει πάλι η παραγωγή και να μειωθούν οι τιμές²²³.

Με παρόμοιες τακτικές, ακόμα και μετά τη μερική άρση των διατιμήσεων, οι ελλείψεις βασικών αγαθών στην Αθήνα και οι ουρές στα σημεία διανομών δεν σταμάτησαν. Οι τεχνητές ελλείψεις αλλά και η διαρκής επιδίωξη του μέγιστου κέρδους²²⁴, διόγκωναν τις παθογένειες της εσωτερικής αγοράς που ήταν αδύνατο να αντιμετωπιστούν αποτελεσματικά. Σε αυτά προστίθεντο τα ηχηρά σκάνδαλα και η σπατάλη στα τρόφιμα και τα εφόδια της UNRRA²²⁵.

Στην Αθήνα το ιδιότυπο χρηματιστήριο των τιμών των προϊόντων, επικοινωνούσε με το χρηματιστήριο αξιών της Σοφοκλέους και ιδίως με την τιμή της χρυσής λίρας. Επειδή οι βιομήχανοι αγόραζαν πρώτες ύλες σε πολύ χαμηλές τιμές και πλήρωναν σε δραχμές αλλά αποθησαύριζαν σε λίρες, κάθε αύξηση της τιμής της λίρας σήμαινε και μείωση του τιμήματος σε δραχμές που έπρεπε να καταβάλουν. Και όταν αυτό δεν ήταν αρκετό, ο υψηλός πληθωρισμός ουσιαστικά ελαχιστοποιούσε το κόστος που έπρεπε να πληρώσουν σε δραχμές για πρώτες ύλες μετά από αρκετό διάστημα. Ταυτόχρονα ενώ οι πρώτες ύλες αγοράζονταν έτσι με πολύ χαμηλό τίμημα, τα προϊόντα πωλούνταν σε υψηλές τιμές, αποδίδοντας μεγάλα κέρδη στους βιομηχάνους που επενέβαιναν δραστικά όχι μόνο στον καθορισμό των τιμών των προϊόντων αλλά και στην τιμή της λίρας στο χρηματιστήριο. Κάτι τέτοιο είχε συμβεί με το βαμβάκι στα μέσα Νοεμβρίου του 1945, προκαλώντας έντονες αντιδράσεις ακόμα και από τους Αμερικάνους, που θύμιζαν ότι «τα είδη της UNRRA είναι

²²² *Ελεύθερη Ελλάδα*, 13/10/1945.

²²³ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 10/12/1945.

²²⁴ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 29/9/1945 και 1/10/1945.

²²⁵ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 11/9/1945 και 29/9/1945.

για βοήθεια στα έθνη και όχι αντικείμενο εμπορίου»²²⁶. Η ίδια η κυβέρνηση αναγκαζόταν να αυξήσει τις τιμές των προϊόντων της UNRRA που πωλούνταν με δελτίο, ανάλογα με τους φρενήρεις ρυθμούς της λίρας, για να τηρείται ο προϋπολογισμός²²⁷.

Στις αρχές Ιανουαρίου του 1946 ο Μπιούελ Μείμπεν, διευθυντής της UNRRA στην Αθήνα, δήλωνε στην αγγλική εφημερίδα Daily Walker, ότι η κυβέρνηση κρατούσε στις αποθήκες ποσότητες προμηθειών που δεν μοίραζε στον πληθυσμό και ότι ο πληθωρισμός είχε σαν αποτέλεσμα την απόκρυψη των τροφίμων προτού ακόμα ανέβουν οι τιμές, καθώς αυτές ήταν 120 φορές υψηλότερες από τις προπολεμικές, ενώ σε διάστημα μόνο ενός μήνα αυξήθηκαν κατά 160%.

Την ίδια ημέρα (5/1/1946) που δήλωνε αυτά ο ξένος αξιωματούχος, οι Έλληνες Υπουργοί Μεταφορών, Εφοδιασμού και Δημοσίων Έργων, κατέβαιναν στον Πειραιά για να διαπιστώσουν ιδίοις όμμασι ότι τεράστιες ποσότητες τροφίμων καταστρέφονταν στις προκουαίες και στις υπερπλήρεις, από τρόφιμα και ιματισμό, αποθήκες. Οι φορτοεκφορτώσεις από 5.500 τόνους την ημέρα, είχαν μειωθεί στους 1.100²²⁸. Και αυτά όταν στις αρχές του 1946, αρκούσε μία ημέρα να μην εφοδιαστούν με άλευρα οι φούρνοι για να μείνουν χιλιάδες κάτοικοι συνοικιών στην Αθήνα χωρίς ψωμί.

Η κατάσταση στην Αθήνα, ήταν για το μεγαλύτερο τμήμα του πληθυσμού δραματική. Το επισιτιστικό πρόβλημα παρέμενε μείζον για την επιβίωση του πληθυσμού. Τόσο η επιβίωση όσο και η βελτίωση του βιοτικού επιπέδου του λαού, μετριόταν αποκλειστικά στις θερμίδες της προσφερόμενης ξένης βοήθειας και στη διαμόρφωση των τιμών και των μισθών που συνήθως δεν επαρκούσαν και κινδύνευαν να εξανεμιστούν από τον πληθωρισμό. Η σταθεροποίηση της οικονομίας το 1946²²⁹ άλλα και η ανάπτυξη της αγροτικής παραγωγής, το τεράστιο ύψος της εξωτερικής βοήθειας που εισέρευσε στην Ελλάδα έως το 1947, είτε με τη μορφή εφοδίων είτε χρήματος, σε συνδυασμό με την όξυνση των προβλημάτων επιβίωσης της συντριπτικής πλειοψηφίας του ελληνικού λαού, περιγράφουν μια βαθιά αντινομία που αποτυπώθηκε έντονα στον κοινωνικό τομέα, ιδίως στην κοινωνία της Πρωτεύουσας.

²²⁶ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 15/11/1945.

²²⁷ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 17/11/1945.

²²⁸ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 5/1/1946.

²²⁹ Σταθάκης, Γ. (2004), *ό.π.*, σσ. 93 – 94 και 100 – 102.

9. Η κοινωνία της Αθήνας: Μεταπολεμικές εξελίξεις και ξένη βοήθεια (1945 – 1946)

9.1. Τα νέα αστικά στρώματα και οι πρακτικές τους

Η Αθήνα ως πρωτεύουσα του κράτους, αποτέλεσε το διαχειριστικό κέντρο των τεραστίων ποσοτήτων από τα εφόδια της ξένης βοήθειας, την κοιτίδα δηλαδή διαμόρφωσης των νέων κοινωνικών δεδομένων. Και φυσικά εδώ εμφανίστηκαν με τον πιο ξεκάθαρο τρόπο τα αποτελέσματα αυτών των διεργασιών.

Μετά τη συμφωνία της Βάρκιζας οι βιομήχανοι συνέχιζαν με ποικίλους τρόπους την προσπάθεια για μείωση του εργατικού κόστους, ενεργοποιώντας τις δυνατότητες που τους έδινε το νέο νομοθετικό πλαίσιο για απεριόριστες απολύσεις ή κρατώντας τα εργοστάσια κλειστά. Ταυτόχρονα διοχέτευαν τα κατοχικά κέρδη τους στο χρηματιστήριο απ' όπου αποκόμιζαν τεράστια ποσά, αποθησαυρίζοντας χρυσές λίρες. Παρά τους 2.000 τόνους βαμβακιού που είχαν μοιραστεί στους ιδιοκτήτες των υφαντουργείων για την επανέναρξη των εργασιών τους, αυτά το Φλεβάρη του 1945 παρέμεναν κλειστά²³⁰. Αντίθετα οι αθρόες εισαγωγές των εφοδίων της ξένης βοήθειας θα προσέφεραν μια νέα πηγή πλουτισμού. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι μόνο τον Οκτώβριο του 1945 έφτασαν στο λιμάνι του Πειραιά 23 πλοία φορτωμένα με εφόδια, ενώ έως τα τέλη Νοεμβρίου έφτασε στην Ελλάδα το 47% του συνόλου των 3.454.000 τόνων εφοδίων αξίας 883 εκατ. δολαρίων²³¹.

Παρά τις ελλείψεις σε βασικά είδη πρώτης ανάγκης, τα ίδια τα υλικά της UNRRA στην Αθήνα αποτέλεσαν πηγή εύκολου πλουτισμού για κάποιους ιδιώτες. Οι πρώτες ύλες αγοράζονταν από τους βιομηχάνους ευνοούμενους του κράτους σε χαμηλές τιμές που λειτουργούσαν σε κερδοσκοπική και όχι παραγωγική βάση και διοχέτευαν προϊόντα στην αγορά σε εξαιρετικά υψηλές τιμές που επέτρεπαν την αισχροκέρδεια και τον άμεσο πλουτισμό εξαιτίας της μεγάλης ζήτησης²³². Παράλληλα πολλά προϊόντα που προορίζονταν για δωρεάν διανομή, χρησιμοποιήθηκαν στο πλαίσιο της μαύρης αγοράς, σε μια πρωτοφανή έξαρση της ευνοιοκρατίας και της διαφθοράς²³³. Από το καλοκαίρι του 1945 που ξεκίνησαν

²³⁰ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 23/2/1945.

²³¹ Λυμπεράτος, Μ. (2006), σ. 245.

²³² Αυγουστίδης, Α. (1999), *ό.π.*, σσ. 170 – 172. Βλ. και *Ελεύθερη Ελλάδα*, 13/9/1945.

²³³ Λυμπεράτος, Μ. (2006), *ό.π.*, σ. 205 και Στασινόπουλος, Γ. (2010), *ό.π.*, σ. 85.

οι διανομές ιματισμού στην Αθήνα άρχισαν να αποκαλύπτονται οι λεηλασίες στα εφόδια που έφταναν. Τα περισσότερα δέματα που παραλαμβάνονταν από τα κεντρικά καταστήματα ήταν ανοιγμένα και λειψά²³⁴.

Οι βιομήχανοι μετά την άρση των διατιμήσεων σε αρκετά προϊόντα, απέκτησαν μεγαλύτερη ελευθερία στον έλεγχο των τιμών. Ο γενικός κανόνας της αύξησης των τιμών σε κάθε άνοδο της τιμής της χρυσής λίρας τηρούνταν ευλαβικά στην Αθήνα. Και η λίρα ανέβαινε συνέχεια, όχι όμως και οι μισθοί. Στις 29 Σεπτεμβρίου 1945 η λίρα είχε φτάσει στις 36.000 δρχ. με αποτέλεσμα το λάδι να πωλείται στις 1.200 δρχ. η οκά και η ζάχαρη στις 2.400 δρχ., ενώ οι μισθοί παρέμεναν καθηλωμένοι²³⁵. Από την αρχή οι βιομήχανοι εξασφάλισαν τον απόλυτο έλεγχο στις πρώτες ύλες της UNRRA που τις ιδιοποιούνταν χωρίς μεγάλο κόστος, αλλά το μεγαλύτερο μέρος των προϊόντων που παρήγαγαν πωλούνταν σε απλησίαστες τιμές ή διοχετεύονταν απευθείας στη μαύρη αγορά.

Την 1^η Οκτωβρίου 1945 αποδόθηκαν πίσω στους βιομηχάνους μεγάλες ποσότητες ειδών κλωστοϋφαντουργίας που είχαν δεσμευθεί για διανομή²³⁶. Οι πρακτικές των βιομηχάνων που είχαν επικρατήσει μετά την παραίτηση Βαρβαρέσου και αρνούνταν πεισματικά να βιομηχανοποιήσουν πρώτες ύλες της UNRRA για λογαριασμό του κράτους ή έστω υπό κρατικό έλεγχο, προκαλούσαν και ενδοκυβερνητικές τριβές που έφταναν σε παραιτήσεις επικεφαλής τμημάτων και υφυπουργών Εφοδιασμού που επαναλάμβαναν τις καταγγελίες Βαρβαρέσου²³⁷.

Η καταλήστευση εξάλλου των εφοδίων της UNRRA στην Αθήνα δημιούργησε ένα ολόκληρο πλέγμα διαφθοράς από το οποίο μπορούσαν να βγουν κερδισμένοι ακόμα και χαμηλόβαθμοι κρατικοί υπάλληλοι ευνοώντας, με το αζημίωτο φυσικά, ιδιώτες που έκλεβαν μέρος των προϊόντων στη μεταφορά από το λιμάνι στην πόλη, με την ανοχή των υπαλλήλων που επέβλεπαν τη διαδικασία. Η εύνοια του κράτους καθόριζε και σε ένα βαθμό και το ποιοι μικροεπαγγελματίες θα επιβίωναν τελικά. Όσοι είχαν τις κατάλληλες κρατικές προσβάσεις πετύχαιναν την παροχή πρώτων υλών και μεταποιημένων προϊόντων σε χαμηλές τιμές από την UNRRA, ενώ στην αντίθετη περίπτωση τα προϊόντα έφταναν στους καταστηματάρχες σε δυσθεώρητες τιμές, σε μια εποχή κρίσης και μικρής αγοραστικής δύναμης του κοινού, συνήθως μέσω της μαύρης αγοράς.

²³⁴ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 20/8/1945.

²³⁵ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 29/9/1945.

²³⁶ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 1/10/1945.

²³⁷ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 4/10/1945, 5/10/1945, 6/10/1945, 8/10/1945 και 9/10/1945.

Οι υπέρμετρα πλούσιες οικογένειες δεν φαίνεται να ξεπερνούσαν τις 300²³⁸, όμως οι όροι διαβίωσής τους αλλά και η οικονομική συμπεριφορά τους ήταν ενδεικτική του βαθμού εμπλοκής τους στο εγχείρημα της Ανασυγκρότησης της χώρας. Στην πραγματικότητα η νέα αστική τάξη ενδιαφερόταν να δημιουργήσει όρους συνέχισης των μηχανισμών κεφαλαιακής συσσώρευσης της Κατοχής, κάτι που απέκλειε παραγωγικές επενδύσεις και φυσικά προϋπέθετε την πολιτική περιθωριοποίηση της Αριστεράς με κάθε τρόπο. Οι ισχυροί οικονομικοί κύκλοι αντιλαμβάνονταν το Κράτος ως μηχανισμό διανομής του κοινωνικού πλεονάσματος προς όφελός τους και την ξένη βοήθεια όχι μόνο ως ευκαιρία νέου πλουτισμού, αλλά σε κάποιες περιπτώσεις κεφαλαιούχων ως δίκαιη αποζημίωση που έπρεπε να τους παραχωρηθεί από το κράτος²³⁹.

Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση ενός καταστήματος στην οδό Σταδίου που παραμονές Χριστουγέννων του 1945 είχε πουλήσει δύο μόνο ζευγάρια παπούτσια, λόγω των απλησίαστων τιμών. Την ίδια στιγμή, σύμφωνα με καταγγελίες, στις αποθήκες της UNRRA βρίσκονταν πρώτες ύλες για χιλιάδες υποδήματα. Όμως το κράτος μόνο σε ορισμένους υποδηματοποιούς εξασφάλιζε πρόσβαση σε πρώτες ύλες με χαμηλή τιμή, ενώ ταυτόχρονα οι μεγάλες βιομηχανίες που είχαν απεριόριστη πρόσβαση παρήγαγαν πολύ μικρές ποσότητες εξασφαλίζοντας υψηλές τιμές λόγω της μεγάλης ζήτησης²⁴⁰.

Τα παπούτσια ήταν ένα αγαθό πρώτης ανάγκης σε μεγάλη έλλειψη, λόγω της ιδιαιτερότητας του και όσοι δεν είχαν πρόσβαση σε στρατιωτικά υποδήματα, αναγκάζονταν να το υποκαθιστούν με πεπιεσμένα χαρτόνια και πανιά. Οι μεγάλες ανάγκες δημιουργούσαν και μεγάλες ευκαιρίες για παράνομα κέρδη. Στα τέλη του 1945 αποκαλύφτηκε ένα μεγάλο σκάνδαλο που αφορούσε την εισαγωγή 300.000 ζευγαριών υποδημάτων για λογαριασμό του Μετοχικού Ταμείου Στρατού, από την Αίγυπτο. Τα παπούτσια που θα προορίζονταν για διανομή στους μισθωτούς, αποδείχτηκαν πολύ κακής ποιότητας, γεγονός που όμως δεν εμπόδισε τους μεσάζοντες που είχαν αναλάβει την διεκπεραίωση της συμφωνίας από τον Μάρτιο του 1945, να υπερτιμολογήσουν την παραγγελία στην τριπλάσια αξία της, προς όφελός τους. Η είδηση μάλιστα για το σκάνδαλο, δημοσιεύτηκε και στις ελληνικές εφημερίδες της Αιγύπτου²⁴¹.

²³⁸ Λυμπεράτος, Μ. (2006), *ό.π.*, σ. 222.

²³⁹ *Ό.π.*, σ. 228, υποσ. 60.

²⁴⁰ Λυμπεράτος, Μ. (2006), *ό.π.*, σ. 235. Βλ. και *Ελεύθερη Ελλάδα*, 12/1/1946.

²⁴¹ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 27/12/1945.

Η έκταση της υφαρπαγής των εφοδίων της UNRRA, ήταν τέτοια²⁴² που θα μπορούσε να πει κάποιος ότι τροφοδότησε την αναδημιουργία του κοινωνικού ιστού στην Αθήνα. Δεν επρόκειτο απλώς για την εκ του μηδενός ανέλιξη αστικών στρωμάτων που ευνοήθηκαν από την κρατική εύνοια στη διαχείριση της ξένης βοήθειας, αλλά κυρίως για την αναπαραγωγή των συνθηκών εύκολου πλουτισμού που είχαν διαμορφωθεί από τη μαύρη αγορά της Κατοχής για μικρό μέρος του πληθυσμού και της ανέχειας για τη μεγάλη πλειοψηφία²⁴³. Διαμορφώνεται ένα νέο κοινωνικό στρώμα²⁴⁴, όχι ευκαταφρόνητο αριθμητικά, που υποσκέλιζε την παλιά αστική τάξη και φυσικά δεν ήταν διατεθειμένο να στραφεί σε παραγωγικές επενδύσεις μεταπολεμικά, αλλά είτε μετανάστευσε υπό τον φόβο της απόδοσης ευθυνών²⁴⁵, είτε επιδίωξε την αναπαραγωγή των όρων συσσώρευσης της Κατοχής ενταγμένους βέβαια σε νέα πλαίσια²⁴⁶.

Η νέα αστική τάξη, παρά τις υποδείξεις των ξένων εμπειρογνομόνων της UNRRA²⁴⁷, ευνοούνταν από τη συνέχιση των κερδοσκοπικών πρακτικών, την νομισματική υποτίμηση, τον υψηλό πληθωρισμό και τις ανταλλαγές σε χρυσό. Ταυτόχρονα ασκούσαν πιέσεις τόσο στην κατεύθυνση της μείωσης του εργατικού κόστους όσο και στην μείωση των τιμών των πρώτων υλών. Για τους νέους αυτούς αστούς, η ξένη βοήθεια αποτέλεσε το μέσο που επέτρεψε την εδραίωση και την παραπέρα εξέλιξή τους. Για την επιτυχία αυτού του σκοπού, ενεπλάκησαν από την αρχή στη διαδικασία διαχείρισης των κρατικών εσόδων που προέκυψαν από τη ξένη βοήθεια και αποτελούσαν περίπου το μισό του ακαθάριστου εθνικού προϊόντος. Οι έλληνες βιομήχανοι ιδιοποιούνταν τις πρώτες ύλες που έφταναν στη χώρα, εξασφαλίζοντας μεγάλα κέρδη από πώληση προϊόντων που τα διέθεταν στη μαύρη αγορά²⁴⁸. Οι πρακτικές αυτές έκαναν τον Ανταίο του αριστερού Δ. Μπάτση να μιλά τον Μάιο του 1946, για «Ανοικοδόμηση» του κεφαλαίου όπου οι ολιγαρχικές ομάδες των

²⁴² Λυμπεράτος, Μ. (2006), *ό.π.*, σ. 244 – 248.

²⁴³ Η διαδικασία αυτή είχε ξεκινήσει στην Αθήνα από την περίοδο της Κατοχής για τα κοινωνικά στρώματα που πλούτισαν εκμεταλλευόμενα τις έκτακτες συνθήκες. Ο πλουτισμός ήταν άμεσος, απότομος και μεγάλος (βλ. Λούκος, Χ. (2007), *ό.π.* σ. 252 – 258). Με τους ίδιους ρυθμούς πλούτιζαν τα νέα αστικά στρώματα και στην επόμενη περίοδο, μέσω της κρατικής εύνοιας και των εφοδίων της UNRRA.

²⁴⁴ Τσουκαλάς, Κ. (2006). Η ιδεολογική επίδραση του Εμφυλίου Πολέμου. Στο Alexander, G., Αλιβιζάτος, Ν., & ... (2006). *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940 - 1950. Ένα έθνος σε κρίση*. (Γ. Ιατρίδης, Επιμ., Μ. Δρίτσα, & Α. Λυκιαρδοπούλου, Μεταφρ.) Αθήνα: Θεμέλιο, σσ. 563 - 564. Και Λούκος, Χ. (2007), *ό.π.* σ. 252 – 258.

²⁴⁵ *Ριζοσπάστης*, 18/2/1945.

²⁴⁶ Λυμπεράτος, Μ. (2006), *ό.π.*, σ. 199.

²⁴⁷ *Ό.π.*, σσ. 202 – 203.

²⁴⁸ *Ό.π.*, σσ. 200 – 201. Για τους τρόπους προσπορισμού κέρδους για τους μεγαλοβιομηχάνους βλ. για παράδειγμα την αναφορά του *Ριζοσπάστη*, 12/1/1946.

μεγαλοβιομηχάνων δεν έχουν ως σκοπό την ανασυγκρότηση άλλα το κέρδος, ενώ το κράτος αρκείται στο να προσπαθεί να εξισορροπήσει τις εσωτερικές αντιθέσεις τους²⁴⁹.

Δίπλα στη μεγαλοαστική τάξη που σταδιακά διεύρυνε την οικονομική της επιφάνεια, υπήρχε και ένα μεσαίο αστικό στρώμα που πάλι προέκυψε από την αναδιανομή του πλούτου της Κατοχής. Υπολογίζεται ότι περίπου 350.000 ιδιοκτησίες πουλήθηκαν στη διάρκεια της Κατοχής σε 60.000 νέους ιδιοκτήτες, σε εξευτελιστικές τιμές²⁵⁰. Επρόκειτο όχι μόνο για λίγους μεγαλοαστούς αλλά για χιλιάδες μικροεπιχειρηματίες και εμπόρους που πλούτισαν παράνομα στην Κατοχή και που ο κοινός φόβος για την απόδοση ευθυνών και αυστηρής φορολογίας, τους έκανε να ταυτίζουν τα συμφέροντά τους με τους μεγαλοαστούς.

Επίσης όσοι είχαν καταφέρει να πάρουν μεγάλα δάνεια με εγγύηση τις περιουσίες τους, βρέθηκαν λόγω του πληθωρισμού να χρωστούν ελάχιστα, σε αντίθεση με μικροκαταθέτες που είδαν τις οικονομίες τους να εξανεμίζονται²⁵¹. Για τους μεσάζοντες και τους μεγαλέμπορους που απολάμβαναν το προνόμιο να διακινούν τα προϊόντα προς και από την Αθήνα, η πώληση των αγαθών σε συνδυασμό με τις διαρκείς ανατιμήσεις και τις διαφορές των τιμών με τους τόπους παραγωγής, προσέφερε ένα νέο πεδίο πλουτισμού. Σε σύμβαση που είχε υπογράψει το Υπουργείο Εφοδιασμού με εμπόρους τον Ιούνιο του 1945, προβλεπόταν η ανταλλαγή 30 με 35.000 οκάδων ζάχαρης από την Αθήνα, με λάδι από το Ηράκλειο Κρήτης που θα πωλούνταν στην Πρωτεύουσα. Επειδή όμως η ζάχαρη πωλούνταν στη μαύρη αγορά της Αθήνας πολύ ακριβότερα από το λάδι με δελτίο, οι μεσάζοντες προτίμησαν να κρατήσουν τη ζάχαρη στην Αθήνα, στέλνοντας μια ελάχιστη ποσότητα (10.000 οκάδες) στην Κρήτη όπου η πώληση της ζάχαρης δεν θα απέφερε τόσο σημαντικά κέρδη. Τελικά δεν παρέδωσαν στο Υπουργείο Εφοδιασμού ούτε μία οκά λάδι και ένας μόνο από αυτούς τους εμπόρους καταδικάστηκε από το Ανώτατο Αγορανομικό Δικαστήριο απλώς για αισχροκέρδεια και όχι για απάτη²⁵².

Δεν πλούτισαν όμως μόνο εκείνοι που ενεπλάκησαν στην απευθείας πώληση των προϊόντων. Το πλέγμα σχέσεων περιελάμβανε μεταφορικές εταιρείες που επιλέγονταν ευνοιοκρατικά για τη μεταφορά των προϊόντων από τα πλοία, αστυνομικούς που ήταν

²⁴⁹ Ανταίος, Χρόνος Α', αρ. 21-22, 10/5/ 1946. Στο Ανταίος. *Δεκαπενθήμερο περιοδικό για τη μελέτη των προβλημάτων της ανοικοδόμησης*. (2000). Αθήνα: Ε.Λ.Ι.Α., τ. Α', σ. 441.

²⁵⁰ Χαντζηιωσήφ, Χ. (2009). Η πολιτική οικονομία της ανασυγκρότησης και του Εμφυλίου. Στο Χαντζηιωσήφ, Χ. (Επιμ.). (2009). *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα. Ανασυγκρότηση - Εμφύλιος - Παλινόρθωση 1945 - 1952* (Τόμ. Δ'1). Αθήνα: Βιβλιόραμα, σ. 15.

²⁵¹ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 8/6/1945 και 21/11/1945.

²⁵² *Ελεύθερη Ελλάδα*, 7/6/1945.

επιφορτισμένοι με τη φύλαξη των αγαθών, υπαλλήλους αποθηκών, κρατικούς υπαλλήλους σε νευραλγικές θέσεις²⁵³, μεσάζοντες με διασυνδέσεις, καταστηματάρχες με τις «κατάλληλες» γνωριμίες. Η διαδικασία ανασύστασης της μεσαίας τάξης στηρίχτηκε στα εφόδια της UNRRA. Οι ίδιοι οι μεγαλοβιομήχανοι διαμαρτύρονταν στο δεύτερο εξάμηνο του 1945 για μειώσεις της τάξης του 20% σε ακατέργαστες πρώτες ύλες που προορίζονταν για τις βιομηχανίες και κατέληγαν σε μικρούς και μεσαίους μαυραγορίτες²⁵⁴.

Στις 24 Ιουλίου του 1945 είχαν συλληφθεί στην Αθήνα πολλοί αρτοποιοί, υπάλληλοι μύλων, οδηγοί αυτοκινήτων κ.α., οι οποίοι φόρτωναν μεγαλύτερα φορτία αλεύρων από όσα όριζαν τα δελτία παραλαβής τα οποία κατέληγαν σε συγκεκριμένους φούρνους στην Αθήνα, όπου και πωλούνταν στη μαύρη αγορά. Η «επιχείρηση» που λειτουργούσε από τα χρόνια της Κατοχής φαίνεται να είχε στηθεί με την κάλυψη ή την ανοχή του Υπουργείου Εφοδιασμού το οποίο και δεν έδωσε ποτέ τα ονόματα των συλληφθέντων στη δημοσιότητα²⁵⁵.

Η κατάσταση αυτή που αποδεικνύει την καθολική αδυναμία ή και απροθυμία του κράτους και των ξένων να ρυθμίσουν αποτελεσματικά τη διανομή αγαθών, είχε επισημανθεί από τον Βαρβαρέσο ήδη από το 1945. Σε ανέκδοτη επιστολή²⁵⁶ του με ημερομηνία 29/9/1945, προς τον Μπιούελ Μέιμπεν, διευθυντή της UNRRA στην Αθήνα, διεκτραγωδεί με χαρακτηριστικές λεπτομέρειες την ανάδυση των νέων αστικών στρωμάτων από τις συνθήκες της Κατοχής : «Έτσι οι Γερμανοί και οι κερδοσκόποι λήστευσαν τον ελληνικό λαό και κατέστησαν την Ελλάδα παράδεισο για τους πλούσιους και κόλαση για τους φτωχούς, δηλ. για τα 9/10 του πληθυσμού». Ο ίδιος στις δηλώσεις που συνόδεψαν την παραίτησή του, μιλούσε ταυτόχρονα για την καλλιέργεια στην κοινωνία ενός κλίματος πανικού που εκμεταλλευόταν στο έπακρο τις αναμνήσεις του λιμού του 1941²⁵⁷.

Τα φοβικά σύνδρομα που είχε δημιουργήσει η πείνα και ο πληθωρισμός της Κατοχής αλλά και τα σφοδρότατα προβλήματα επιβίωσης που αντιμετώπιζε μεγάλο μέρος του πληθυσμού της Πρωτεύουσας, επιδρούσαν καταλυτικά στο κοινωνικό πεδίο. Η πείνα ήταν μία διαρκής απειλή για τον λαό της Αθήνας, όσο η Πρωτεύουσα παρέμενε εξαρτημένη από την ξένη

²⁵³ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 22/5/1946.

²⁵⁴ Λυμπεράτος, Μ. (2006), *ό.π.*, σ. 247.

²⁵⁵ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 24/7/1945.

²⁵⁶ Δημοσιοποιήθηκε από τον Ανταίο το 1947. Βλ. *Ανταίος*, Χρόνος Β', αρ. 5-6, Ιανουάριος – Μάρτιος 1947. Στο *Ανταίος. Δεκαπενθήμερο περιοδικό για τη μελέτη των προβλημάτων της ανοικοδόμησης*. (2000). Αθήνα: Ε.Λ.Ι.Α., τ. Α', σ. 165.

²⁵⁷ Στασινόπουλος, Γ. (2010), *ό.π.*, σ. 93.

βοήθεια. Το γεγονός αυτό έδινε μεγάλες δυνατότητες χειραγώγησης της εντεινόμενης λαϊκής αντίδρασης από τις μεταδεκεμβριανές κυβερνήσεις.

Πρέπει να υπογραμμίσουμε ότι το οικονομικό όφελος από την όλη διαδικασία δεν ήταν το ίδιο για όλους, δηλαδή βιομηχάνους, βιοτέχνες, εμπόρους, επαγγελματίες, υπαλλήλους, κτλ. Όμως όλο αυτό το πλέγμα κοινωνικών ομάδων, στο βαθμό που απολάμβανε την κρατική εύνοια, κατάφερε να ανελιχθεί σε μία εξαιρετικά δύσκολη εποχή για τη συντριπτική πλειοψηφία του λαού, εκμεταλλευόμενο τους ίδιους δύο βασικούς πυλώνες της οικοδόμησης της μεταπολεμικής κοινωνίας: την ξένη βοήθεια και την κρατική μηχανή που προσπαθούσε να συγκροτηθεί και να επιβληθεί πολιτικά σε ένα έντονα συγκρουσιακό πολιτικό περιβάλλον, σε συνθήκες κρίσης και ακραίας πόλωσης. Αυτό το κλίμα ακραίου ανταγωνισμού και συγκρουσιακών λογικών που προκάλεσε αλλά και τροφοδότησε τη διαμόρφωση της νέας κοινωνικής πραγματικότητας, θα οδηγήσει στο τελικό ξεκαθάρισμα του Γ΄ Ψηφίσματος (Ιουν. 1946) και του εμφυλίου πολέμου, εξέλιξη ίσως απαραίτητη και για την εδραίωση του νέου status quo.

Η χαοτική διαφορά ανάμεσα στους «παρانونόμως πλουτίσαντες κατά την διάρκεια της Κατοχής» και τη μεγάλη πλειοψηφία του λαού της Αθήνας, πυροδοτούσαν έντονες αντιδράσεις, πρόδηλες στον Τύπο της εποχής που επιτείνονταν από την αδυναμία, την αναποτελεσματικότητα και την απροθυμία των μεταδεκεμβριανών κυβερνήσεων να αντιμετωπίσουν το πρόβλημα αυτό.

Οι αριστερές εφημερίδες παρουσιάζουν στις αρχές του 1946, σε πλήθος καταγγελιών, τη χρήση της ξένης βοήθειας από την αστική τάξη της χώρας. «Τον ελληνικό λαό τον στέλνουν από τον Άννα στον Καϊάφα ενώ η συμμαχική βοήθεια που θα μπορούσε να γιατρέψει κάμποσες πληγές είτε μένει αχρησιμοποίητη προς όφελος των βιομηχάνων που διατηρούν το μονοπώλιο της εσωτερικής αγοράς, είτε διαρρέει στη μαύρη προς όφελος λίγων κερδοσκόπων...»²⁵⁸. Οι κατηγορίες ενάντια στον διεφθαρμένο κρατικό μηχανισμό και την εγχώρια αστική τάξη ήταν άπειρες και δεν προέρχονταν μόνο από την Αριστερά. Πολιτικοί του Κέντρου, οι Βρετανοί, η ίδια η UNRRA και αρκετοί Αμερικάνοι εξέφραζαν τις ίδιες κατηγορίες ενάντια στις μεταδεκεμβριανές κυβερνήσεις²⁵⁹.

Ακόμη και τα κάρβουνα ή τα ξύλα που έφταναν στην Αθήνα, προϊόν με ιδιαίτερη σημασία, κυρίως τον χειμώνα, πωλούνταν στη μαύρη αγορά σύμφωνα με καταγγελίες των

²⁵⁸ Ριζοσπάστης, 13/1/1946.

²⁵⁹ Αυγουστίδης, Α. (1999), ό.π., σσ. 269 - 270.

επαγγελματιών καυσίμων υλών. Οι καύσιμες ύλες αποτελούσαν πηγή ενέργειας για τα νοικοκυριά της Αθήνας και ήταν απαραίτητα τόσο για την θέρμανση των σπιτιών, που εξακολουθούσε να αποτελεί μια μάλλον απρόσιτη πολυτέλεια για τους πολλούς, όσο και για το καθημερινό μαγείρεμα της οικογένειας.

Τον Ιανουάριο του 1946, σύμφωνα με το σύστημα διανομής των καυσίμων υλών που έφταναν από την UNRRA, θα γινόταν απευθείας διάθεση κάρβουνου σε ιδιώτες με κατώτερο όριο τα 320 κιλά ανά παραγγελία. Το γεγονός αυτό απέκλειε τις φτωχές οικογένειες της Αθήνας που δεν είχαν τους ανάλογους πόρους για την αγορά τέτοιων ποσοτήτων και ευνοούσε μαυραγορίτες και μεσάζοντες στους οποίους τελικά έφταναν τα κάρβουνα, τα οποία κατέληγαν στη μαύρη αγορά σε απλησίαστες τιμές²⁶⁰. Αρχικά αρκετοί δικαιούχοι αναγκάζονταν να πουλήσουν τις διατακτικές που μετά από πολλές γραφειοκρατικές διατυπώσεις εξασφάλιζαν, γιατί δεν μπορούσαν να καλύψουν τα έξοδα μεταφοράς του κάρβουνου από το Κερατσίνι όπου γινόταν η διανομή, στην Αθήνα. Με αυτόν τον τρόπο εμφανίστηκε μια ιδιαίτερη κατηγορία μαυραγοριτών οι οποίοι αγόραζαν τις διατακτικές διανομής κάρβουνου που εκδίδονταν από το κράτος και με τις ανάλογες εξουσιοδοτήσεις, συγκέντρωναν οι ίδιοι μεγάλες ποσότητες κάρβουνου στις αποθήκες τους, απ' όπου τις διέθεταν στη μαύρη αγορά. Έτσι από 55 – 60.000 δρχ. που κόστιζε ο τόνος μαζί με τα μεταφορικά, έφτανε να πωλείται στις 220.000 δρχ. Οι επαγγελματίες του κλάδου των καυσίμων υλών που πλήττονταν καίρια από αυτές τις πρακτικές, πρότειναν την υιοθέτηση αυστηρών ελέγχων και τη διανομή του κάρβουνου με το δελτίο του μπακάλη ή του φούρναρη, ενώ οι ίδιοι θα αναλάμβαναν τη μεταφορά των καυσίμων υλών στα μαγαζιά τους. Η διανομή με δελτίο θα αποτελούσε ένα πρακτικό μέτρο που εκτός των άλλων, θα έκανε προσιτή την αγορά ξύλων και κάρβουνου από περισσότερες οικογένειες της Αθήνας.

Είναι σαφές ότι η ίδια η UNRRA είχε γνώση των διαδικασιών που ακολουθούνταν. Ο ίδιος ο διεθνής Οργανισμός αποκάλυπτε τις σπατάλες των εφοδίων του²⁶¹. Σύμφωνα με αυτές τις καταγγελίες η Ελλάδα έλαβε έως τα τέλη του 1945 το 45% της ανθρωπιστικής βοήθειας που διέθεσε συνολικά η UNRRA. Αυτό σημαίνει ότι η Ελλάδα έλαβε τη μεγαλύτερη βοήθεια από όλα τα ευρωπαϊκά κράτη, χωρίς όμως τα ανάλογα αποτελέσματα, καθώς μεγάλο μέρος των εφοδίων σάπιζαν στις κρατικές αποθήκες, ενώ άλλες ποσότητες κατέληγαν σε ευνοούμενους και στη μαύρη αγορά.

²⁶⁰ Ριζοσπάστης, 12/1/1946.

²⁶¹ Ριζοσπάστης, 9/1/1946. Βλ. και Αυγουστίδης, Α. (1999), *ό.π.*, σ. 359 - 360.

Κάποιες κραυγαλέες περιπτώσεις έφταναν μάλιστα και στις αίθουσες του «Ανωτάτου Αγορανομικού Δικαστηρίου» όπως εκείνης μίας «κυρίας του Κολωνακίου» που αποδείχτηκε ότι έκλεβε εφόδια ιματισμού από τις αποθήκες του διαμερίσματος διανομών του Ζαππείου όπου ήταν διορισμένη, χωρίς μάλιστα η ίδια να έχει ανάγκη εργασίας, αλλά με σκοπό την καταλήστευση των αποθηκών²⁶². Μικρές ή μεγάλες απάτες που προσπόριζαν σημαντικά κέρδη, έβλεπαν το φως της δημοσιότητας στην Αθήνα, όπως αυτές της παραχάραξης δελτίων για προϊόντα ιματισμού και τροφίμων που χρησιμοποιούνταν για εμπόριο²⁶³, ληστρικές προμήθειες παπουτσιών και διατροφικών ειδών²⁶⁴ κ.α. Στις 11/1/1946 αποκαλύφτηκε μεγάλο σκάνδαλο με κλοπή 1.200 δεμάτων ιματισμού που προορίζονταν για τους άνεργους ναυτεργάτες, που η αξία τους υπολογιζόταν περίπου σε 1,25 δισεκατομμύρια δραχμές. Η UNRRA στις καταγγελίες των ναυτεργατών για την απώλεια των δεμάτων απάντησε ότι ο κύριος υπεύθυνος για αυτή την «απώλεια» ήταν το Υπουργείο Εμπορικής Ναυτιλίας και ιδιαίτερα η Διεύθυνση Προνοίας²⁶⁵.

Είναι χαρακτηριστικό ότι τα προϊόντα που προορίζονταν για διανομή υποβάλλονταν σε διαχωρισμό ανάλογα με την ποιότητά τους. Τα υψηλής ποιοτικής αξίας αγαθά εξοβελίζονταν συνήθως από την δωρεάν διανομή και πωλούνταν στη μαύρη αγορά αποδίδοντας υψηλότατα κέρδη²⁶⁶. Αυτό δεν συνέβαινε μάλιστα μόνο για προϊόντα ιματισμού εκ των οποίων τα καλύτερα κατέληγαν στη μαύρη αγορά²⁶⁷, αλλά επεκτεινόταν σε διατροφικά είδη ανάλογα με τη θερμιδική και διατροφική τους αξία, ακόμα και στα τσιγάρα²⁶⁸.

Τον Μάρτιο του 1946 ο Βαρβαρέσος από την Ουάσιγκτον είχε καταγγείλει²⁶⁹ ότι όπως του γνωστοποίησαν οι Αμερικάνοι, προϊόντα και εφόδια που θα μπορούσε η Ελλάδα να προμηθευτεί δωρεάν από την UNRRA, προκειμένου να διανεμηθούν δωρεάν στο λαό, δεν παραλαμβάνονταν, αλλά τα ίδια προϊόντα αγοράζονταν και εισάγονταν στην χώρα μέσω του ιδιωτικού εμπορίου, με το ανάλογο τίμημα σε δολάρια και με σκοπό τη διοχέτευσή τους

²⁶² Ριζοσπάστης, 12/1/1946.

²⁶³ Καιροφύλας, Γ. (1988). *Η Αθήνα μετά τον πόλεμο*. Αθήνα: Φιλιππότης, σ. 78.

²⁶⁴ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 11/10/1945.

²⁶⁵ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 12/1/1946.

²⁶⁶ Φαίνεται ότι τεράστια έκταση είχαν πάρει στην Αθήνα οι κλοπές σε προϊόντα ιματισμού. Μάλιστα όσα τελικά έφταναν στον πληθυσμό της Αθήνας δεν μοιράζονταν με δίκαιο τρόπο αλλά προηγούνταν μία επιλογή των ρούχων ανάλογα με την ποιότητά τους. Όσα ήταν πολύ καλής ποιότητας όπως γούνινα παλτά κτλ, συνήθως κατέληγαν στη μαύρη αγορά. Βλ. Καιροφύλας, Γ. (1988). *ό.π.*, σσ. 104 – 105.

²⁶⁷ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 20/8/1945.

²⁶⁸ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 8/9/1945 και *Ελευθερία*, 1/1/1946.

²⁶⁹ *Νέα Οικονομία*, Χρόνος Α', τ.7, Μάιος 1947, σ. 357.

στην μαύρη ή την ελεύθερη αγορά για την αποκόμιση τεράστιων ποσών, μέσω της εκμετάλλευσής τους και της κερδοσκοπίας.

Σε αυτή την κατάσταση, το κράτος ανταποκρίθηκε πλήρως στην προσπάθεια των νέων αστών να το προσεταιριστούν προκειμένου να διασφαλίσουν και να επεκτείνουν τα κεκτημένα της κατοχικής περιόδου. Τα 2/3 των εσόδων του κρατικού προϋπολογισμού προερχόταν από την πώληση, χωρίς ουσιαστικούς όρους, των προϊόντων της ξένης οικονομικής βοήθειας σε ιδιώτες²⁷⁰. Ο ρόλος του κράτους στη διανομή της βοήθειας της UNRRA προκαλούσε την αντίδραση και του ξένου παράγοντα²⁷¹ καθώς διαφαινόταν η διαστρέβλωση του νοήματος της ξένης βοήθειας και η αποτυχία των στόχων που έθετε για την Ελλάδα. Ιδίως οι Βρετανοί ζητούσαν να διανέμεται η βοήθεια σε όσο το δυνατό περισσότερους Έλληνες. Η γενικευμένη ωστόσο διαφθορά και η ανάγκη των μεγαλοαστών αλλά και των κάθε λογής μαυραγοριτών, μικρότερης και μεγαλύτερης οικονομικής επιφάνειας, για συνέχιση της οικονομικής τους ηγεμονίας, οδήγησε σε συγκρουσιακές καταστάσεις και νέες συσσωματώσεις και πλέγματα, με οικονομικό επίδικο αυτή τη φορά την ξένη βοήθεια.

Στην έκθεση της βρετανικής κοινοβουλευτικής αντιπροσωπείας που είχε έρθει στην Ελλάδα²⁷² τον Αύγουστο του 1946 υπήρχε ξεχωριστό κεφάλαιο με τίτλο «Οι αφορολόγητοι πλούσιοι», όπου αναφέρεται ότι υπάρχει μια μικρή τάξη πλούσιων ατόμων που κατοικούν κυρίως μέσα και γύρω από την Αθήνα η οποία ζει σε μεγάλη πολυτέλεια και ουσιαστικά δεν φορολογείται. Σε αυτή την αθηναϊκή ελίτ συγκαταλέγονται και πολλοί από τους ηγετικούς πολιτικούς.

Παράλληλα η καταναλωτική ευμάρεια της αθηναϊκής ελίτ ήταν πραγματικά προκλητική και καθόλου συγκεκαλυμμένη. Έκπληξη προκαλεί η εικόνα των βιτρινών των αθηναϊκών καταστημάτων όπου έβρισκε κανείς οποιοδήποτε είδος πολυτελείας, ακόμα και στους ξένους, με πιο χαρακτηριστική την περίπτωση Porter. Ο ίδιος ασκούσε σφοδρή κριτική στο καθεστώς της Αθήνας το οποίο και θεωρούσε αυταρχικό και θεωρούσε προκλητική την ευμάρεια των Αθηναίων αστών. Τον εντυπωσίαζε η προσφορά ειδών πολυτελείας στα αθηναϊκά καταστήματα του κέντρου, που «μόνο στο Παρίσι μπορούσε να βρει κάποιος» και

²⁷⁰ Λυμπεράτος, Μ. (2006), *ό.π.*, σ. 200.

²⁷¹ *Ό.π.*, σ. 234.

²⁷² Σταθάκης, Γ. (2004), *ό.π.*, σ. 150, υποσ. 44.

που μάλιστα προέρχονταν από πόρους της οικονομικής βοήθειας²⁷³. Η διαχείριση και η διανομή της εξωτερικής βοήθειας δυναμίτιζε ακόμη περισσότερο το κλίμα.

Ο P. Porter έφτασε στην Ελλάδα στις 18 Ιανουαρίου του 1947 ως επικεφαλής της Αμερικανικής οικονομικής Αποστολής, με σκοπό να συντάξει μία Έκθεση που θα καθόριζε το ύψος και το είδος της Αμερικανικής βοήθειας που θα δινόταν στην Ελλάδα, στα πλαίσια του Δόγματος Τρούμαν. Έμεινε στη χώρα έως τον Μάρτιο του ίδιου χρόνου. Τα συμπεράσματα της Έκθεσης που συνέταξε όπως και το Ημερολόγιο που κρατούσε, αποτελούν σημαντική πηγή ως προς την χρήση της ξένης βοήθειας που είχε δοθεί έως τότε στη χώρα. Στην Έκθεση Porter (30 Απριλίου του 1947) διαπιστώνεται ότι παρά τα 700.000.000 δολάρια που εκτιμά ότι είχαν εισρεύσει τα δύο προηγούμενα έτη, οι οικονομικές συνθήκες ελάχιστα είχαν βελτιωθεί από την περίοδο της Κατοχής. Η χώρα μόλις που κατάφερνε να επιβιώσει. «Κερδοσκοποί δηλαδή έμποροι, καιροσκόποι και μαυραγορίτες, ευημερούν και ζουν πολυτελώς, πρόβλημα το οποίο καμία κυβέρνηση δεν αντιμετώπισε αποτελεσματικά»²⁷⁴. Ταυτόχρονα εκτιμάται ότι τόσο η UNRRA όσο και η Βρετανική Οικονομική Αποστολή που διεπόταν από την Ελληνοβρετανική συμφωνία του Ιανουαρίου του 1946, για την οποία θα κάνουμε λόγο παρακάτω, απέτυχαν να προγραμματίσουν αποτελεσματικά την διανομή των προμηθειών.

Ο J. O. Coprock, οικονομολόγος της UNRRA, σε άρθρο του στο εναρκτήριο τεύχος της Νέας Οικονομίας του Α. Αγγελόπουλου (Νοέμβριος 1947), επέκρινε τη βραδύτητα στην κατανομή των εφοδίων και αφού ξεκαθάριζε ότι ο στόχος του Διεθνούς Οργανισμού ήταν η ανακούφιση του πενόμενου πληθυσμού, εκτιμούσε ότι, παρόλα αυτά, οι πωλήσεις των εφοδίων της UNRRA απέφεραν στο κράτος το 40% των εσόδων του το 1946²⁷⁵. Στο ίδιο άρθρο ο σύμβουλος της UNRRA, αφού ασκούσε κριτική στις εσωτερικές δυσχέρειες της διανομής των αγαθών, τόνιζε την ανάγκη καλής διαχείρισης, ελέγχου και εκπόνησης αναπτυξιακού σχεδίου, χωρίς το οποίο η κατάσταση εύκολα θα διολίσθαινε στην εικόνα της Κατοχής²⁷⁶.

Η Ελλάδα έλαβε μόνο από την UNRRA στο διάστημα Μαρτίου 1945 έως Ιούνιο 1947, βοήθεια που αντιστοιχούσε στο 70% του προπολεμικού εθνικού εισοδήματος και η αξία της

²⁷³ Ό.π., σ. 150.

²⁷⁴ Porter, P. A. (2008). *Ζητείται: Ένα θαύμα για την Ελλάδα. Ημερολόγιο ενός προεδρικού απεσταλμένου, 20 Ιανουαρίου - 27 Φεβρουαρίου 1947* (Β' εκδ.). (Μ. Ψαλιδόπουλος, Σ. Βρετός, Επιμ., & Ν. Κιοσέογλου, Μεταφρ.) Αθήνα: Μετανεσονύκτιες Εκδόσεις, σσ. 183 – 186.

²⁷⁵ Ψαλιδόπουλος, Μ. (2013), ό.π., σ. 78.

²⁷⁶ *Νέα Οικονομία, Χρόνος Α'*, τ.1, Νοέμβριος 1946, σσ. 7- 12.

εκτιμάται περίπου στα 350 εκατομμύρια δραχμές²⁷⁷. Το σύνολο αυτού του ποσού ήταν προορισμένο να καλύψει τις ανάγκες του πληθυσμού ώστε να μπορέσει η χώρα να ανακάμψει και να καταστεί αυτοσυντήρητη. Η πρακτική του διεθνούς Οργανισμού να θέσει αυτή την τεράστια βοήθεια στη διάθεση των κρατικών αρχών, δίνοντας τη διακριτική ευχέρεια στο κράτος να ρυθμίσει τη διανομή των εφοδίων δεν εφαρμόστηκε μόνο στην Ελλάδα. Και άλλες χώρες της Ευρώπης με κομμουνιστικά μάλιστα καθεστώτα, όπως η Τσεχοσλοβακία, η Γιουγκοσλαβία, η Πολωνία, έτυχαν παρόμοιας βοήθειας. Τα δύο τελευταία στις συμφωνίες που υπέγραψαν διατήρησαν το δικαίωμα να ρυθμίζουν οι κρατικές αρχές και όχι οι ξένες αποστολές τη διανομή της βοήθειας²⁷⁸. Στις επικρίσεις μάλιστα που είχε δεχτεί ο Γενικός Διευθυντής της UNRRA, Fiorello La Guardia για την ενίσχυση της Αλβανίας με βοήθεια το καλοκαίρι του 1946, απαντούσε ότι δεν θα καταδικαστεί σε πείνα ένας λαός επειδή δεν αρέσει σε κάποιους η κυβέρνησή του και ότι η UNRRA «προμηθεύει στους λαούς τρόφιμα και όχι κυβερνήσεις»²⁷⁹.

Παρόλο που επιφανειακά η αξιοποίηση της ξένης βοήθειας φαίνεται να έκανε τους Έλληνες αρμοδίους και τις συμμαχικές στρατιωτικές αρχές «να κοιτάζουν χωρίς ελπίδα το χάος» σύμφωνα με τα λόγια του C. Patterson²⁸⁰, στο κοινωνικό πεδίο, η ξένη βοήθεια διαδραμάτισε καταλυτικό ρόλο και παρά τις όποιες αδυναμίες, χρησιμοποιήθηκε για να εξυπηρετήσει συγκεκριμένες στοχεύσεις και σχεδιασμούς κοινωνικών ομάδων και ηγετικών πολιτικών. Το «χάος» της διανομής δεν υπήρξε τόσο άναρχο όσο μπορεί να φάνταζε σε ένα ξένο παρατηρητή. Η ξένη βοήθεια αποτέλεσε το κατεξοχήν επίδικο αντικείμενο ανάμεσα σε αυτά τα στρώματα και τη μεγάλη πλειοψηφία του λαού.

Η επικράτηση της Δεξιάς στις εκλογές του 1946 και η κυβέρνηση Τσαλδάρη, σήμανε ταυτόχρονα και την εδραίωση της επιρροής της αστικής τάξης στην παραλαβή, φύλαξη, κατεργασία, κυριότητα και διανομή της βοήθειας της UNRRA. Παρατηρούνταν μάλιστα αντιπαραθέσεις ανάμεσα σε βιομηχάνους, εμπόρους και τράπεζες ως προς τον έλεγχο των αποθεμάτων. Ο Ανταίος ασκεί δριμεία κριτική στην πρόθεση της κυβέρνησης να παραχωρήσει τον απευθείας έλεγχο των εφοδίων στις αντίστοιχες κατηγορίες εμπόρων και

²⁷⁷ Τσιλάγα, Φ. (2012), *ό.π.*, σ. 140.

²⁷⁸ *Εμπρός*, 12/1/1946.

²⁷⁹ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 22/7/1946.

²⁸⁰ Ψαλιδόπουλος, Μ. (2008). Η αποστολή Porter στο ιστορικό της πλαίσιο. Όψεις της οικονομικής σκέψης και των εξελίξεων της εποχής (1944 - 1947). Στο Ρ. Porter, *Ζητείται: Ένα θαύμα για την Ελλάδα. Ημερολόγιο ενός προεδρικού απεσταλμένου, 20 Ιανουαρίου - 27 Φεβρουαρίου 1947* (Β' εκδ., σσ. 13 - 39). Αθήνα: Μεταμεσονύκτιες εκδόσεις, σ. 21.

βιομηχάνων με χρηματοδότηση της Εθνικής Τράπεζας και με παράκαμψη των δημοσίων υπηρεσιών²⁸¹. Υπογραμμίζεται στο σχετικό άρθρο ότι πρόκειται για μονοπωλιακό κέρδος «έξω από την παραγωγή» που δεν εξασφαλίζει την προστασία των τιμών και οδηγεί την οικονομική ολιγαρχία σε παράνομο πλουτισμό, αντίθετο προς τις αρχές του καταστατικού χάρτη της UNRRA. Ταυτόχρονα ο πληθωρισμός θα «έβαζε σφουγγάρι» στα χρέη του κεφαλαίου, καθώς η πληρωμή των πρώτων υλών θα γινόταν πολλούς μήνες μετά την παραχώρησή τους. Για την επικράτηση αυτών των πρακτικών καταλογίζονται ευθύνες και στον Μ. Μέιμπεν, διευθυντή της UNRRA στην Ελλάδα.

Σε κάθε περίπτωση, η κρατική παρέμβαση στην αξιοποίηση της βοήθειας έπαιξε τον καθοριστικό ρόλο στην παγίωση των νέων δεδομένων. Άσχετα με το αν οι ξένοι αξιωματούχοι που επέβλεπαν την αποστολή των εφοδίων, εξάντλησαν την επιρροή τους στη μορφή που έλαβε η διανομή της βοήθειας, πάντως δόθηκε πλήρης ελευθερία στις κρατικές αρχές να διαχειριστούν κατά το δοκούν το σύνολο σχεδόν των πόρων. Το κράτος εν τέλει εξυπηρέτησε μέσα από ένα πρωτοφανή μηχανισμό διαφθοράς, τις ηγετικές κοινωνικές ομάδες που είχαν διαμορφωθεί στην προηγούμενη περίοδο και ως ένας νέος μηχανισμός «φυσικής επιλογής» καθόριζε ποιοι τελικά θα επιβίωναν. Και αυτοί δεν ήταν οι μισθωτοί και οι άνεργοι αλλά όσοι είχαν αποκτήσει τις κατάλληλες προσβάσεις στην κρατική μηχανή²⁸².

Για τα νεοπαγή αστικά στρώματα της Πρωτεύουσας η ξένη βοήθεια δεν είχε ανθρωπιστικό περιεχόμενο, συνδεδεμένο με την επιβίωση του πληθυσμού, αλλά αποτέλεσε μία πρώτης τάξεως ευκαιρία προσπορισμού πλούτου, μέσω της επέμβασης στο μηχανισμό διανομής της. Μπορεί για τους βιομήχανους η κερδοσκοπική συμπεριφορά να είχε μία επίφαση νομιμότητας ή να υιοθετήθηκε στη βάση κάποιου θεσμικού παραγωγικού ρόλου που αναπροσαρμοζόταν σε σχέση με την επιτυχία ισορροπιών και συμβάσεων με την κρατική μηχανή. Για όλους όμως τους νέους αστούς, το πλέγμα ανομίας και διαφθοράς που συνυφάνθηκε, δημιούργησε τους όρους της μετεξέλιξης της οικονομικής τους κυριαρχίας σε μία βάση όπου απουσίαζε η επενδυτική πνοή που θα απαιτούσε η ανοικοδόμηση της χώρας. Αντίθετα τα συμφέροντα αυτών των στρωμάτων ταυτίζονται στη συγκεκριμένη συγκυρία με την διαιώνιση των κατοχικών δεδομένων, προσαρμοσμένων βέβαια στις νέες συνθήκες στις οποίες το κράτος επιτελεί καθοριστικό ρόλο. Από τον μεγαλοβιομήχανο έως τον

²⁸¹ Ανταίος, Χρόνος Α', αρ. 21-22, 10/5/ 1946, ό.π., σ. 471.

²⁸² Λυμπεράτος, Μ. (2006), ό.π., σσ. 233 – 238.

«μικρομαυραγορίτη», παρά τις όποιες εσωτερικές τους αντιθέσεις και συγκρούσεις, αυτές οι νέες συνθήκες αποτελούσαν μία κοινή, ζωτικής σημασίας, αναγκαιότητα.

Για την νεότευκτη αστική τάξη, η Αθήνα ήταν ένας εξαιρετικός τόπος διαμονής. Μακριά από τις συγκρούσεις του Εμφυλίου, η αστική τάξη σε συνθήκες ασφάλειας και πολλών ευκαιριών που προσέφερε το κράτος μέσω της ξένης βοήθειας, μπορούσε να καταναλώνει, να διασκεδάζει, να ζει μια ανέμελη ζωή²⁸³ που το μόνο που θα μπορούσε να την διαταράξει ήταν η πολιτική αστάθεια και η διευρυνόμενη ψαλίδα με τα λαϊκά στρώματα της πόλης που αποτελούσαν τη συντριπτική πλειοψηφία του πληθυσμού και διαβιούσαν σε εξαιρετικά δύσκολες συνθήκες.

9.2. Νέα αστικά ήθη

Η εμφαντική αντίστιξη της ευημερούσας και πολυτελούς διαβίωσης των αθηναίων αστών με τις στρατιές των ανέργων, των απόρων και του συνόλου σχεδόν των εργαζομένων της πόλης, που κυριολεκτικά λιμοκτονούσαν ή βίωναν εξαιρετικά δύσκολες συνθήκες, εντάθηκε στα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια. Η εικόνα μιας Πρωτεύουσας που καταναλώνει, ευημερεί, διασκεδάζει, παρά της αντιξοότητας της εποχής και την παραγωγική αποδιοργάνωση είναι πραγματική για τους λίγους, όσο και η εφιαλτική πραγματικότητα του αγώνα επιβίωσης των λαϊκών στρωμάτων, της συντριπτικής δηλαδή πλειοψηφίας του πληθυσμού.

Ένα χρόνο μετά την Απελευθέρωση η αστική διασκέδαση είχε αποκατασταθεί πλήρως για να καλύψει τις αντίστοιχες ανάγκες των κοινωνικών στρωμάτων που είχαν συγκεντρώσει ήδη πλούτο και ισχύ στην Αθήνα. Τα παραλιακά κέντρα της Αθήνας πρόσφεραν υπηρεσίες

²⁸³ Ένα πλήθος στοιχείων που τεκμηριώνουν αυτή την εικόνα περιχέονται στις περιγραφές των λεγόμενων «Αθηναιογράφων» που αναφέρονται στην εποχή. Χαρακτηριστικό είναι το βιβλίο του δημοσιογράφου Καιροφύλα Γιάννη, *Η Αθήνα μετά τον πόλεμο*. Ακόμα και η «αστική» όμως ματιά των πραγμάτων που έχει την ανάγκη να ζήσει το πανηγύρι της Απελευθέρωσης της Αθήνας ως το τέλος των δεινών του πολέμου και όχι ως αρχή νέων δεν μπορεί να αγνοήσει την πραγματικότητα: «Η Αθήνα δεν είναι η ευτυχισμένη πόλη. Δεν είναι η πρωτεύουσα που γλεντοκοπάει όπως νομίζουν μερικοί. Η Αθήνα είναι μία δυστυχισμένη πόλη. Έχουν συγκεντρωθεί σε αυτήν (το 1947) περί τα δύο εκατομμύρια Έλληνες. Το ένα τέταρτο του πληθυσμού της χώρας. Οι περισσότεροι από φόβο. Πολλοί απ' τους κατοίκους της Αθήνας είναι κυριολεκτικά στοιβαγμένοι σε σπίτια τα οποία θα έφταναν μόνο για 750.000 πριν απ' τον πόλεμο... Το ένα τρίτο του πληθυσμού (της Αθήνας) ζει με κρατικά επιδόματα, γιατί δεν μπορεί να βρει παραγωγική εργασία... αυτά βέβαια δεν είναι επαρκή ούτε για τις στοιχειώδεις ανάγκες...» (Καιροφύλας, Γ. (1988). *Η Αθήνα μετά τον πόλεμο*. Αθήνα: Φιλιππότης, σ. 274).

πολυτελούς διασκέδασης στην νέα αστική τάξη της πόλης και στους Άγγλους²⁸⁴. Το καλοκαίρι του 1945 ένα κέντρο πολυτελείας στο Φάληρο ή στη Γλυφάδα υπολογιζόταν ότι σε δύο μέρες μπορούσε να κάνει είσπραξη 700.000 δραχμές²⁸⁵. Την ίδια ακριβώς εποχή (το καλοκαίρι του 1945) η αναπηρική σύνταξη, ανάλογα με τον βαθμό αναπηρίας, κυμαινόταν από 3.000 έως 11.000 δρχ., ενώ τον Οκτώβριο του 1945 οι μισθοί των υπαλλήλων κυμαίνονταν από 10.000 έως 30.000 δρχ.²⁸⁶ και η λαϊκή διασκέδαση περιοριζόταν στην καλύτερη περίπτωση σε ένα «πενηνταράκι» κρασί σε κάποια συνοικιακή λαϊκή ταβέρνα.

Το 1946 τα θέατρα, οι κινηματογράφοι, αλλά και οι ταβέρνες, τα καμπαρέ, τα μπουζούκια στις Τζιτζιφιές, σφύζουν από ζωή²⁸⁷. Μεγάλη φήμη αποκτούν και τα κοσμικά κέντρα στην Κηφισιά και την Εκάλη. Εκλεκτά φαγητά, ποτά, διασκεδάσεις, θεάματα, όλα μπορούσε να τα βρει κανείς στην Αθήνα και μάλιστα σε αφθονία για τους λίγους²⁸⁸. Και αυτά βέβαια μαρτυρούσαν μία αστική συγκέντρωση πλούτου που είχε ξεκινήσει από την Κατοχή και τώρα στις νέες συνθήκες εκδηλωνόταν χωρίς την συστολή που θα απαιτούσαν οι προηγούμενες συνθήκες ανελευθερίας.

Με την έναρξη του Εμφυλίου το 1946 το κοινωνικά χάσμα του αστικού χώρου συνέχιζαν να εντείνονται, δεν αναστέλλονταν υπό το βάρος των εξελίξεων. Έτσι η Αθήνα συνεχίζει να αποτελεί το λίκνο των αστικών διασκεδάσεων χωρίς να ενοχλείται και κυρίως χωρίς να κινδυνεύει από τον «συμμοριτοπόλεμο».

Η κυρίαρχη πολιτική τάξη, όπως και οι ξένοι που ζούσαν στην Αθήνα, αντιλαμβάνονταν φυσικά το μέγεθος της αντινομίας που χαρακτήριζε την κοινωνία της Πρωτεύουσας. Επειδή όμως ήταν απρόθυμοι να επιβάλλουν οποιοδήποτε μέτρο αναδιανομής του πλούτου, στα τέλη Απριλίου του 1946 η κυβέρνηση απαγόρευσε να εκτίθενται στις βιτρίνες των αθηναϊκών καταστημάτων, τα γλυκίσματα και τα εκλεκτά τρόφιμα²⁸⁹. Πέρα από τη θυμηδία που θα μπορούσαν να προκαλέσουν τέτοια μέτρα στους Αθηναίους, έδειχναν και την αντίληψη των ιθυνόντων για τη γεφύρωση των ανισοτήτων: το διευρυνόμενο χάσμα πλουσίων και φτωχών φαινόταν να μην τους απασχολεί σοβαρά. Αν πιστέψουμε τις περιγραφές από τα λουκούλλεια γεύματα και τις επικρίσεις του Porter στις αρχές του 1947, το μέτρο δεν φαίνεται να είχε και μεγάλη αποτελεσματικότητα. Το καλοκαίρι του 1947 οι

²⁸⁴ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 16/10/1945.

²⁸⁵ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 31/8/1945.

²⁸⁶ Βόγλης, Π. (2014), *ό.π.*, σ. 105.

²⁸⁷ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 7/7/1946.

²⁸⁸ Βλ. χαρακτηριστικά Καιροφύλας, Γ. (1988), *ό.π.*, σσ. 81 – 85 και 137 – 143.

²⁸⁹ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 29/4/1946.

New York Times παρουσίαζαν τον καταναλωτικό παράδεισο της Αθήνας, τονίζοντας ότι εκεί διασπαθίζονταν οι ισχυροί πόροι του ξένου συναλλάγματος²⁹⁰.

Η ταξική πόλωση που ήταν πολιτικά φορτισμένη, είχε πολυποίκιλες κοινωνικές αναφορές στην Αθήνα. Τα νέα πεδία πλουτισμού το 1946 επεκτείνονταν και στην ανάπτυξη άλλου είδους «επιχειρήσεων» που προήγαγαν τον εκμαυλισμό της νεολαίας, την αποχαύνωση και τη διαφθορά. Τα συμπτώματα κοινωνικού εκφυλισμού που εμφανίζονται στην Πρωτεύουσα, σύμφωνα με τις καταγγελίες του Προεδρείου της ΕΠΟΝ και του Σταύρου Γιαννακόπουλου, αυξήθηκαν σημαντικά στα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια, με την ανοχή ή την ενθάρρυνση του κράτους και την ενεργό συμμετοχή Άγγλων.

Σύμφωνα με αυτές τις καταγγελίες της ΕΠΟΝ, μαζί με την πορνεία²⁹¹ και τον τζόγο, επικίνδυνη αύξηση παρουσίαζε η κατανάλωση χασίς: «Οι Άγγλοι σύμμαχοι αποδείχνονται και σε αυτό το πεδίο “ανώτεροι”. Οι μαύροι τους ξεφορτώνουν συνέχεια χασίς στην Ευγένεια, στον Άγιο Γιώργη Κερατσίνι του Πειραιά και υπάρχουν σπίτια και καφενεία εκεί όπου συγκεντρώνεται από τη Μέση Ανατολή και διοχετεύεται το χασίς²⁹²». Οι τεκέδες της Κατοχής πολλαπλασιάστηκαν στον Πειραιά: στην παραλιακή ζώνη του Αη Γιάννη, στον Κόκκινο Βράχο της Αμφιάλης, στην Ανάσταση, στον Απόλλωνα, στα Καμίνια, ενώ η οδός Φίλωνος είχε μετατραπεί από τους Άγγλους σε πορνείο. Η ίδια κατάσταση υπήρχε και στην Αθήνα. Στο Μπαρουτάδικο οι περισσότερες ταβέρνες είχαν μετατραπεί σε τεκέδες. Στο Μεταξουργείο και στον Ασύρματο υπήρχαν πάνω από δέκα τεκέδες, ενώ στον Κολωνό κάπνιζαν υπαίθρια χασίς. Σε πολλά σπίτια του Υμηττού παιζόταν μπαρμπούτι ενώ άλλα είχαν μετατραπεί σε πορνεία.

Η ΕΠΟΝ από την περίοδο της Κατοχής είχε αναλάβει δράση στην Αθήνα ενάντια σε τέτοιου είδους φαινόμενα. Στις επίμονες καταγγελίες των Επονιτών στην αστυνομία για τις παρανομίες που συντελούνταν, η απάντηση που ελάμβαναν συνήθως ήταν ότι αυτό είναι δουλειά του κράτους, το οποίο όμως φαινόταν να έχει έρθει σε συνδιαλλαγή με τους

²⁹⁰ Βόγλης, Π. (2014), *ό.π.*, σ. 255.

²⁹¹ Η καταφυγή στην πορνεία που συνδεόταν άμεσα με το βιοτικό επίπεδο στην Αθήνα, ακολουθούσε αυξητικούς ρυθμούς σε όλο το διάστημα 1941 – 1946. Το ίδιο ίσχυε και για τις μολύνσεις από αφροδίσια νοσήματα. Περίπου το 50% έως 75% των γυναικών που εκδίδονταν στην Αθήνα, παρουσίαζαν αυτές τις ασθένειες. Η αντιμετώπιση των γυναικών που συλλαμβάνονταν να έχουν μολυνθεί από μεταδοτικά νοσήματα ήταν απάνθρωπη καθώς στιγματίζονταν και υποβάλλονταν σε εγκλεισμό στο νοσοκομείο Συγγρού. Είναι δύσκολο να υπολογιστεί ο ακριβής αριθμός των γυναικών που εκδίδονταν στην Πρωτεύουσα. Το 1945 είχαν συλληφθεί από το τμήμα Ηθών και είχαν σταλεί για υγειονομική εξέταση, 4.683 γυναίκες. Βλ. *Ελεύθερη Ελλάδα*, 5/10/1946.

²⁹² *Ελεύθερη Ελλάδα*, 16/4/1946. Για τη διάδοση της χρήσης ναρκωτικών και τους τεκέδες στην Αθήνα βλ. και *Ελεύθερη Ελλάδα*, 11/10/1946.

«εθνικόφρονες» ιδιοκτήτες των συγκεκριμένων «επιχειρήσεων» που συνέχιζαν απρόσκοπτες το έργο τους. Ο Στ. Γιαννακόπουλος τον Απρίλιο του 1946, διέβλεπε απειλητικό τον κίνδυνο εξόντωσης του δυναμικότερου στοιχείου της κοινωνίας από τη διαφθορά και καλούσε σε «σταυροφορία» με κάθε διαθέσιμο μέσο, τους νέους, τις οργανώσεις, τους δασκάλους, για να αντιμετωπιστούν οι νέες κοινωνικές μάστιγες που διαδίδονταν ραγδαία. Όμως και αυτός ο «πόλεμος» ενάντια στην ογκούμενη διαφθορά θα χαθεί.

Σύμφωνα με μαρτυρίες, στα τέλη του 1947 και ενώ μαινόταν ο Εμφύλιος, στις χαρτοπαικτικές λέσχες της Αθήνας παίζονταν κάθε βράδυ εκατομμύρια από τους κερδοσκόπους «που ήταν οι πρώτοι ανάμεσα στους θαμώνες των λεσχών» και τα γλέντια στα αθηναϊκά κέντρα διασκέδασης ήταν μνημειώδη. Σε τέτοιο βαθμό μάλιστα ώστε η κυβέρνηση (Σοφούλη) αναγκάστηκε να προωθήσει νόμο «περί κλεισίματος χαρτοπαικτικών λεσχών και περιορισμού της λειτουργίας των κέντρων διασκεδάσεως». Μπροστά στις ογκούμενες και όχι λαϊκές αντιδράσεις επιχειρηματιών και θαμώνων, η κυβέρνηση σε μία απόδειξη κοινωνικής ευαισθησίας αναγκάστηκε να υπαναχωρήσει. Στις 18 Δεκεμβρίου ανακοινώθηκε ότι οι χαρτοπαικτικές λέσχες θα εξακολουθούσαν να λειτουργούν, αλλά απαγορεύονταν οι χορευτικές επιδείξεις, τα νούμερα, οι χοροί γενικά εκτός από τους φιланθρωπικούς, η παραμονή γυναικών για κονσομασιόν, ενώ όλα τα νυχτερινά κέντρα θα μπορούσαν να λειτουργούν ως εστιατόρια²⁹³. Ασφαλώς και αυτός ο νόμος έμεινε στα χαρτιά.

Τα Χριστούγεννα του 1947 στην Αθήνα προβάλλονται σαν ένα ατελείωτο γλέντι με πλήθος διαφημιστικών καταχωρήσεων για ρεβεγιόν σε όλες τις αστικές εφημερίδες (τις αριστερές τις είχαν ήδη κλείσει) που αφορούσαν κέντρα διασκέδασης στη Φιλελλήνων, στη Βουκουρεστίου, στη Φωκίωνος Νέγρη, στην Αλεξάνδρας, στην Πατησίων, στην Κεφαλληνίας, στην Πλάκα, στο Γαλάτσι, στην Εκάλη και αλλού. 25.000 δραχμές κόστιζε το «νταμπλ ντ' οτ» και 12.000 δρχ. ένα μπουκάλι κρασί²⁹⁴. Η αστική Αθήνα διασκεδάζε σαν να μην συμβαίνει τίποτα. Στις 23 Δεκεμβρίου ο Μάρκος στη βόρεια Πίνδο ανακοίνωνε τη συγκρότηση Προσωρινής Δημοκρατικής Κυβέρνησης και πριν βγει η χρονιά το ΚΚΕ, το ΕΑΜ και η Εθνική Αλληλεγγύη τέθηκαν εκτός νόμου.

²⁹³ Καιροφύλας, Γ. (1988), *ό.π.*, σσ. 268.

²⁹⁴ *Ό.π.*, σσ. 267 – 272.

9.3. Τα λαϊκά κοινωνικά στρώματα της Αθήνας και τα προβλήματα επιβίωσης

Στον αντίποδα αυτών των στρωμάτων, η συντριπτική πλειοψηφία του πληθυσμού αντιμετωπίζει μετά την Απελευθέρωση έντονο πρόβλημα επιβίωσης: «Ο λαός ολόκληρος, εργατική τάξη... υπάλληλοι κάθε κατηγορίας ... επαγγελματίες... , όλοι οι Έλληνες που ζουν από το μεροκάματο και τον μισθό τους βρίσκονται σε τραγικό αδιέξοδο²⁹⁵». Όμως οι μισθοδίατοι οι οποίοι και αυτοί ήταν εξαρτημένοι από τη συμπληρωματική βοήθεια της UNRRA ως προς την επιβίωσή τους, δεν ήταν σε τόσο απελπιστική κατάσταση όσο οι στρατιές των ανέργων και των εκτοπισμένων αγροτών. Υπολογίζεται ότι περίπου το ένα τρίτο του πληθυσμού, παρέμεναν άνεργοι ενώ το εργατικό δυναμικό των υπαλλήλων και εργατών της χώρας δεν ξεπερνούσε το 1948 τις 548.000²⁹⁶. Η φτώχεια, η ακρίβεια, η ανεργία, χαρακτήριζαν την κοινωνία και δημιουργούσαν ένα εκρηκτικό μείγμα που αμβλυνόταν μόνο χάρη στη βοήθεια της UNRRA²⁹⁷. Στις αρχές Νοεμβρίου του 1945, οι άνεργοι μόνο στην Αθήνα υπολογίζονταν σε 70.000, πράγμα που σημαίνει ότι περίπου 300.000 ζούσαν χωρίς κάποιο εισόδημα²⁹⁸.

Στην Αθήνα διοχετεύθηκε το μεγαλύτερο μέρος της ξένης βοήθειας που προήλθε από την UNRRA, παρά το γεγονός ότι το μεγαλύτερο ποσοστό του 1.350.000 απόρων που κατοικούσαν στη χώρα (18% του συνόλου του πληθυσμού), διέμενε στην ύπαιθρο και ιδιαίτερα σε περιοχές που είχαν υποστεί τις μεγαλύτερες καταστροφές κατά την περίοδο του πολέμου. Τον Νοέμβριο του 1945 η διανομή σε δελτίο στην Αθήνα έφτανε τα 481 γραμμάρια, ενώ για τη Μακεδονία και τη Θράκη δεν ξεπερνούσε τα 302²⁹⁹.

Το μείζον θέμα για τα λαϊκά στρώματα, παρέμενε σταθερά μετά την Απελευθέρωση, αυτό της διατροφής, δηλαδή της επιβίωσης του πληθυσμού. Πρέπει να έχουμε υπόψη ότι οι μνήμες του τρομερού λιμού του 1941 – 1942 είναι νωπές και οι συνέπειες στον πληθυσμό ορατές, ενώ οι πολιτική και οικονομική κατάσταση μετά τα Δεκεμβριανά έκρυθμη. Σύμφωνα με τις υπηρεσίες διανομών, τα εφόδια του ΔΕΣ που είχαν διατεθεί για τον πληθυσμό στην Αθήνα σάπιζαν στα συνοικιακά μπακάλικά, καθώς το 70% των

²⁹⁵ Ριζοσπάστης, 18/8/1945. Στο Καραγιώργης, Κ. (2002). *Από τη Βάρκιζα στον Εμφύλιο (1945)*. (Α. Σιδεράτος, Επιμ.) Αθήνα: Προσκήνιο, σ. 160.

²⁹⁶ Τσουκαλάς, Κ. (2006), *ό.π.*, σ. 565.

²⁹⁷ Βόγλης, Π. (2014), *ό.π.*, σ. 105.

²⁹⁸ Αυγουστίδης, Α. (1999), *ό.π.*, σ. 273.

²⁹⁹ Βόγλης, Π. (2014), *ό.π.*, σ. 99.

εργαζομένων, υπαλλήλων, εργατών, ναυτικών κτλ. που δεν είχαν δελτίο απορίας, ήταν σε πλήρη αδυναμία να τα αγοράσει στις τιμές του δελτίου διανομών³⁰⁰. Στα πλαίσια αυτά η γενική παραδοχή του συμμαχικού καθήκοντος για βοήθεια στον πολύπαθο ελληνικό λαό δημιουργούσε μία σχετικά εύθραυστη αίσθηση ασφάλειας και ελπίδας για το μέλλον.

Σε έκθεσή του ο Όμιλος Υγειονομικών Μελετών (μετέπειτα Εταιρία Κοινωνικής Ιατρικής) τον Σεπτέμβριο του 1945, επισημαίνει τις ανεπάρκειες του σχεδιασμού διανομής 2.000 θερμίδων κατ' άτομο από τους Άγγλους, υπογραμμίζοντας τη σημασία της ποιοτικής σύνθεσης του σιτηρεσίου. Για την Αθήνα και τον Πειραιά υπολογίζεται με ακρίβεια το ποσοτικό και ποιοτικό αποτέλεσμα των διανομών από τον Μάρτιο έως τον Απρίλιο του 1945 και το συμπέρασμα που προκύπτει είναι πως ο πληθυσμός της Αθήνας υποσιτίζεται και οι διανομές είναι ανεπαρκείς³⁰¹. Ο Όμιλος προτείνει ένα «σιτηρέσιο Ανασυγκρότησης» που όμως δεν καλύπτεται από τις διανομές.

Το ενδιαφέρον στην συγκεκριμένη έκθεση είναι ότι επιχειρείται ένας πλήρης και συστηματικός υπολογισμός του ελάχιστου κόστους συντήρησης των αστικών οικογενειών της Αθήνας που για να επιτευχθεί έπρεπε να συμπληρωθεί από έσοδα εργασίας για όσους βέβαια είχαν εργασία δηλαδή για υπαλλήλους και εργάτες. Τον Ιούνιο του 1945 τα 3/4 του πληθυσμού της Πρωτεύουσας ήταν σε πλήρη αδυναμία να συμπληρώσουν το σιτηρέσιό τους έως τα κανονικά όρια. Η εργατοϋπαλληλική τάξη που αντιπροσώπευε το 60% του πληθυσμού της Αθήνας και του Πειραιά υποσιτιζόταν³⁰², ιδίως σε ζωικό λεύκωμα και βιταμίνη Α. Λίγο νωρίτερα τον Μάιο η κατάσταση ήταν ακόμα χειρότερη γιατί ενώ οι διανομές ήταν περισσότερες, τα επίπεδα των τιμών ήταν μεγαλύτερα και οι μισθοί μικρότεροι. Οι διανομές εξάλλου λιγόστευαν μήνα με τον μήνα. Όμως ακόμα και με αυτές τις συνθήκες όσες οικογένειες της Αθήνας είχαν έστω και μικρή δυνατότητα συμπλήρωσης του σιτηρεσίου των διανομών, ήταν σε πολύ καλύτερη μοίρα από όσους ήταν αποκλεισμένοι από άλλα εισοδήματα ή εργάζονταν ευκαιριακά.

Τον Σεπτέμβριο του 1945 στην Αθήνα θα έπρεπε να επιβιώνει κάποιος που ήταν εξαρτημένος αποκλειστικά από τις διανομές για ένα ολόκληρο μήνα, εκτός από τα 120

³⁰⁰ Ριζοσπάστης, 25/2/1945.

³⁰¹ Ανταίος, Χρόνος Α', αρ. 7, 1/9/ 1945. Στο Ανταίος. Δεκαπενθήμερο περιοδικό για τη μελέτη των προβλημάτων της ανοικοδόμησης. (2000). Αθήνα: Ε.Λ.Ι.Α., τ. Α', σ. 171 - 173.

³⁰² Ό.π., σ. 175.

δράμια³⁰³ ψωμιού που μοιραζόταν καθημερινά, με μισή οκά αλεύρι, μιάμιση οκά μακαρόνια, 150 δράμια ζάχαρη, 71 δράμια σούπες, μισή οκά όσπρια, 140 δράμια ψάρι ή κρέας και 35 δράμια σαπούνι. Οι διανομές αυτές που ήταν μειωμένες για τον Σεπτέμβριο, χαρακτηρίζονταν ως «διανομές πείνας»³⁰⁴.

Απελπιστική παρέμενε η κατάσταση για τα παιδιά που ζούσαν στην Αθήνα. Οι ανυπολόγιστες συνέπειες του λιμού και των συνθηκών της Κατοχής για την παιδική ηλικία δεν αίρονται στην επόμενη περίοδο. Σε έρευνα που διεξήγαγε το ΙΚΑ σε συνεργασία με το Υπουργείο Ανοικοδομήσεως, τον Πανελλήνιο Ιατρικό Σύλλογο και το Διαγνωστικό Κέντρο Φυματίωσης, έγινε προσπάθεια να συσχετιστούν οι κοινωνικοί παράγοντες των συνθηκών διαβίωσης των παιδιών, της επαγγελματικής κατάστασης των γονιών τους και της κατοικίας, με την κατάσταση της υγείας, την έξαρση της φυματίωσης και των συναφών νόσων στην παιδική ηλικία.

Εξετάστηκαν συνολικά 82.000 παιδιά της περιοχής Αθήνας – Πειραιά (κυρίως της Αθήνας), ηλικίας 6 μηνών έως 14 χρονών, σε δύο περιόδους, από τον Μάιο του 1944 έως το φθινόπωρο του ίδιου έτους και την άνοιξη του 1945³⁰⁵. Τα πορίσματα της έρευνας που δημοσιεύτηκαν στο περιοδικό Νέα Οικονομία, είναι αποκαλυπτικά.

Οι συνοικίες που παρουσιάζουν τα υψηλότερα επίπεδα τραχώματος³⁰⁶ είναι το Γκαζοχώρι στα Νέα Σφαγεία με 5% για την Αθήνα, και η Δραπετσώνα και τα Ταμπούρια με 12% για τον Πειραιά. Οι γονείς αυτών των παιδιών ήταν κατά σειρά αριθμού, άνεργοι, ελεύθεροι (περιστασιακοί δηλαδή) εργάτες, караγωγείς και εργάτες της βιομηχανίας. Τα μεγαλύτερα ποσοστά νοσηρότητας εμφανίζονταν στο κέντρο για την Αθήνα. Τα παιδιά που βρέθηκαν θετικά στην εξέταση Μαντού για φυματίωση, ξεπερνούσαν το 25% για αγόρια και κορίτσια

³⁰³ 1 δράμι ισούται με 3,205 γραμμάρια και μία οκά με 400 δράμια, δηλαδή με 1.282 γραμμάρια. Ειδικά για τη μέτρηση υγρών οι αντιστοιχίες ήταν 1 οκά = 1.280 γραμμάρια. και 1 δράμι = 3,2 γραμμάρια (<https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%9F%CE%BA%CE%AC>).

³⁰⁴ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 31/8/1945.

³⁰⁵ *Νέα Οικονομία*, Χρόνος Α', τ.3, Ιανουάριος 1947, σ. 136.

³⁰⁶ Το τράχωμα, γνωστό και ως κοκκιώδης επιπεφυκίτιδα, αιγυπτιακή οφθαλμία, και τράχωμα που οδηγεί στην τύφλωση, είναι λοιμώδης νόσος που προκαλείται από το βακτήριο *Chlamydia trachomatis*. Η λοίμωξη προκαλεί σκλήρυνση της εσωτερικής επιφάνειας των βλεφάρων. Η σκλήρυνση αυτή μπορεί να προκαλέσει πόνο στα μάτια, βλάβη στην εξωτερική επιφάνεια ή στον κερατοειδή των ματιών και πιθανά τύφλωση (<https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%A4%CF%81%CE%AC%CF%87%CF%89%CE%BC%CE%B1>). Ως παράγοντες κινδύνου της νόσου αναγνωρίζονται η φτώχεια, οι συνθήκες διαβίωσης σε πόλεις, η κακή υγιεινή, η ηλικία (σε περιοχές όπου η νόσος είναι ενεργή, είναι πιο συχνή σε παιδιά ηλικίας 4 έως 6 ετών), η κακή πρόσβαση στο νερό, οι μύγες, και η έλλειψη αποχωρητηρίων (<http://www.sun1001.com/el/1290.html>). Όλα τα παραπάνω τα συναντούσε κανείς, στις λαϊκές συνοικίες της Αθήνας μετά τον πόλεμο.

προσχολικής ηλικίας, ενώ για ηλικίες από 8 έως 15 χρονών, τα αγόρια άγγιζαν το εφιαλτικό 40% και τα κορίτσια το 33%³⁰⁷.

Το βάρος και το ανάστημα των παιδιών στην Αθήνα, βρέθηκαν να υπολείπονται κατά πολύ του φυσιολογικού. Τα νήπια και τα βρέφη υπολείπονταν από 15 έως 30% του φυσιολογικού, ενώ για τις μεγαλύτερες ηλικίες το ποσοστό αυτό έφτανε στο 75%. Ως μόνη αιτία αναγνωριζόταν ο δραματικός και διαρκής υποσιτισμός σε σχέση με τις γενικότερες συνθήκες διαβίωσης των λαϊκών στρωμάτων και η μεταβολή της επαγγελματικής κατάστασης των γονέων. Όσο τα παιδιά μεγάλωναν υποσιτιζόμενα, τόσο μειωνόταν ο βαθμός της σωματικής τους ανάπτυξης. Τα μεγαλύτερα ποσοστά αφορούσαν κατά φθίνουσα σειρά, τα παιδιά των ιδιωτικών υπαλλήλων, των ναυτικών, τα ορφανά, των ελεύθερων εργατών, των αλευροποιών, των εργατών χωρίς προσδιορισμό, και των δημοσίων υπαλλήλων. Στο τέλος του πίνακα των 72 επαγγελλμάτων, δηλαδή σε καλύτερη θέση, βρίσκονταν τα παιδιά των μαγείρων, των οπλιτών, των κληρικών και των κτηνοτρόφων. Μάλιστα ο Πειραιάς συνολικά βρισκόταν σε πολύ χειρότερη θέση από την Αθήνα γιατί, σύμφωνα με την έρευνα, κατοικούνταν αποκλειστικά από ασθενέστερες τάξεις, καθώς μετά τον βομβαρδισμό του Πειραιά, οι οικονομικά ισχυρότεροι μετακινήθηκαν στην Αθήνα³⁰⁸.

Η μάστιγα της αναστολής της ανάπτυξης των παιδιών, έπληττε τις λαϊκές συνοικίες της Αθήνας, με πρώτες τη Βάθη, τον Κολωνό, το Βύρωνα, το Κέντρο και τα Πατήσια. Οι αποκλίσεις σε σχέση με άλλες συνοικίες δεν είναι μεγάλες³⁰⁹. Ο συντάκτης των πορισμάτων κατέληγε χαρακτηριστικά: «Πιστεύω ότι έχουν μεγάλη σημασία οι σωματομετρικοί έρευναι ιδίως όταν συμπίπτουν με γενικωτέρα κατάστασιν οικονομικής εξαθλιώσεως³¹⁰». Μιλούσε για «ελληνικόν δράμα ... των συνεπειών του οποίου δεν έχομεν ακόμη ακριβή αντίληψην» καθώς 75% των παιδιών στην Ελλάδα υποσιτιζόνταν και σημείωνε πως δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι σε χώρες που πλήγηκαν λιγότερο από την πείνα στον πόλεμο, όπως η Αγγλία, ο Καναδάς και η ΕΣΣΔ, οι πρώτοι μεταπολεμικοί νόμοι που ψηφίστηκαν, θέσπιζαν την αύξηση των επιδομάτων των οικογενειακών βαρών.

Τα στοιχεία αυτά είναι θεμελιώδους σημασίας γιατί βάζουν το μείζον πρόβλημα της επιβίωσης στον αστικό χώρο της Αθήνας σε ρεαλιστικές διαστάσεις. Δεν επρόκειτο δηλαδή απλώς για μία κατάσταση διευρυνόμενης ανισότητας με τα αστικά στρώματα που έπρεπε να

³⁰⁷ *Νέα Οικονομία*, Χρόνος Α', τ.3, Ιανουάριος 1947, σ. 137.

³⁰⁸ *Ο.π.*, σ. 138

³⁰⁹ *Ο.π.*, σ. 138.

³¹⁰ *Ο.π.*, σ. 139.

αρθεί, για λόγους κοινωνικής δικαιοσύνης και βελτίωσης των συνθηκών διαβίωσης για το συντριπτικό ποσοστό του πληθυσμού της Πρωτεύουσας. Η νοσηρότητα του υποσιτισμού που είχε υποστεί και υφίστατο ακόμα μετά την Απελευθέρωση το μεγαλύτερο κομμάτι του πληθυσμού της Αθήνας, το οποίο συγκροτούσε αυτό που ονομάσαμε «λαϊκά στρώματα» της πόλης, ήταν τόσο μεγάλη και εκτεταμένη, που δυναμίτιζε τον παραγωγικό ιστό της Πρωτεύουσας με επικίνδυνο τρόπο και διέγραφε με μελανά χρώματα το μέλλον ολόκληρων γενεών αυτής της κατηγορίας πολιτών. Σε αυτές τις συνθήκες, η έννοια της «επιβίωσης» δεν έχει τη μεταφορική σημασία που σήμερα δίνεται συχνά στη λέξη στο δυτικό κόσμο, αλλά λαμβάνει μία δραματικά κυριολεκτική σημασία που περικλείει μικρά αλλά και πολύ μεγαλύτερα κοινωνικά δράματα. Η φτώχεια και η ανέχεια ήταν καταστάσεις που και στην ελεύθερη Αθήνα, συχνά ξεπερνούσαν τον ανθρώπινο νου.

Στις 7 Απριλίου του 1945 εκδικάστηκε από το κακουργιοδικείο Αθηνών η υπόθεση μιας μάνας που σαν άλλη «Φόνισσα» του Παπαδιαμάντη, έκαψε ζωντανό το ένα από τα παιδιά της, ηλικίας 6 ετών και αποπειράθηκε να κάνει το ίδιο και με το δεύτερο, ηλικίας δέκα ετών, το οποίο όμως αντιστάθηκε και σώθηκε. Η τραγική μάνα, που είχε χάσει τον άντρα της από την πείνα το 1942, κλονισμένη σοβαρά και η ίδια από την πείνα, επειδή αδυνατούσε να συντηρήσει τα παιδιά της, οδηγήθηκε στην παραφροσύνη και στην παιδοκτονία. Οι ένορκοι απάλλαξαν την κατηγορούμενη από τις κατηγορίες και το δικαστήριο διέταξε τον εγκλεισμό της σε ψυχιατρείο³¹¹.

Μεγάλο μέρος των παιδιών που ζούσαν στην Αθήνα και ήταν υποχρεωμένα να ριχτούν πρόωρα στον αγώνα της βιοπάλης, ενώ κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου αποτελούσαν φτηνό εργατικό δυναμικό για τις βιομηχανίες³¹², στις νέες συνθήκες, μετά την Απελευθέρωση, απασχολούνταν σε ευκαιριακές εργασίες στα λεγόμενα «επαγγέλματα του δρόμου». Νήπια τριών ετών πουλούσαν υπαίθρια δίσκους μουσικής, παιδιά προσχολικής ηλικίας καραμέλες και τσίχλες, ενώ μεγαλύτερα παιδιά που εγκατέλειπαν το δημοτικό σχολείο, δηλαδή πριν τα δώδεκά τους χρόνια, εργαζόνταν ως λούστροι, μικροπωλητές, μεταφορείς, εφημεριδοπώλες, πωλητές οينوπνευματωδών ποτών κ.α., σε συνθήκες υποσιτισμού, έκθεσης σε διάφορους κινδύνους και ανθυγιεινής εργασίας, που σε πολλές περιπτώσεις ξεκινούσε πριν την ανατολή του ηλίου³¹³. Έως τα τέλη του 1945 παρά τις κυβερνητικές εξαγγελίες δεν είχαν ξεκινήσει μαθητικά συσσίτια, παρά τη συνδρομή της

³¹¹ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 8/4/1945.

³¹² Λεοντίδου, Λ. (1989), *ό.π.*, σσ. 119 - 120.

³¹³ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 23/11/1945 και 24/11/195.

UNRRA σε τρόφιμα και σκεύη, λόγω του μεγάλου κόστους που άγγιζε τα 100 εκατομμύρια δρχ.³¹⁴

Στις 29 Ιουνίου 1945 σε ανακοίνωση του ο Υπουργός Υγιεινής της κυβέρνησης Βούλγαρη και ιατρός Ν. Σπαρούνης³¹⁵, περιέγραφε με μελανά χρώματα την κατάσταση της υγείας του ελληνικού λαού. Αnéφερε ότι μεγάλο κομμάτι του πληθυσμού ήταν ανίκανο προς εργασία, ενώ παράλληλα είχε επηρεαστεί καθοριστικά ο χαρακτήρας και η ψυχική κατάσταση των ατόμων με την κατάθλιψη και τις γενικότερες συνθήκες να αποτελούν επιβαρυντικούς παράγοντες για επιδημίες³¹⁶. Οι άθλιες συνθήκες διαβίωσης, η κατοικία και ο υποσιτισμός συνέβαλαν στη ραγδαία αύξηση της νοσηρότητας. Έδινε πρώτη σημασία στην εξασφάλιση λαϊκής στέγας με στοιχειώδεις κανόνες υγιεινής³¹⁷ για την αντιμετώπιση των «κοινωνικών νοσημάτων», όπως το τράχωμα και έκρινε επιτακτική την ανάγκη της ενίσχυσης της υγείας παιδιών και βρεφών³¹⁸. Εκτιμούσε τέλος, ότι λόγω του μεγέθους των προβλημάτων, η βοήθεια της UNRRA και των ξένων Οργανισμών δεν επαρκούσε και έπρεπε να ζητηθεί επιπρόσθετη χρηματοδότηση από τους Συμμάχους³¹⁹.

Μεγάλος αριθμός ανέργων, πυροπαθών, διωκόμενων από τις επαρχίες, απολυμένων αλλά και κατεστραμμένων επαγγελματιών, έβρισκαν στην Αθήνα διέξοδο στο επάγγελμα του μικροπωλητή, ήδη από την Κατοχή, το οποίο συνέχιζαν να ασκούν συστηματικά, ελλείψει άλλης απασχόλησης. Η Ένωση Μικροπωλητών Αθήνας που πριν από τον πόλεμο είχε 250 μέλη, τον Φλεβάρη του 1945 αριθμούσε περίπου 6.000 επίσημα ενεργά μέλη. Οι μικροπωλητές στην Αθήνα εκτός από τις δυσκολίες εξασφάλισης κάποιων πόρων, είχαν να αντιμετωπίσουν και τα όργανα τάξης της Πρωτεύουσας που με κυβερνητικές εντολές, δεν έχαναν ευκαιρία να τους εκδιώκουν όπου τους έβρισκαν, με το πρόσχημα της «ευπρέπειας» της πόλης³²⁰. Στις οδούς Ερμού, Αιόλου και Αγίου Μάρκου άκμαζε ένα παραεμπόριο από μικροπωλητές που προσπαθούσαν να επιβιώσουν πουλώντας κάθε είδους προϊόντα, φανέλες, πουκάμισα, πετσέτες, ξυραφάκια κτλ, χωρίς τη νόμιμη άδεια που συνεπαγόταν και υψηλό τίμημα. Η «πελατεία» αυτής της αγοράς ήταν όλοι εκείνοι για τους οποίους οι

³¹⁴ Ο.π., 24/12/1945.

³¹⁵ Πρόκειται για τον Νικόλαο – Τρίκορφο Σπαρούνη (1888 – 1966).

³¹⁶ Σπαρούνης, Ν. (1945). *Περί καταστάσεως της υγείας του ελληνικού λαού και των προς αντιμετώπισιν αυτής ληπτέων μέτρων*. Αρχείο Ν. Σπαρούνη, Κ. 4, Φ. 2. Αθήνα: ΕΛΙΑ, σ. 1.

³¹⁷ Ο.π., σ. 2.

³¹⁸ Ο.π., σσ. 6 – 8.

³¹⁹ Ο.π., σσ. 13 – 15.

³²⁰ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 27/2/1945.

φантаχτερές βιτρίνες της Αθήνας ήταν απαγορευτικές³²¹. Τους πρώτους μήνες του 1946 περίπου τις 12.000 είχαν φτάσει οι μικροπωλητές στην Αθήνα. Επρόκειτο για μία συνέπεια της ανυπαρξίας διεξόδων για τους ανέργους και κατεστραμμένους επαγγελματίες της πόλης. Όλοι αυτοί είχαν να υποστούν την ένταση των κρατικών διώξεων που τους απειλούσε με οικονομικό αφανισμό, λόγω του ότι «ανταγωνίζονταν» τα εμπορικά καταστήματα³²². Ταυτόχρονα και η πιο συνηθισμένη έκδοση μίας άδειας ασκήσεως επαγγέλματος, όπως αυτή του μικροπωλητή, περνούσε μέσα από την εξασφάλιση της κρατικής εύνοιας³²³.

Στον τομέα της ένδυσης και της υπόδησης, τα εφόδια της UNRRA αποτέλεσαν το μοναδικό μέσο ανακούφισης των λαϊκών στρωμάτων. Η διανομή ειδών ιματισμού στα αστικά κέντρα θα γινόταν με δελτίο ύστερα από απογραφή, ενώ στις αγροτικές περιοχές από ειδικές επιτροπές. Στην Αθήνα προηγήθηκαν οι μισθωτοί και οι εργαζόμενοι και ιδίως οι δημόσιοι υπάλληλοι που ήταν καταγεγραμμένοι και θα ήταν εύκολη η διασταύρωση των στοιχείων τους στην απογραφή³²⁴.

Η διανομή θα γινόταν αρχικά από 100 εμπορικά καταστήματα της Αθήνας, στα οποία οι δικαιούχοι θα κατέθεταν τα δελτία τους. Στη συνέχεια οι καταστηματάρχες θα έπρεπε με αυτά να παρουσιαστούν στις κεντρικές αποθήκες για να παραλάβουν αυτά που τους αναλογούσαν. Οι τιμές για αυτά τα προϊόντα ορίστηκαν από 2.000 δρχ. έως 5.000 και προβλεπόταν και τμηματική διάθεση για όσους δεν μπορούσαν να τα αγοράσουν³²⁵. Στις 26 Ιουλίου 1945 η Συνομοσπονδία Δημοσίων Υπαλλήλων (ΣΔΥΕ) σε ανακοίνωσή της δήλωνε την πλήρη αδυναμία των δημοσίων υπαλλήλων να πληρώσουν για τα είδη ιματισμού του δελτίου και ζητούσε δωρεάν διανομές³²⁶.

Το κάθε δελτίο, το οποίο επιστρεφόταν στους δικαιούχους από τους καταστηματάρχες περιελάμβανε κουπόνια με 500 πόντους και τα είδη διαιρούνταν σε 11 κατηγορίες. Τα κουπόνια αντιστοιχούσαν σε συγκεκριμένους πόντους και παρακρατούνταν στον καταστηματάρχη με την παραλαβή του αντίστοιχου προϊόντος. Τον Ιούλιο του 1945 που θα ξεκινούσε η διανομή, κάθε μισθωτός δικαιούχος θα μπορούσε να «εξαργυρώσει» έως 200 πόντους καθώς τα διαθέσιμα είδη δεν επαρκούσαν για το σύνολο του δελτίου³²⁷. Λόγω όμως

³²¹ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 15/12/1945.

³²² *Ελεύθερη Ελλάδα*, 9/2/1946.

³²³ Λυμπεράτος, Μ. (2006), *ό.π.*, σσ. 237.

³²⁴ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 19/6/1945.

³²⁵ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 19/7/1945.

³²⁶ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 26/7/1945.

³²⁷ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 20/7/1945.

«προβλημάτων καταγραφής και παραλαβής» των διαθέσιμων ειδών, στα μέσα Αυγούστου η διανομή δεν είχε ξεκινήσει ακόμα³²⁸.

Μετά την Απελευθέρωση τα στρατιωτικά ενδύματα κυριαρχούσαν και ανανεώθηκαν μόνο από τις εισαγωγές του Διεθνούς Οργανισμού. Η ενδυμασία στον αστικό χώρο, αποτελούσε, περισσότερο από ποτέ, στοιχείο κοινωνικής διαφοροποίησης ακόμα και για την ίδια την αστική τάξη. Οι εικόνες που μεταφέρονται από την Αθήνα της εποχής είναι χαρακτηριστικές: « Οι πιο κοντοί και μικρόσωμοι είχαν πρόβλημα, γιατί τους είχαν διανεμηθεί ρούχα τεραστίων διαστάσεων, που δεν φοριόντουσαν χωρίς επισκευή. Όσοι είχαν να πληρώσουν τον ράφτη τα βόλευαν. Επίσης τα κατάφερναν να εμφανιστούν με ρούχα σουλουπωμένα, όσοι είχαν μανάδες που επιτηδεύονταν στο ράψιμο. Άλλοι όμως που δεν είχαν τον τρόπο να τα επισκευάσουν και να φέρουν τα ρούχα στα μέτρα τους τα φορούσαν και το θέμα ήταν κωμικό... Μερικοί που οικονομούσαν χρήματα από παρανομίες, δικαιολογούνταν για το καλό και ακριβό τους ντύσιμο με τη διανομή ιματισμού της Ούνρα. Ο κόσμος βέβαια δεν το πίστευε, αλλά αυτοί είχαν την ψευδαίσθηση ότι παρουσιάζουν ένα απράνταχτο άλλοθι για τις ανομίες τους»³²⁹.

Για τα τεράστια στεγαστικά προβλήματα διανεμήθηκαν επίσης αντίσκηνα και κουβέρτες για την προσωρινή στέγαση των πυροπαθών και των αστέγων, ενώ για την επισκευή των κτιρίων που είχαν υποστεί καταστροφές, η UNRRA παρείχε τους «τσίγκους», δηλαδή τις κυματιστές λαμαρίνες που αντικατέστησαν τις κατεστραμμένες σκεπές των σπιτιών και αποτέλεσαν βασικό στοιχείο της λαϊκής αρχιτεκτονικής³³⁰.

Στην Αθήνα στις αρχές του καλοκαιριού του 1945, 16.150 οικογένειες παρέμεναν άστεγες. Τόσες ήταν και οι αιτήσεις που είχαν υποβάλει οι ενδιαφερόμενοι στις αρμόδιες υπηρεσίες για παραχώρηση στέγης με τις διαδικασίες που προβλέπονταν για όσους έμειναν άστεγοι από πολεμικές αιτίες. Το πρόβλημα ήταν οξύ και περίπλοκο, καθώς για να καλυφτούν οι ανάγκες, έπρεπε να επιταχτούν κατοικίες στις οποίες θα τοποθετούνταν οι άστεγοι λόγω πολέμου, όπως οι βομβόπληκτοι του Πειραιά ή όσοι είχαν χάσει τα σπίτια τους στα

³²⁸ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 7/8/1945. Τα προβλήματα «καταγραφής και διανομής» στα οποία αναφέρεται το σχετικό άρθρο της εφημερίδας *Ελεύθερη Ελλάδα*, δεν ήταν τίποτε άλλο από το γεγονός ότι τα δέματα που παραλαμβάνονταν παρουσίαζαν ελλείψεις σε σχέση με τις αναγραφόμενες ποσότητες, λόγω των λεηλασιών που είχαν υποστεί, οπότε έπρεπε να επιστραφούν και να αντικατασταθούν με τις σωστές ποσότητες και ποιότητες ιματισμού.

³²⁹ Καιροφύλας, Γ. (1988). *ό.π.*, σσ. 73 – 74.

³³⁰ Μαργαρίτης, Γ. (2000). « Ο Εμφύλιος: Οικονομία και Πολιτική». Στο Κουτσούκης, Κ., & Σακκάς, Ι. (Επιμ.). (2000). *Πτυχές του Εμφυλίου Πολέμου 1946 - 1949. Επιστημονικό Συνέδριο Καρπενήσι 23 - 26 Σεπτεμβρίου 1999*. Αθήνα: Φιλίστωρ, σ. 82.

Δεκεμβριανά, όχι μόνο λόγω των βομβαρδισμών αλλά και από αυθαίρετες επιτάξεις. Όμως το 80% με 90% των δικαστικών επιτάξεων για άστεγους που αφορούσαν διαμερίσματα σε πολυκατοικίες ακυρωνόταν και όσες αποφάσεις εκδίδονταν για αστέγους, αφορούσαν λαϊκές κατοικίες, που δεν επαρκούσαν για τις στεγαστικές ανάγκες. Το πρόβλημα περιπλεκόταν από τις αυθαίρετες επιτάξεις αστικών κατοικιών που έγιναν μετά τα Δεκεμβριανά σε συνοικίες κοντά στο κέντρο, όπου εγκαταστάθηκαν αυθαίρετα ευνοούμενοι του νέου καθεστώτος, είτε για να μην πληρώνουν νοίκι είτε απλώς για να είναι κοντύτερα στο κέντρο. Οι επιτάξεις αυτές δεν ακυρώθηκαν μετά τη συμφωνία της Βάρκιζας, με αποτέλεσμα να διογκώνεται ένα ήδη μεγάλο πρόβλημα³³¹.

Παρά τη δυσκολία υπολογισμού του ακριβούς αριθμού των σπιτιών που είχαν επιταχτεί, φαίνεται ότι ήταν πάνω από 2.000 τα σπίτια που είχαν επιτάξει οι Άγγλοι κοντά στο κέντρο ως κατοικίες, με ελάχιστες αποζημιώσεις και 2.000 επίσης τα πολυτελή δωμάτια ξενοδοχείων, δηλαδή περίπου το μισό δυναμικό των διαθέσιμων ξενοδοχειακών κλινών Α΄ Β΄ και Γ΄ κατηγορίας της Αθήνας³³². Έως τον Οκτώβριο του 1946, οι Άγγλοι κατείχαν 21 από τα καλύτερα ξενοδοχεία της Αθήνας και του Πειραιά και άλλα 6 στα περίχωρα (Παλαιό και Νέο Φάληρο και αλλού). Εκτός από τις φθορές, είχαν μάλιστα πραγματοποιήσει σε αυτά και κτηριακές παρεμβάσεις αυθαίρετα, ενώ οι ξενοδόχοι λάμβαναν ελάχιστα ενοίκια και πλήρωναν κανονικά στο κράτος τον φόρο που τους αναλογούσε³³³.

Σε εκκρεμότητα βρισκόταν επίσης το ζήτημα των πυροπαθών του Πυριτιδοποιείου του Αγ. Σάββα που εξακολουθούσαν να διαμένουν σε τρώγλες. Οι κάτοικοι είχαν συστήσει την «Ένωση Πυροπαθών Αιγάλεω» και τον Αύγουστο του 1945 διεκδικούσαν, χωρίς επιτυχία, την αποκατάσταση των 102 σπιτιών τους που είχαν κάψει οι Γερμανοί λίγο πριν την αποχώρησή τους στις 29 Σεπτεμβρίου 1944³³⁴.

Το ΕΑΜ Αθήνας τόνιζε ότι το «αίσχος της τρώγλης» και των ανθυγιεινών υπογείων που χαρακτήριζαν τη λαϊκή στέγαση έπρεπε να εκλείψει. Για τη λύση των πιεστικών προβλημάτων πρότεινε τη σύμπραξη κρατικής και ιδιωτικής πρωτοβουλίας, με τη συγκρότηση λαϊκών συνεταιρισμών ανοικοδόμησης που με κρατική οικονομική ενίσχυση

³³¹ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 8/6/1945.

³³² *Ελεύθερη Ελλάδα*, 10/8/1946.

³³³ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 21/10/1946.

³³⁴ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 2/8/1945.

και ειδικούς πόρους θα αναλάμβαναν την ανέγερση υγιεινών λαϊκών κατοικιών και την επισκευή όσων υπήρχαν³³⁵.

Στη διάρκεια της Κατοχής για την αντιμετώπιση των στεγαστικών αναγκών των βομβόπληκτων και κυρίως των δημοσίων υπαλλήλων και των δοσίλογων αξιωματικών του στρατού στην Αθήνα, είχε συσταθεί μία Υπηρεσία Επιτάξεως και Στεγάσεως που λειτούργησε έως τον Αύγουστο του 1945. Στη συνέχεια με τον νόμο 484 στις 10/8/1945, καταργήθηκε η παλιά υπηρεσία και συστάθηκε νέα στην οποία αποσπάστηκαν υπάλληλοι του Υπουργείου Προνοίας. Σε αυτήν ανατέθηκε η κάλυψη όλων των στεγαστικών αναγκών που προέκυπταν για την Πρωτεύουσα. Έως τη δημοσίευση του νόμου, όριο επιτάξεων δεν υπήρχε και οι πολλές ανωμαλίες που είχαν προκύψει εξετάζονταν από ένα ειδικό Συμβούλιο κρατικών υπαλλήλων του Υπουργείου Προνοίας, που λειτουργούσε ως αναθεωρητικό δικαστήριο. Το πρόσχημα της «αναθεώρησης των ανωμαλιών» αποτέλεσε ένα πεδίο έξαρσης της ευνοιοκρατίας στο οξύ πρόβλημα της στέγασης, αφού σύμφωνα με το Ψήφισμα περί «εξυγιάνσεως των Δημοσίων Υπηρεσιών» οι επιτάξεις λύνονταν αυτόματα για τα σπίτια των «εθνικοφρόνων» που διέθεταν τα σχετικά «συστατικά σημειώματα».

Με τον ίδιο τρόπο μπορούσαν να αποκτήσουν στέγη και όσοι ήταν άστεγοι, αλλά είχαν τις κατάλληλες προσβάσεις στο κράτος, αφού «προηγούνταν» έναντι όλων των υπολοίπων σε περιπτώσεις νέων επιτάξεων διαμερισμάτων. Από τις 5/5/1946 απαγορεύθηκε η επίταξη δωματίων και οι επιτάξεις αφορούσαν αυτοτελείς κατοικίες, συνήθως διαμερίσματα. Στη νέα Υπηρεσία περιήλθαν τα διαμερίσματα Αρμενίων που εγκατέλειπαν την Αθήνα το φθινόπωρο του 1946 για την σοβιετική Αρμενία. Όλα αυτά τα διαμερίσματα διατεθήκαν σε «υμετέρους» του καθεστώτος, ενώ άγνωστος παρέμενε ο αριθμός του συνόλου των επιταγμένων διαμερισμάτων στην Αθήνα έως τα τέλη του 1946³³⁶.

Επίσης η ενοικίαση ενός σπιτιού στην Αθήνα δεν μπορούσε να δώσει λύση στα στεγαστικά προβλήματα του λαϊκού στοιχείου της πόλης, καθώς τα ενοίκια ήταν απρόσιτα και αποτελούσαν ένα ανυπέρβλητο πρόβλημα, ιδίως για τα νεόνυμφα ζευγάρια. Το φθινόπωρο του 1946 για την ενοικίαση ενός σπιτιού απαιτούνταν η προκαταβολή ενοικίων ενός ή δύο ετών. Για την ενοικίαση ενός μόνο δωματίου απαιτούνταν 10 – 15 λίρες, δηλαδή δύο εκατομμύρια δρχ. Για ένα σπίτι δύο δωματίων και κουζίνα το ποσό ανέβαινε στις 20 με 30 λίρες και ανάλογη αύξηση υπήρχε για περισσότερα δωμάτια. Σε αυτά τα ποσά δεν

³³⁵ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 15/9/1945.

³³⁶ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 21/10/1946.

περιλαμβανόταν το κόστος των επίπλων και του εξοπλισμού. Χαρακτηριστικά αναφέρουμε ότι ένα πιάτο κόστιζε από 5.000 δρχ. έως 12.000 δρχ. και ένα φλιτζάνι του καφέ 2 έως 3.000 δρχ. και ένα στοιχειώδες σαλονάκι 1.200.000 δρχ.³³⁷. Την ίδια εποχή ο μισθός του δημοσίου υπαλλήλου κυμαινόταν από 90.000 δρχ. έως 250.000 δρχ.³³⁸.

Σχεδόν απόλυτη ήταν και η εξάρτηση των 120.000 συνταξιούχων της χώρας από το κράτος. Σε αυτούς μετά τον πόλεμο είχαν προστεθεί και χιλιάδες ανάπηροι, ήρωες των πολεμικών πεδίων και της Αντίστασης που βίωναν τις άθλιες συνθήκες των νοσοκομείων της Αθήνας και την εγκατάλειψη. Το καλοκαίρι του 1945 η αναπηρική σύνταξη, ανάλογα με τον βαθμό αναπηρίας, κυμαινόταν από 3.000 έως 11.000 δρχ., ποσό που δεν επαρκούσε για να καλύψει τις ανάγκες. Ταυτόχρονα δεν είχε ληφθεί μέριμνα ώστε να προηγηθούν στις διανομές ιματισμού και παπουτσιών της UNRRA, με αποτέλεσμα την τραγική εικόνα των αναπήρων και των τραυματιών που ήταν άποροι³³⁹. Στα μέσα Σεπτεμβρίου του 1945 η επέκταση των διανομών ιματισμού της UNRRA στους συνταξιούχους και ανέργους της Αθήνας βρισκόταν ακόμα στο στάδιο του σχεδιασμού³⁴⁰. Ανάπηροι, τραυματίες και οι οικογένειές τους, ενισχύονταν μέσα από την «Εισφορά Αλληλεγγύης» που οργάνωναν και προωθούσαν οι αριστερές εφημερίδες³⁴¹. Στις αρχές του 1946 η μέση σύνταξη δεν έφτανε ούτε για την αγορά των τροφίμων και του ψωμιού του δελτίου, ενώ οι συντάξεις εξαιρούνταν από τις όποιες αυξήσεις μισθών και από αντίστοιχες παροχές υλικής βοήθειας της UNRRA³⁴².

Στην Πρωτεύουσα είχαν επίσης συγκεντρωθεί χιλιάδες πρόσφυγες από την αγροτική περιφέρεια άστεγοι ή στεγασμένοι σε προσωρινά καταλύματα που ήταν άνεργοι ή ευκαιριακά απασχολούμενοι. Όλοι αυτοί ήταν αποκλειστικά εξαρτημένοι από τα κρατικά συσσίτια ως προς την επιβίωση τους. Εκτιμήσεις στον Τύπο μιλούσαν για 635 εκατομμύρια δρχ. που διατέθηκαν για τα συσσίτια αυτά στην Αττική το 1946, ενώ άλλα 150 εκατ. δόθηκαν για τους φυματικούς του νοσοκομείου Σωτηρία³⁴³. Παρά το γεγονός ότι οι δεξιές εφημερίδες υπερτονίζουν την αποτελεσματικότητα της κρατικής συμβολής, η επιβίωση των εκτοπισμένων και των προσφύγων θα ήταν αδύνατη χωρίς τα συσσίτια, ενώ οι προσπάθειες επαναπροώθησης στα χωριά τους είχαν πενιχρά αποτελέσματα λόγω και της απροθυμίας

³³⁷ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 30/9/1946.

³³⁸ Βλ. Πίνακα 4 στην παρούσα εργασία, σ. 118.

³³⁹ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 14/6/1945.

³⁴⁰ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 13/9/1945.

³⁴¹ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 20/12/1945.

³⁴² Λυμπεράτος, Μ. (2006), *ό.π.*, σσ. 244 – 245. Βλ. και *Ελεύθερη Ελλάδα*, 8/2/1946.

³⁴³ *Βραδυνή*, 30/1/1947.

των ιδίων των προσφύγων³⁴⁴. Στις αρχές του 1946 ο Διευθυντής την UNRRA στην Αθήνα δήλωνε ότι θα διανέμονταν 1.700 θερμίδες ημερησίως κατ' άτομο αντί για 2.100 του αρχικού σχεδιασμού³⁴⁵.

Στο μεταξύ τα λαϊκά προβλήματα επιβίωσης διαρκώς επιδεινώνονταν. Ο δείκτης τιμών καταναλωτή αυξήθηκε από 4.950 τον Νοέμβριο του 1945, σε 14.000 τον Ιανουάριο του 1946. Οι προσπάθειες για μείωση των τιμών δεν είχαν έως τις αρχές του 1946 απτά αποτελέσματα. Το κόστος ζωής ήταν αδύνατο να αντιμετωπιστεί από τα εισοδήματα της μισθωτής εργασίας, όποια και αν ήταν αυτή³⁴⁶. Τον Μάιο του 1945 οι τιμές ήταν δέκα φορές υψηλότερες από τις προπολεμικές ενώ οι μισθοί μόνο τρεις.

Το Πάσχα του 1945 ο ΕΡΓΑΣ περιέγραφε τη δραματική κατάσταση των εργαζομένων. Οι διαρκείς ανατιμήσεις των προϊόντων έκαναν τον μέσο μισθό να μην επαρκεί ούτε για τα αναγκαία. Σε καθημερινή βάση οι εργαζόμενοι και οι εργάτες έπαιρναν μεροκάματο από 240 έως 400 δρχ., που αντιπροσώπευε τα καθημερινά έξοδα μετακίνησης και στην καλύτερη περίπτωση μια μόνο μερίδα φαγητό. Το νοίκι και τα οικογενειακά έξοδα ήταν αδύνατο να καλυφθούν. Ούτε λόγος φυσικά για ρούχα και παπούτσια³⁴⁷. Στο πρώτο ελεύθερο Πάσχα της πόλης τον τόνο έδινε η ακρίβεια, οι χαμηλοί μισοί και το κυνήγι ... των μικροπωλητών από την αστυνομία³⁴⁸. Η κυβέρνηση που όριζε τους μισθούς, απέκρουε τις όποιες αυξήσεις με επιχείρημα τον πληθωρισμό. Συχνό φαινόμενο στην Αθήνα ήταν και η επαιτεία, κυρίως μετά τη δύση του ήλιου, στην οποία κατέφευγαν και άντρες σε παραγωγική ηλικία που δεν είχαν άλλα μέσα επιβίωσης³⁴⁹.

Αναπόφευκτα επίσης το βάρος της στήριξης των δημοσιονομικών μεγεθών έπεφτε στις πλάτες των φτωχών στρωμάτων του πληθυσμού και η κρίση επεκτεινόταν στον χώρο της εργασίας. Η εισροή των τεράστιων ποσοτήτων της ξένης βοήθειας από την οποία εξαρτιόταν το συντριπτικό ποσοστό του πληθυσμού, έκανε δυνατή αυτή τη μετατόπιση που πρακτικά έφερνε αντιμέτωπη την εργατική τάξη και τα λαϊκά στρώματα με τις κρατικές πολιτικές που αναφανδόν ευνοούσαν, για διάφορους λόγους, τις πρακτικές της αστικής τάξης.

³⁴⁴ Σταθάκης, Γ. (2004), *ό.π.*, σ. 239.

³⁴⁵ *Εμπρός*, 5/1/1946.

³⁴⁶ Λυμπεράτος, Μ. (2006), *ό.π.*, σσ. 213 - 215 .

³⁴⁷ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 3/5/1945.

³⁴⁸ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 6/5/1945.

³⁴⁹ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 31/8/1945.

Στο δεύτερο εξάμηνο του 1945, οι λαϊκές τάξεις φορολογήθηκαν με τον μηχανισμό της κοπής πληθωριστικού χαρτονομίσματος με 92 δισεκατομμύρια δραχμές³⁵⁰. Ταυτόχρονα η ραγδαία μείωση της αγοραστικής δύναμης της νομισματικής κυκλοφορίας από 2.425.000 λίρες σε 1.101.000 λίρες, έπληττε κυρίως τους μισθοσυντήρητους και όχι όσους είχαν αποθησαυρίσει ή συναλλάσσονταν με σκληρό νόμισμα. Ο καλπάζων πληθωρισμός σε συνδυασμό με τις ανεπάρκειες μέτρων που ανατροφοδοτούσαν τις πληθωριστικές πιέσεις, εκμηδένιζαν τα εισοδήματα της μισθωτής εργασίας.

Στα τέλη Αυγούστου του 1945 το ΕΑΜ Αθήνας σε έκτακτη σύσκεψή του διαπίστωνε ότι ο λαός της Αθήνας μαστίζεται και πάλι από την ίδια πείνα όπως και τον χειμώνα του 1941 – 1942. Επισήμαινε τις τεράστιες ελλείψεις αγαθών από την αγορά της Πρωτεύουσας όπως λάδι, φέτα, πατάτες, ντομάτες, κάρβουνα ακόμα και ξύλα, ενώ σε επάρκεια βρίσκονταν μόνο τα σκόρδα και τα κορδόνια παπουτσιών. Την ίδια στιγμή στη μαύρη αγορά μπορούσε κανείς να βρει σχεδόν τα πάντα, αλλά σε απαγορευτικές τιμές για μισθοσυντήρητους και εργάτες. Αντίθετα η τροφοδοσία των πολυκατοικιών στο Κολωνάκι γινόταν προκλητικότατα και με μεγάλη αφθονία σε ποσότητες και ποικιλία αγαθών. Καλούσε τον λαό να οργανώσει με πρωτοβουλία του ΕΑΜ τον αγώνα για την επιβίωσή του όπως στην Κατοχή, μέσω των εργατικών σωματείων που θα έβαζαν το επισιτιστικό ως πρωταρχικό αίτημα, να απαιτήσει το άνοιγμα αποθηκών και ψυγείων και την τιμωρία των μεγαλομαυραγοριτών. Το ΕΑΜ θα έπαιρνε πρωτοβουλία για την συγκρότηση μεγάλης Επιτροπής από εκπροσώπους όλων των τάξεων που θα υποδείκνυε πρακτικές λύσεις και θα καθοδηγούσε τον αγώνα επιβίωσης του λαού³⁵¹.

Στις 25/10/1945 πραγματοποιήθηκε μεγάλη σύσκεψη με θέμα την επιβίωση του λαού, στην αίθουσα του φιλολογικού συλλόγου «Παρνασσός». Συμμετείχαν αντιπρόσωποι συνεταιριστικών οργανώσεων, επαγγελματικών ενώσεων εργατών και υπαλλήλων, εκπρόσωποι βιομηχανικών και βιοτεχνικών τάξεων, κρατικών υπηρεσιών, πνευματικών, επιστημονικών και πιστωτικών ιδρυμάτων, κοινωφελών και οικονομικών οργανισμών, επιστήμονες της Πρωτεύουσας κάθε ειδικότητας. Στη σύσκεψη διαπιστώθηκε η περιορισμένη αποτελεσματικότητα της ξένης βοήθειας λόγω της καταλήστευσης, κατασπατάλησης και καταστροφής των εφοδίων της UNRRA, αλλά και της αδιαφορίας του κράτους.

³⁵⁰ Λυμπεράτος, Μ. (2006), *ό.π.*, σ. 214. Βλ. και *Ελεύθερη Ελλάδα*, 4/12/1945.

³⁵¹ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 1/9/1945.

Η σύσκεψη αποφάσισε ομόφωνα³⁵² να αναλάβει δράση ώστε να κινηθεί ο παραγωγικός μηχανισμός με την ορθολογική προμήθεια και χρήση των πρώτων υλών, να καθιερωθεί έλεγχος στην παραγωγή και διανομή των προϊόντων, να διατεθούν σε προσιτές τιμές είδη ιματισμού και αποθηκευμένα τρόφιμα, να χορηγηθούν πιστώσεις στους βιοτέχνες και να τροποποιηθεί η κατανομή των φόρων σε δικαιότερη βάση. Η σύσκεψη έκανε συγκεκριμένες προτάσεις σε αυτή την κατεύθυνση, για χορήγηση πρώτων υλών με ταυτόχρονη οργάνωση και ενίσχυση του λαϊκού συνεταιριστικού παράγοντα στη διανομή και διακίνηση των προϊόντων και εφοδίων, ως μόνη εγγύηση για την ορθολογική χρήση τους.

Η φρενήρης αύξηση των τιμών των βασικών προϊόντων διατροφής μετά το τέλος του καλοκαιριού του 1945, περιέγραφε την αληθινή φύση του προβλήματος που αντιμετώπιζαν τα λαϊκά στρώματα στην Αθήνα. Όταν σε δύο μόνο μήνες η αύξηση των τιμών ξεπερνά το 200% ή το 300%, η οποιαδήποτε αύξηση των μισθών δεν έδινε καμία λύση στα προβλήματα επιβίωσης. Φυσικά για τους εργαζομένους το μόνιμο αίτημα της αύξησης των μισθών αποτελούσε ένα αίτημα βιολογικής επιβίωσης μέσα σε αυτές τις συνθήκες, πόσο μάλλον όταν οι μισθοί παρέμεναν καθηλωμένοι με το πρόσχημα του πληθωρισμού. Όμως μόνο αυτό δεν θα μπορούσε να ήταν αρκετό.

Όπως φαίνεται από τον πίνακα 1, ο «κανόνας» της αύξησης τιμών στην αγορά της Αθήνας ανάλογα με τις αυξήσεις της χρυσής λίρας, στα τέλη του 1945 είχε ξεπεραστεί κατά πολύ. Το μέγεθος της κερδοσκοπίας, όσο οι μεταδεκεμβριανές κυβερνήσεις αποδεικνύονταν απρόθυμες να το αντιμετωπίσουν, έπαιρνε ανεξέλεγκτες διαστάσεις που σαφώς ξεπερνούσαν τις αυξητικές τάσεις της λίρας. Αυτό πρακτικά σήμαινε ότι κάποιος μπορούσε να αποκομίσει μεγαλύτερα κέρδη στην Αθήνα πουλώντας ραδίκια, παρά παίζοντας στο χρηματιστήριο και φυσικά πολύ μεγαλύτερα κέρδη, αν συνδύαζε και τις δύο δραστηριότητες, επεμβαίνοντας τόσο στη διαμόρφωση της τιμής της λίρας όσο και των προϊόντων. Βέβαια τα στοιχεία του πίνακα είναι ενδεικτικά. Μέσα στην ίδια πόλη μπορούσε κανείς να βρει τα προϊόντα να πωλούνται σε διαφορετικές τιμές. Μεγαλύτερες φυσικά ήταν οι αποκλίσεις από πόλη σε πόλη και από περιφέρεια σε περιφέρεια, ανάλογα με το προϊόν³⁵³.

³⁵² *Ελεύθερη Ελλάδα*, 27/10/1945.

³⁵³ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 8/11/1945.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1: ΤΙΜΕΣ ΤΩΝ ΠΡΟΪΟΝΤΩΝ

ΠΡΟΪΟΝΤΑ	ΤΙΜΕΣ ΣΤΑ ΤΕΛΗ ΑΥΓΟΥΣΤΟΥ 1945	ΤΙΜΕΣ ΣΤΑ ΤΕΛΗ ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ 1945	ΠΟΣΟΣΤΟ ΑΥΞΗΣΗΣ
ΨΩΜΙ	100 δρχ.	310 δρχ.	310%
ΚΡΕΑΣ	400 δρχ.	970 δρχ.	245%
ΛΑΔΙ	440 δρχ.	1250 δρχ.	280%
ΕΛΙΕΣ	190 δρχ.	330 δρχ.	172%
ΨΑΡΙΑ	180 δρχ.	460 δρχ.	255%
ΑΥΓΑ	27 δρχ.	107 δρχ.	400%
ΡΑΔΙΚΙΑ	50 δρχ.	115 δρχ.	230%
ΠΑΝΤΖΑΡΙΑ	27,5 δρχ.	100 δρχ.	380%
ΠΑΤΑΤΕΣ	90 δρχ.	325 δρχ.	360%
ΣΑΠΟΥΝΙ	366 δρχ.	950 δρχ.	260%
ΧΡΥΣΗ ΛΙΡΑ	21.600 δρχ.	48.000 δρχ.	222%

[ΠΗΓΗ: Ελεύθερη Ελλάδα 8/11/1945]

Η κυβέρνηση Κανελλόπουλου για να αντιμετωπίσει τα οξύτατα προβλήματα επιβίωσης του λαού ανακοίνωσε, ανάμεσα σε άλλα, την αύξηση των τιμών των τροφίμων που μοιράζονταν με δελτίο³⁵⁴. Με αυτόν τον τρόπο η κυβέρνηση υπολόγιζε να εισπράξει μεγαλύτερα έσοδα από την πώληση των αγαθών και να χτυπήσει τη μαύρη αγορά. Φυσικά το μέτρο θα επιβάρυνε άμεσα τα φτωχά στρώματα, ενώ αβέβαιο ήταν αν θα επιδρούσε θετικά στη συγκράτηση των τιμών. Στα τέλη του 1945 στα αιτήματα για φορολογία των «πλουτησάντων», προστίθενται και τα αιτήματα για φορολογία των «πλουτιζόντων», με γενναία αναδιανομή του πλούτου που καμία κυβέρνηση δεν φαινόταν διατεθειμένη να υιοθετήσει.

Στις 18 Νοεμβρίου 1945 η κυβέρνηση ανακοίνωσε τους νέους μισθούς υπαλλήλων και εργατών³⁵⁵. Τα μεροκάματα ξεκινούσαν από 265 δρχ. για τις μαθητευόμενες εργάτριες και έφταναν στις 1.800 δρχ. για τους αρχιτεχνίτες και τους εργοδηγούς. Οι ιδιωτικοί υπάλληλοι θα έπαιρναν από 23.600 δρχ. τον μήνα τα παιδιά 14^{ων} έως 15 χρονών, έως 47.000 δρχ. για νέους πάνω από 20 ετών. Οι μισθοί του υπηρετικού προσωπικού ορίζονταν ακόμα και για

³⁵⁴ Ελεύθερη Ελλάδα, 9/11/1945.

³⁵⁵ Ελεύθερη Ελλάδα, 19/11/1945.

παιδιά δύο ετών και δεν ξεπερνούσαν για τους ενήλικες τις 38.500 δρχ. Το επιστημονικό προσωπικό αμειβόταν από 41.000 έως 54.000 δρχ. τον μήνα και λίγο κατώτεροι ήταν οι μισθοί του προσωπικού των τραπεζών και των επιχειρήσεων κοινής ωφελείας.

Τα Χριστούγεννα του 1945 οι τιμές της αθηναϊκής αγοράς ήταν απρόσιτες για τα φτωχά λαϊκά στρώματα της Αθήνας³⁵⁶. Η αντικατάσταση του 13^{ου} μισθού με επίδομα ενός δεκαπενθημέρου (15.000 δρχ.) για τους υπαλλήλους και 6 ημερομισθίων για τους εργάτες³⁵⁷, δεν επαρκούσε ούτε για τρόφιμα, εξαιτίας της ραγδαίας αύξησης των τιμών. Η αγορά είχε επάρκεια προϊόντων εν όψει των εορτών, όχι όμως και οι πολίτες. 6.000 – 10.000 δρχ. κόστιζε η γαλοπούλα και 4.000 δρχ. η οκά το λάδι. Μία οκά κουραμπιέδες κόστιζε όσο ακριβώς το επίδομα των υπαλλήλων, 15.000 δρχ. Οι αθηναϊκές βιτρίνες παρέμεναν απλησίαστο όνειρο για τους περισσότερους. Ένα ζευγάρι παπούτσια κόστιζε πάνω από 50.000 δρχ., ένα πουκάμισο πάνω από 20.000 δρχ., τα χειρότερης ποιότητας παντελόνια πάνω από 60.000 δρχ. Τα εγχώρια κατασκευής παιχνίδια που πωλούνταν σε πάγκους στην οδό Αιόλου, κόστιζαν τουλάχιστο 5.000 δρχ., ενώ ένα μόνο ζευγάρι αντρικές κάλτσες πάνω από 2.500 δρχ. Στα τέλη του χρόνου, το επίδομα που είχε εγκριθεί από το Υπουργείο Εργασίας για τους ανέργους, ειδικά για την Αθήνα δεν ξεπερνούσε τις 2.000 δρχ. κατ' άτομο³⁵⁸. Ο Ριζοσπάστης και η Ελεύθερη Ελλάδα, θεωρώντας αδικαιολόγητη την αύξηση των τιμών και στις εφημερίδες, ζητούσαν από το Υπουργείο Τύπου να εξαιρεθούν από το διπλασιασμό της τιμής των εφημερίδων από 50 σε 100 δρχ. και να συνεχίσουν να πωλούνται στην παλιά τιμή³⁵⁹.

Στα τέλη του 1945 το κόστος ζωής ήταν 145 φορές υψηλότερο από τον Οκτώβριο του 1940³⁶⁰. Το παράρτημα της Εθνικής Αλληλεγγύης της Αθήνας, με τεράστιο κοινωνικό έργο, στο διάστημα από τον Ιούνιο του 1945 έως τον Μάιο του 1946, διέθεσε 31,5 εκατομμύρια δρχ. για την ενίσχυση των οικογενειών των θυμάτων του πολέμου, έδωσε υγειονομική περίθαλψη σε 1,6 εκατομμύρια άτομα και οργάνωσε το «Κυριακάτικο συσσίτιο του απόρου παιδιού» στο οποίο έλαβαν μέρος πάνω από 6.000 παιδιά³⁶¹. Η τεράστια κοινωνική προσφορά της «Εθνικής Αλληλεγγύης» καταγγελλόταν σε κάθε ευκαιρία από τις Δεξιές εφημερίδες ως προπαγανδιστική. Χωρίς αυτήν όμως, ιδίως τα άπορα κατώτερα κοινωνικά

³⁵⁶ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 24/12/1945.

³⁵⁷ *Ριζοσπάστης*, 20/12/1945.

³⁵⁸ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 27/12/1945.

³⁵⁹ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 29/12/1945.

³⁶⁰ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 31/12/1945.

³⁶¹ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 17/5/1946.

στρώματα που ίσως συνδέονταν με κάποιο τρόπο με την Αριστερά και είχαν εγκαταλειφθεί από το επίσημο κράτος στην τύχη τους που δεν ήταν άλλη από τη λιμοκτονία, θα βρίσκονταν σε πολύ δυσμενέστερη θέση.

Σε γενικές γραμμές η αποδοχή των μισθολογικών αναπροσαρμογών από τα λαϊκά στρώματα, που σε καμία περίπτωση δεν μπορούσαν ούτε κατ' ελάχιστο να παρακολουθήσουν τις αυξήσεις των τιμών, ακόμα και αργότερα, όταν μετά την κοινωνική έκρηξη του Ιανουαρίου του 1946 δεκαπλασιάστηκαν οι αποδοχές του μισθολογίου Βαρβαρέσου, ήταν πάντα αρνητικές, καθώς δεν εξασφάλιζαν μία αξιοπρεπή διαβίωση για τον λαό και είχαν κατά πολύ ξεπεραστεί από τον πληθωρισμό. Το πρόβλημα της επιβίωσης παρέμενε σταθερά μια ασφυκτική πηγή αδιεξόδων, που περιέγραφε, σε συνδυασμό με την εντεινόμενη τρομοκρατία, την δυναμικότερη ίσως έκφραση της κοινωνικής πόλωσης, μιας πόλωσης που εξελισσόταν σε βαθύτατη, ασύμμετρη και αγεφύρωτη διαίρεση της κοινωνίας του αστικού χώρου.

9.4. Η «Επιτροπή Επιβιώσεως Λαού Αθηνών»

Η ανάληψη της εξουσίας από την κεντρικά κυβέρνηση Σοφούλη δεν ανέστειλε τα αδιέξοδα που βίωναν τα λαϊκά στρώματα στην Αθήνα. Από τον Σεπτέμβριο του 1945 το ΕΑΜ είχε αναγγείλει τη λειτουργία μια μεγάλης Επιτροπής που θα αναλάμβανε δράση για την επίλυση των προβλημάτων επιβίωσης της Αθήνας και θα αποτελούνταν από εκπροσώπους όλων των παραγωγικών τάξεων, των επιστημονικών και καταναλωτικών συνεταιρισμών και των μεταφορών³⁶². Σκοπός της Επιτροπής ήταν, όπως τόνιζε ο πρόεδρός της Παπάζογλου, η «συνεργασία του οργανωμένου λαού με την κυβέρνηση για την επίλυση των βιοτικών προβλημάτων». Η ίδια η ύπαρξη μιας τέτοιας επιτροπής στην Πρωτεύουσα στα τέλη του 1945 αποκάλυπτε την οξύτητα που είχαν λάβει τα προβλήματα των λαϊκών μαζών, αλλά και τις προσπάθειες που καταβάλλονταν για την αντιμετώπισή τους μέσα από το ίδιο το κοινωνικό σώμα, πριν αυτό οδηγηθεί σε γενικευμένο απεργιακό αγώνα.

Στις 16/12/1945 πραγματοποιήθηκε μεγάλη σύσκεψη της Επιτροπής στο θέατρο Απόλλων, στην οποία έλαβαν μέρος πάνω από 500 αντιπρόσωποι εργατοϋπαλληλικών και επαγγελματοβιοτεχνικών οργανώσεων, καθώς και εκπρόσωποι των Υπουργείων Εξωτερικών, Δικαιοσύνης και Τύπου. Οι εκπρόσωποι των εργατών και εργαζομένων τόνιζαν την όξυνση των προβλημάτων της ανεργίας και των μισθών, ενώ για την υγεία των παιδιών καταγγέλλθηκε ότι τα 1.350.000 δολάρια που είχαν αποδοθεί για την διατροφή των παιδιών από την Επιτροπή Πολεμικής Περιθάλψεως, διασπαθίστηκαν σε μισθούς και άλλους σκοπούς. Στη Σύσκεψη εκπροσωπήθηκαν και οι 400 καταναλωτικοί συνεταιρισμοί της Αθήνας³⁶³.

Το ψήφισμα³⁶⁴ που εγκρίθηκε προς την κυβέρνηση και τα κόμματα, περιελάμβανε αιτήματα για την ανακούφιση των λαϊκών τάξεων και των μισθωτών, καθιέρωση κατωτάτου ορίου αμοιβών, μέτρα για την αντιμετώπιση της ανεργίας και την επαναλειτουργία του βιομηχανικού κορμού της χώρας, επιβολή αυστηρών ελέγχων στις βιομηχανίες και στις διανομές αγαθών, επαναπροσδιορισμός των τιμών των δελτίων διανομής και της φορολογίας προς όφελος των οικονομικά αδύναμων, διανομές αποκλειστικά από τους συνεταιρισμούς, διάθεση των αποθηκευμένων αγαθών της UNRRA, κα. Ιδιαίτερη μέριμνα θα έπρεπε να δοθεί, σύμφωνα με το ψήφισμα, στην αντιμετώπιση των οξύτατων προβλημάτων στις

³⁶² *Ελεύθερη Ελλάδα*, 14/12/1945.

³⁶³ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 17/12/1945.

³⁶⁴ *Ριζοσπάστης*, 18/12/1945.

υποδομές της πόλης (ύδρευση, ηλεκτρισμός, συγκοινωνίες) και στην υγειονομική κατάσταση του λαού της Αθήνας, με τον συντονισμό των υγειονομικών υπηρεσιών, ίδρυση πολυιατρείων στις συνοικίες, αναβάθμιση της περίθαλψης και ιδιαίτερη μέριμνα για μητέρες και παιδιά.

Μολονότι θα μπορούσε να υποστηρίξει κάποιος ότι η Επιτροπή ήταν κάποιου είδους νέα συνδικαλιστική δραστηριότητα των επαγγελματικών και εργατικών φορέων της πόλης, στην πραγματικότητα δεν απείχε πολύ από αντίστοιχες προσπάθειες αυτοοργάνωσης του αθηναϊκού λαού στα χρόνια της Κατοχής. Ο σκοπός δεν ήταν η επιδίωξη κάποιων συλλογικών ή συντεχνιακών αιτημάτων των φορέων που την αποτελούσαν, αλλά κυρίως η επίλυση του προβλήματος της βιολογικής επιβίωσης των πολιτών και η βελτίωση συνολικά του βιοτικού επιπέδου στην Αθήνα που στα τέλη του 1945 είχε επιδεινωθεί δραματικά. Η παραπλανητική εικόνα που παρουσίαζε η αστική Αθήνα, ως έξωθεν μαρτυρία μιας ευρωπαϊκής Πρωτεύουσας στη φάση της ανασυγκρότησης, δεν μπορούσε να επικαλύψει τα πραγματικά προβλήματα που αντιμετώπιζε καθημερινά η συντριπτική πλειοψηφία του πληθυσμού. Η κατάσταση στην Αθήνα δεν ήταν καλύτερη από τις επαρχίες³⁶⁵. Οι διανομές της μεγάλης ομολογουμένως εξωτερικής βοήθειας, με τον τρόπο που εφαρμόστηκαν, απέτυχαν να δημιουργήσουν ένα ανεκτό επίπεδο διαβίωσης για τους κατοίκους της Αθήνας και μόλις που κατάφεραν να συγκρατήσουν τη μετεξέλιξη της κρίσιμης κατάστασης του επισιτιστικού προβλήματος σε γενικευμένο λιμό.

Η όξυνση των προβλημάτων επιβίωσης στην Αθήνα το 1946 δραστηριοποιούσε τακτικά την Επιτροπή. Ακαδημαϊκοί και εκπρόσωποι φορέων της πόλης ανέλυναν τα προβλήματα στη σύσκεψη στις 24/3/1946, τα αδιέξοδα όμως παρέμεναν, λόγω της έλλειψης πολιτικών μέτρων αντιμετώπισης της κατάστασης που σταθερά παρέμενε το βασικό ζητούμενο³⁶⁶.

9.5. Οι δυνατότητες και οι πραγματικότητες των διανομών για τα λαϊκά στρώματα

Το πρώτο διάστημα των διανομών της ξένης βοήθειας της UNRRA στην Αθήνα, από τον Απρίλιο έως τον Οκτώβριο του 1945, μαζί με την τακτικές της αστικής τάξης ανέδειξε και τις ανεπάρκειες των αγαθών για τα λαϊκά στρώματα. Στο διάστημα αυτό, έφτασαν στην

³⁶⁵ Αυγουστίδης, Α. (1999), *ό.π.*, σσ. 238 - 240.

³⁶⁶ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 25/3/1946.

Αθήνα περίπου 6.000.000 τεμάχια ρουχισμού εντελώς καινούρια και 4.000.000 τεμάχια μεταχειρισμένα, 1.600.000 γυάρδες υφάσματα, 272.000 ζευγάρια παπούτσια, εκατοντάδες χιλιάδες τόνοι τρόφιμα, συγκοινωνιακό υλικό, στεγαστικές ύλες και μηχανήματα, λιπάσματα και ζώα για τη γεωργία³⁶⁷. Οι κρατικές αρχές που ήταν επιφορτισμένες με τη διανομή, παρά τα επίμονα αιτήματα, δεν αποκάλυπταν τους προορισμούς των αγαθών και η αδιαφάνεια μετατρεπόταν σε βεβαιότητα σοβαρών και εκτεταμένων καταχρήσεων και κλοπών, που δυναμίτιζε το οξυμένο κλίμα με ένα επίδικο αντικείμενο που αφορούσε τη βιολογική επιβίωση των πολιτών. Ο γενικός διευθυντής της UNRRA τόνιζε ότι παρά τους 1.215.000 τόνους βοήθειας που ήδη είχε σταλεί στην Ελλάδα, υπήρχε ανάγκη για μεγαλύτερη ακόμα βοήθεια σε τρόφιμα, μηχανήματα κτλ, «για να μπορέσει να επιζήσει ο λαός τον χειμώνα του 1945»³⁶⁸.

Την ίδια εποχή στην Αθήνα βρίσκονταν σε ισχύ συνολικά περίπου 1.200.000 δελτία τροφίμων. Αυτά χωρίζονταν σε δύο κατηγορίες, αυτή των απόρων και τη γενική. Τα δελτία γενικής διανομής που απευθύνονταν στη μεγάλη πλειοψηφία των κατοίκων της Πρωτεύουσας, αφορούσαν συγκεκριμένα τρόφιμα και συγκεκριμένες ποσότητες ημερησίως που οι κάτοχοί τους αγόραζαν σε προκαθορισμένες τιμές. Με αυτό τον τρόπο από την διανομή με δελτίο, επωφελούνταν εξίσου με τα λαϊκά στρώματα και όλοι όσοι είχαν σημαντικές οικονομικές δυνατότητες και έσοδα, αφού τα δελτία γενικής διανομής δεν είχαν άλλου είδους εισοδηματικά ή περιουσιακά κριτήρια στην απόδοση τους.

Επρόκειτο δηλαδή για ένα μέτρο που εφαρμοζόταν με τέτοιο τρόπο, ώστε από τη μία πλευρά να ευνοεί σκανδαλωδώς την αστική τάξη της πόλης που είχε τη δυνατότητα να προσαρμόζει τα εισοδήματά της στην κίνηση του τιμαρίθμου, δηλαδή να αποκομίζει μεγάλα κέρδη από τις οικονομικές της δραστηριότητες, ενώ από την άλλη στερούσε από την πλειοψηφία των φτωχών στρωμάτων της πόλης πολύτιμα τρόφιμα και εφόδια, που κατά κανόνα προέρχονταν από τη ξένη βοήθεια, και που σε πολλές περιπτώσεις δεν μπορούσαν να αγοράσουν ούτε στην τιμή του δελτίου. Ταυτόχρονα το κράτος έχανε τη δυνατότητα να αποκομίσει σημαντικότερα έσοδα από την πώληση των προϊόντων της ξένης βοήθειας σε υψηλότερες τιμές για τα κοινωνικά στρώματα που θα είχαν τη δυνατότητα να τα αγοράσουν και εγκλωβιζόταν στην εκμετάλλευση εργατών και εργαζομένων που δεν είχαν τη δυνατότητα να τροφοδοτήσουν τα κρατικά έσοδα. Αυτή ήταν μια εξαιρετικά σημαντική

³⁶⁷ Ελεύθερη Ελλάδα, 29/10/1945.

³⁶⁸ Ελεύθερη Ελλάδα, 30/10/1945.

πτυχή της διαμάχης που είχε ξεσπάσει με επίδικο θέμα τη ξένη βοήθεια, ανάμεσα στα αστικά στρώματα και τους εργαζομένους της Αθήνας.

Το ΕΑΜ πρότεινε³⁶⁹ τη δημιουργία μίας ακόμη κατηγορίας δελτίων, εκείνων που θα αγόραζαν τα προϊόντα σε τιμές που θα ήταν κοντά στις τιμές της μαύρης αγοράς ή προφανώς λίγο χαμηλότερες για να είναι ανταγωνιστικές. Έτσι η ξένη βοήθεια θα αποκτούσε το νόημα της στήριξης κυρίως των στρωμάτων που πλήττονταν περισσότερο μεταπολεμικά. Στα υπάρχοντα δελτία της Πρωτεύουσας θα αφαιρούνταν τα 3/4, δηλαδή περίπου 800.000 που αφορούσαν απόρους, μισθωτούς, συνταξιούχους και μικροεπαγγελματίες και τα υπόλοιπα 400.000 δελτία θα επιβαρύνονταν με τις αυξημένες τιμές. Επρόκειτο για μία πρόταση κοινωνικής δικαιοσύνης με σαφέστατο ταξικό πρόσημο που αν εφαρμοζόταν μόνο στην Αθήνα, θα μπορούσε να αποφέρει έσοδα 20 δισεκατομμυρίων δραχμών τον χρόνο, όσα ακριβώς υπολόγιζε να εισπράξει ο Βαρβαρέσος με την αναγκαστική εισφορά των «εχόντων» που απέτυχε να επιβάλει. Η πρόταση δηλαδή του ΕΑΜ ήταν μία μορφή έμμεσης φορολογίας του πλούτου που ασφαλώς δεν θα μπορούσε να έχει καμία τύχη, όπως ακριβώς και όλες οι προτάσεις για φορολογία του πλούτου της Αθήνας και της χώρας γενικότερα. Για τα λαϊκά στρώματα η τακτική του κράτους να ευνοεί την συνεχιζόμενη συσσώρευση πλούτου, σήμαινε ανεπάρκεια των αναγκών, υποσιτισμό και έλλειψη πόρων επιβίωσης. Την ίδια στιγμή σε χώρες όπως η Αγγλία, που δεν είχαν κομμουνιστικά καθεστώτα, ο πλούτος επιβαρυνόταν από φόρους εισοδήματος και έμμεσους φόρους σε ποσοστό που άγγιζε το 60%³⁷⁰.

Οι ελλείψεις τροφίμων και αγαθών, οι υψηλές τιμές, οι ανεπάρκειες των διανομών³⁷¹ και η αποκάλυψη των σκανδάλων της διάθεσης των πρώτων υλών και των εφοδίων της UNRRA, αποτελούσαν τις βασικές παραμέτρους που χρωμάτιζαν τον καθημερινό αγώνα επιβίωσης στην Αθήνα και ταυτόχρονα περιέγραφαν τα ανυπέρβλητα προβλήματα που έπρεπε να αντιμετωπιστούν. Η αποτίμηση της έντασης των προβλημάτων, έκανε τον αριστερό τύπο να μιλά ευθέως και σε κάθε ευκαιρία για μία επώδυνη και επονείδιστη επανάληψη της πείνας του 1941. Στις αρχές του 1946 χιλιάδες τόνοι εφοδίων της UNRRA σάπιζαν στις 91 κρατικές αποθήκες και παρέμεναν αδιάθετοι και έκθετοι στον κίνδυνο κλοπών ενώ είχε

³⁶⁹ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 9/11/1945.

³⁷⁰ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 9/11/1945.

³⁷¹ Βλ. τα στοιχεία της έκθεσης του Ομίλου Υγειονομικών Μελετών (μετέπειτα Εταιρία Κοινωνικής Ιατρικής) τον Σεπτέμβριο του 1945, στην παρούσα εργασία, σσ. 77.

δημιουργηθεί τεράστιο πρόβλημα καθώς οι χώροι αποθήκευσης δεν επαρκούσαν³⁷². Την κακοδιαχείριση επιβεβαίωνε με δηλώσεις του και ο διευθυντής του γραφείου Τύπου της UNRRA³⁷³.

Σε επίπεδο συμπεριφορών, το συντριπτικά πλειοψηφικό μέρος του κοινωνικού σώματος της Αθήνας που πληττόταν από την κρίση, αντιμετώπιζε την κατάσταση με τρόπους που αν και δεν είναι τόσο εκκωφαντικοί, όσο τα συνεχώς επιδεινούμενα κοινωνικοοικονομικά προβλήματα, υπήρξαν εξαιρετικά εύγλωττοι για την κατανόηση των νέων αδιεξόδων στα οποία είχαν περιέλθει οι Αθηναίοι.

Τον Νοέμβριο του 1945 είχαν κάνει την επανεμφάνισή τους στην Αθήνα οι πρακτικές της ανταλλαγής προϊόντων του δελτίου με άλλα που προμηθεύονταν οι δικαιούχοι του δελτίου από μπακάληδες και εμπόρους. Αυτό συνέβαινε επειδή τα είδη του δελτίου της UNRRA, εκτός από ανεπαρκή ήταν και εντελώς ακατάλληλα για όσους έπασχαν από αβιταμίνωση. Και αυτοί δεν πρέπει να ήταν λίγοι, γιατί αυτού του είδους το ανταλλακτικό εμπόριο βρισκόταν σε άνθηση το 1945. Τα 80 δράμια της ζάχαρης του δελτίου, ανταλλάσσόταν με 50 δράμια λάδι, που πάντα παρέμενε δυσεύρετο είδος, μία οκά χόρτα και ένα λεμόνι. Τα ρεβίθια ανταλλάσσονταν με ελιές, το ψωμί με πενικιλίνη και η σκόνη γάλα με πετρέλαιο, καθώς είχαν επιστρέψει στα αθηναϊκά νοικοκυριά, μετά από τριάντα χρόνια, οι λάμπες πετρελαίου, λόγω της ανεπάρκειας ηλεκτρικού ρεύματος. Και βέβαια επιστέφει και η σταφίδα ως μέσο διάσωσης από την πείνα, που παίρνει τη θέση της στις τσέπες των δημοσίων υπαλλήλων, όπως το 1941³⁷⁴.

Πλανόδιοι έμποροι επίσης, όργωναν την Αθήνα με ένα καρότσι, πραγματοποιώντας αγοραπωλησίες στις οποίες ανταλλάσσονταν σχεδόν τα πάντα. Ανάλογα με τα προϊόντα στα οποία ειδικευόταν καθένας από αυτούς τους πλανόδιους μικρεμπόρους, ανταλλάσσονταν μεταχειρισμένες σκούπες με πατάτες, μανταλάκια με φασόλια, μαγκάλια με πετρέλαιο κοκ., και φυσικά τρόφιμα με τρόφιμα. Η «πελατεία» αυτού του ιδιόμορφου παραεμπορίου αποτελούνταν από όλους εκείνους που ζούσαν στην Αθήνα με το δελτίο της UNRRA είτε αποκλειστικά, είτε με κάποιο συμπληρωματικό έσοδο. Τα προϊόντα του δελτίου γίνονταν, ελλείψει χρημάτων, ανταλλακτικό μέσο. Ακόμα και το Κολωνάκι αντάλλαξε τα μάλλον ευτελή όσπρια του δελτίου, με κονσέρβες ή χρήματα, ενώ τα ίδια όσπρια ήταν πολύ

³⁷² Η εφημερίδα *Ελεύθερη Ελλάδα* σε έρευνά της που δημοσιεύτηκε στο διάστημα 7/2/1946 έως 14/2/1946, αποκάλυψε τις ευθύνες για την καταλήστευση των εφοδίων της UNRRA από εταιρείες και ιδιώτες με την κρατική εύνοια και τις συνέπειες της καθυστέρησης των διανομών για ολόκληρη τη χώρα.

³⁷³ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 22/2/1946.

³⁷⁴ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 7/11/1945.

δημοφιλή στην Καισαριανή³⁷⁵. Σε άλλους πάγκους εγκατεστημένους σε κεντρικούς δρόμους νεαρά παιδιά αναλάμβαναν την επισκευή ... αναπτήρων, προσπαθώντας να κερδίσουν το μεροκάματο από όσους δεν είχαν τη δυνατότητα να αγοράζουν καινούριους αναπτήρες³⁷⁶.

Οι διανομές της UNRRA κινητοποίησαν ένα ολόκληρο παραεμπόριο στο κέντρο της Αθήνας που αφορούσε αποκλειστικά τα λαϊκά στρώματα. Επρόκειτο για μία πραγματική παράλληλη αγορά που κινούνταν με τους δικούς της όρους με βασικότερο τη διαπραγμάτευση της τιμής, και στην οποία όλα ανταλλάσσονταν με όλα, είτε με τη μεσολάβηση συνήθως του νομίσματος (δραχμής) είτε χωρίς, με απευθείας ανταλλαγή προϊόντων. Τον Ιανουάριο του 1946 και ενώ υπήρχε επάρκεια προϊόντων με απαγορευτικές όμως τιμές, το Γιουσουρούμ ήταν το κέντρο αυτού του εμπορίου. Στην πλατεία Αβησσυνίας και στην οδό Αθηνάς οι αυτοσχέδιοι παλιατζήδες πουλούσαν ρούχα, αρβύλες, παλτά και αγόραζαν σχεδόν τα πάντα, μέχρι και τις μάλλον άχρηστες για τα φτωχά σπίτια μηχανές κρέατος. Οι πολύτιμες κονσέρβες κρέατος ή ψαριού, εκποιούνταν για την αγορά παιδικών παπουτσιών ενώ χρυσές δουλειές έκαναν οι τζαμάδες λόγω των τεράστιων καταστροφών στα κτήρια. Μια πελάτισσα αυτού του ιδιόμορφου εμπορίου δήλωνε εν όψει του χειμώνα του 1946: «Εγώ προτίμησα να πουλήσω τη ζάχαρή μου και να κλείσω δύο παράθυρα της κρεβατοκάμαρας. Τον άλλο μήνα αν μας ξαναδώσουν ζάχαρη, θα κλείσω και την κουζίνα»³⁷⁷.

Οι εικόνες αυτές που αποκαλύπτουν τις πραγματικότητες της καθημερινής μάχης επιβίωσης που δινόταν στην Αθήνα, δεν είναι οι εικόνες μιας καινούριας πείνας που ενέσκηψε στην πόλη. Είναι η συνέχεια των κατοχικών δεδομένων για τα λαϊκά στρώματα αυτή τη φορά. Με τη διαφορά ότι τώρα δεν πεθαίνουν χιλιάδες στους δρόμους και τη διαφορά ότι τώρα εισρέουν στην πόλη τεράστιες ποσότητες ξένης βοήθειας.

Στην Αθήνα παρόλα αυτά, δινόταν προτεραιότητα στην ανακούφιση των δημοσίων υπαλλήλων και όχι των απόρων που δεν είχαν άλλα μέσα επιβίωσης και μπορεί να ήταν άστεγοι ή να διέμεναν σε πρόχειρα καταλύματα λόγω των καταστροφών των Δεκεμβριανών ή άλλων παραγόντων. Η άμεση εξάρτηση των περίπου 70.000 δημοσίων υπαλλήλων από το κράτος και οι χαμηλοί μισθοί που εξανεμίζονταν από τον πληθωρισμό και την ακρίβεια, τους έκαναν να ταυτίζονται τα αιτήματά τους με αυτά των υπολοίπων μισθωτών και να μην αποτελούν μία διακριτά διαμορφωμένη μικροαστική τάξη. Σχεδόν μόνιμο ήταν το αίτημα

³⁷⁵ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 26/12/1945.

³⁷⁶ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 28/12/1945.

³⁷⁷ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 21/1/1946.

για αυξήσεις, αλλά και για διανομές, καθώς τα εισοδήματά τους δεν επαρκούσαν για την κάλυψη ακόμα και των βασικών αναγκών τους. Τον Απρίλιο του 1946 οι μισθοί στο δημόσιο ξεκινούσαν από 500 δρχ. την ημέρα και δεν ξεπερνούσαν τις 1.200 δρχ.³⁷⁸

Τα Χριστούγεννα του 1946, διανομές ιματισμού γίνονταν για δημοσίους υπαλλήλους και ανέργους σύμφωνα με το σχέδιο του υπουργείου Εφοδιασμού³⁷⁹. Παρά τις συστάσεις του επικεφαλής της UNRRA στην Αθήνα, Μπιούελ Μέιμπεν και νωρίτερα, τον Ιούλιο του 1946, είχε αποφασιστεί η διανομή τροφίμων και ιματισμού στους δημοσίους υπαλλήλους αντί για αύξηση μισθού³⁸⁰. Σε επιστολή του προς την κυβέρνηση ο Μ. Μέιμπεν στις 8 Ιουλίου 1946 τόνιζε ότι οι διανομές τροφίμων και ιματισμού στους δημοσίους υπαλλήλους αντί αύξησης μισθών αποτελούσε προνομιακή μεταχείριση εις βάρος των εργατών και των απόρων που είχαν μεγαλύτερη ανάγκη για διανομές. Επρόκειτο για μία τακτική που είχε εφαρμοστεί και στις αρχές του χρόνου και γενικότερα υιοθετούνταν σε συνθήκες πίεσης από την πλευρά των εργαζομένων³⁸¹. Την ίδια στιγμή παρά το γεγονός ότι το καλοκαίρι του 1946 είχε ήδη ολοκληρωθεί μια πρώτη διανομή ιματισμού, τα 2/3 του πληθυσμού, ιδίως της υπαίθρου, δεν είχαν λάβει τίποτα³⁸².

Τα στοιχεία αυτά είναι αποκαλυπτικά της χρήσης της εξωτερικής βοήθειας ως μέσο κοινωνικού ελέγχου του διοικητικού και πολιτικού κέντρου της χώρας. Αν στην ύπαιθρο τα πολιτικά κριτήρια της διανομής των εφοδίων της UNRRA από τις επιτροπές που απέκλειαν τους Αριστερούς είναι αποδεδειγμένα, αν και όχι επαρκώς μελετημένα³⁸³, στην Αθήνα ο πολιτικός έλεγχος στόχευσε αρχικά στη διασφάλιση της εύρυθμης λειτουργίας της δημόσιας διοίκησης³⁸⁴ και πραγματοποιήθηκε σε συνδυασμό με τις ευρύτατες εκκαθαρίσεις του κρατικού μηχανισμού ιδίως μετά το καλοκαίρι του 1946, με το Γ΄ Ψήφισμα. Οι μεροληψίες στη διανομή των εφοδίων δεν είναι ένα ασήμαντο ούτε μονοδιάστατο γεγονός. Αντίθετα πρέπει να εξεταστούν στη βάση της κατανόησης ευρύτερων επίδικων και διχαστικών ζητημάτων της εποχής όπως ο αγροτικός χαρακτήρας του Δημοκρατικού Στρατού, η κοινωνική διασπορά της ιδεολογίας της «εθνικοφροσύνης» και άλλα σημαντικά θέματα που δεν είναι δυνατό να αναλυθούν στα πλαίσια της παρούσας εργασίας.

³⁷⁸ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 9/4/1946.

³⁷⁹ *Ριζοσπάστης*, 25/12/1946.

³⁸⁰ Βόγλης, Π. (2014), *ό.π.*, σ. 131.

³⁸¹ *Ελευθερία*, 6/1/1946.

³⁸² *Ελεύθερη Ελλάδα*, 11/7/1946.

³⁸³ Τσιλάγα, Φ. (2012), *ό.π.*, σσ. 142 – 143. Βλ. Και *Ελεύθερη Ελλάδα*, 19/10/1945 και 11/7/1946.

³⁸⁴ Βόγλης, Π. (2014), *ό.π.*, σσ. 130 – 131.

Το ζήτημα των αντιδράσεων που εκφράζονταν στις πρακτικές της διανομής και τις μεροληψίες που είχαν να κάνουν τόσο με τις ποσότητες των αγαθών που έφταναν στα κράτη – μέλη της UNRRA όσο και με τις πολιτικές μεροληψίες της διανομής τους στο εσωτερικό των κρατών, απασχολούσαν και τον ίδιο τον διεθνή οργανισμό. Αντιδράσεις υπήρχαν ως προς τους όρους διανομής στην Κίνα αλλά και τη Γιουγκοσλαβία, ενώ ειδικά για το θέμα της πολιτικής χρήσης των εφοδίων της UNRRA από τις κυβερνήσεις, απασχολούσαν οι διακρίσεις που γίνονταν ειδικά στην Ελλάδα. Ιδιαίτερα επικριτικά για την ελληνική κυβέρνηση ήταν τα δημοσιεύματα στο διεθνή τύπο και προβλημάτιζαν τα ηγετικά κλιμάκια του Οργανισμού, όπως ένα άρθρο του Manchester Guardian Weekly το 1946, που αναφερόταν σε σοβαρές διακρίσεις και παραποίηση του σκοπού της βοήθειας και της σχετικής συμφωνίας από την ελληνική κυβέρνηση³⁸⁵.

Για τους κατοίκους της Αθήνας, η ξένη βοήθεια αποτέλεσε μέσο επιβίωσης είτε είχαν τη δυνατότητα να την ενισχύσουν με έσοδα από την εργασία τους είτε όχι. Ήταν ένα μέσο επιβίωσης μάλιστα όχι επαρκές και αυτό δεν οφειλόταν μόνο στο ότι τα μεγέθη των εφοδίων που έφτασαν ήταν μικρά σε σχέση με τις ανάγκες και οι παραγωγικές δυνατότητες της χώρας περιορισμένες ή ανεκμετάλλευτες. Παρά το γεγονός ότι οι ανάγκες ήταν μεγάλες, μεγάλη ήταν και η καταλήστευση και η κατασπατάληση των εφοδίων και των δυνατοτήτων. Και εδώ το κράτος βαρύνεται με τεράστιες ευθύνες.

Είναι βέβαιο ότι χωρίς την εξωτερική συνδρομή, ο λιμός του 1941 – 1942 θα επαναλαμβανόταν στην Αθήνα μετά την Απελευθέρωση. Σαφές είναι επίσης ότι η ξένη βοήθεια δεν απέδωσε τους καρπούς που θα μπορούσε να αποδώσει με μία στοιχειωδώς ορθολογική διαχείριση και έλεγχο. Η συγκρουσιακή λογική εξάλλου που είχε αναπτυχθεί, επηρέαζε όλους τους τομείς ανάπτυξης της χώρας και οδήγησε στη χρήση της ξένης βοήθειας με πολιτικές σκοπιμότητες. Οι μεροληψίες της διανομής της βοήθειας δεν αφορούσαν μόνο την ύπαιθρο αλλά και την Αθήνα και αποτελούν ένα μεγάλο και σχετικά ανεξερεύνητο έως σήμερα θέμα. Σε κάθε περίπτωση πάντως η ξένη βοήθεια δεν άμβλυne τα πολιτικά και κοινωνικά χάσματα στην Αθήνα. Αντίθετα τα όξυνε ως παράγοντας διχαστικός και όχι ενοποιητικός.

Υπ' αυτή την έννοια δεν εξυπηρέτησε τόσο και την πρόθεση του ξένου παράγοντα να δημιουργήσει ένα ευνοϊκό για τη διεύθυνσή του κοινωνικό κλίμα στις λαϊκές μάζες. Ευνόησε

³⁸⁵ «U.N.R.R.A.». (1946). Social Service Review Vol. 20, No. 3 (Sept., 1946), The University of Chicago Press, σσ. 415 - 417, (<http://www.jstor.org/stable/30014953>).

ωστόσο την δημιουργία σταθερών ερεισμάτων στα ανώτερα και μεσαία αστικά στρώματα και την πολιτική επικράτηση των αστικών κομμάτων, σε ένα περιβάλλον βέβαια, έντονης πολιτικής αστάθειας που είναι ενδεικτικό των δυσκολιών που αντιμετώπιζαν οι κυβερνήσεις να διαχειριστούν το πολωτικό κλίμα, αντιμετωπίζοντας μία Αριστερά που ακόμα και μετά τα Δεκεμβριανά έλεγχε το εργατικό κίνημα και κινητοποιούσε μεγάλες λαϊκές μάζες. Στην Αθήνα που ποτέ δεν απειλήθηκε από τον Εμφύλιο, η αντιμετώπιση των Αριστερών επιτεύχθηκε μέσω ενός πρωτοφανούς μηχανισμού διώξεων, ιδίως μετά το Γ΄ Ψήφισμα.

9.6. Η αδυναμία των κοινωνικών υποκειμενικοτήτων και ο μετασχηματισμός του αγώνα επιβίωσης

Στην Αθήνα η εξάρτηση των λαϊκών στρωμάτων από το δελτίο και ο αποκλεισμός από την ελεύθερη και πολύ περισσότερο από τη μαύρη αγορά, δημιουργούσε μία κοινή μοίρα όλων αυτών βίωναν εξίσου την επιδείνωση των κοινωνικοοικονομικών δεδομένων ιδίως στα τέλη του 1945. Η πρόταση του ΕΑΜ να ενταχτεί το σύνολο των λαϊκών τάξεων της Πρωτεύουσας σε δύο κατηγορίες δελτίων δωρεάν ή με μικρό κόστος διανομών, δηλαδή οι άποροι και οι άνεργοι μαζί με τους εργάτες, τους εργαζομένους και τους μικροεπαγγελματίες, σε ξεχωριστά δελτία από τους ευπορότερους³⁸⁶, περιέγραφε με ακρίβεια τις κοινωνικές ανακατατάξεις που συντελούνταν προς το δυσμενέστερο. Η μισθωτή εργασία είχε πάψει να εξασφαλίζει την επιβίωση των εργαζομένων.

Στις αρχές του 1946 η άνοδος των τιμών ήταν τέτοια που ακύρωνε ουσιαστικά τη δυνατότητα των μισθωτών να συμπληρώνουν με το εισόδημά τους τα προϊόντα του δελτίου. Στην πραγματικότητα, ο πληθωρισμός ακύρωνε τη δυνατότητα των μισθωτών να αγοράζουν τα ίδια τα προϊόντα του δελτίου και μάλιστα αυτά που ήταν απαραίτητα για τη διατροφή τους, ενώ για τα έξοδα του στοιχειώδους ιματισμού χρειάζονταν τα μεροκάματα ενός χρόνου³⁸⁷. Τον Ιανουάριο του 1946, η τιμή του ψωμιού είχε αυξηθεί κατά 100 φορές από την προπολεμική του αξία και κατά 300 φορές περίπου, το κρέας τα αυγά το κρασί και οι πατάτες. Ο μέσος όρος αύξησης των τιμών σε βασικά αγαθά ήταν κατά 235 φορές πάνω από

³⁸⁶ Βλ. το οικονομικό πρόγραμμα του ΕΑΜ, *Ελεύθερη Ελλάδα*, 2/3/1946.

³⁸⁷ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 10/1/1946.

τα προπολεμικά επίπεδα και το μέσο ημερομίσθιο των 2.000 δρχ. του Ιανουαρίου του 1946, αντιστοιχούσε σε αγοραστική δυνατότητα μόλις 8 προπολεμικών δραχμών (του 1910).

ΠΙΝΑΚΑΣ 2: ΑΓΟΡΑΣΤΙΚΗ ΑΞΙΑ ΗΜΕΡΟΜΙΣΘΙΟΥ ΣΕ ΠΡΟΠΟΛΕΜΙΚΕΣ
(1910) ΔΡΑΧΜΕΣ

ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΣ – ΜΑΡΤΙΟΣ 1944	38 προπολ. δρχ.
ΙΟΥΝΙΟΣ 1945	26 προπολ. δρχ.
ΝΟΕΜΒΡΙΟΣ 1945	20 προπολ. δρχ.
ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ 1946	8 προπολ. δρχ.

[ΠΗΓΗ: Ελεύθερη Ελλάδα 9/1/1946]

Η εξοντωτική συρρίκνωση της αγοραστικής αξίας του μεροκάματου, λάμβανε διαστάσεις οικονομικού αφανισμού των εργατών. Σε κοινωνικό επίπεδο, όσοι είχαν δελτίο απορίας στην Αθήνα είχαν πρόσβαση στις έστω ανεπαρκείς ποσότητες των διανομών δωρεάν. Οι υπόλοιποι που αποτελούσαν τη μεγάλη πλειοψηφία, έπρεπε να χρηματοδοτούν τα πάντα, τρόφιμα, ιματισμό, ενοίκιο, οικογενειακά έξοδα κτλ. Η βίαιη εξαθλίωση όλων των εργαζομένων, σε δημόσιο και ιδιωτικό τομέα, δημιουργούσε ανυπέρβλητα αδιέξοδα και επιδεινωνόταν από τις γενικότερες συνθήκες στέγασης, διαβίωσης, συγκοινωνιών και φυσικά από την εντεινόμενη τρομοκρατία και την πολιτική πόλωση.

Πέρα από αυτά, σε αντίθεση με την αστική τάξη που εκμεταλλεύτηκε πλήρως τις νέες συνθήκες και την κρατική μηχανή, ο αστικός χώρος της Πρωτεύουσας και η αυξημένη ανεργία δεν προσέφερε στα λαϊκά στρώματα ατομικές ευκαιρίες επιδίωξης αντιμετώπισης των προβλημάτων επιβίωσης. Η καταφυγή στην ευκαιριακή απασχόληση ή στα «επαγγέλματα του δρόμου» δεν αποτελούσαν ικανές λύσεις. Ο υπερπληθυσμός της Πρωτεύουσας και η αναγκαστική εξάρτηση των εργαζομένων από το κράτος και τους εργοδότες, απέκλειε κάθε είδους «υποκειμενική» αντιμετώπιση των αντιξοοτήτων. Ταυτόχρονα όμως το αστικό περιβάλλον εργασίας και διαβίωσης προσέφερε μία άλλη διέξοδο: τη συλλογική δράση.

Στις αρχές του 1946 η μάχη της επιβίωσης δεν μπορούσε πια να δοθεί μέσα στις συνθήκες που καθόριζαν οι κρατικοί χειρισμοί, τους οποίους με τη σειρά τους καθόριζαν οι διαθέσεις της αστικής τάξης. Έπρεπε να αλλάξουν ριζικά οι συνθήκες. Η κεντρικά κυβέρνηση Σοφούλη απέτυχε να αποτελέσει το ανάχωμα που θα μπορούσε να απορροφήσει τα

κοινωνικά ρήγματα, τα οποία πλέον απειλούσαν ευθέως όλους τους εργαζομένους. Ο αγώνας επιβίωσης θα ταυτιστεί με μία γενικευμένη απεργιακή έκρηξη που θα εμπλέξει τους εργαζόμενους όλων σχεδόν των ζωτικών τομέων της οικονομίας στη διεκδίκηση του δικαιώματος να επιβιώνουν μέσα από την εργασία τους.

Η συνάρθρωση του αγώνα επιβίωσης με την κοινωνική διαμαρτυρία στον αστικό χώρο ήταν αποκαλυπτική της εξέλιξης που είχε λάβει η κοινωνική και πολιτική πόλωση της εποχής. Ενώ η αστική τάξη συμμαχώντας με το κράτος κατάφερνε να μεγιστοποιεί τα κέρδη της μέσα από ατομικές και ταξικές πρακτικές, τα λαϊκά στρώματα είχαν ασφυκτικά περιορισμένες δυνατότητες διεκδίκησης του αυτονόητου δικαιώματος να επιβιώνουν. Η κοινωνική πόλωση εντεινόταν από την πολιτική διαμάχη. Τα μεσαία στρώματα που αναδύθηκαν ταχύτατα εκμεταλλευόμενα σε μικρότερο βέβαια βαθμό τις ίδιες συνθήκες με τους μεγαλοαστούς, στην περίπτωση που ασπάζονταν την «εθνικοφροσύνη», είχαν αυτόματα τις παροχές και την εύνοια της κρατικής μηχανής. Από την άλλη οι εργαζόμενοι βίωναν τον αποκλεισμό και τα αδιέξοδα που επέβαλαν οι νέες κοινωνικές ιεραρχήσεις. Το βασικό κοινό αίτημα της κοινωνικής διαμαρτυρίας δεν ήταν άλλο από την τιμαριθμική αναπροσαρμογή των μισθών.

Για τα μεσαία αστικά στρώματα στην Αθήνα, για όσους δηλαδή δεν είχαν έμμισθη εξάρτηση αλλά ήταν έμποροι, διατηρούσαν μαγαζιά, εργαστήρια, ήταν τεχνίτες ή είχαν μικρές βιοτεχνίες ή άλλα καταστήματα υπήρχαν δύο δρόμοι. Η σύμπλευση με τις πρακτικές των εθνικοφρόνων αστών, ο μαυραγοριτισμός και ο προσεταιρισμός του κράτους, εξασφάλιζε για κάποιους από αυτούς μία άνετη διαβίωση. Όμως επρόκειτο για τις εξαιρέσεις και όχι για τον κανόνα³⁸⁸. Η πλειοψηφία των επαγγελματιών της Πρωτεύουσας βίωνε τις συνέπειες της οικονομικής εξόντωσης των μισθωτών με παρόμοια ένταση όπως και τα λαϊκά στρώματα.

Παρά το γεγονός ότι τα μεσαία στρώματα δεν είχαν άμεση εξάρτηση από το κράτος ή έμμισθες σχέσεις με αυτό, όλοι όσοι βρέθηκαν εκτός της μεροληπτικής εύνοιάς του, καταδικάστηκαν σε οικονομικό αφανισμό. Η βίαιη προλεταριοποίηση αυτών των στρωμάτων αποτέλεσε την τελική ήττα της ατομικής διεκδίκησης οικονομικών πόρων στην οικονομία του αστικού χώρου, αναστέλλοντας κάθε σοβαρή προσπάθεια ανοικοδόμησης μέσα από υγιείς οικονομικές διεργασίες παραγωγικής ανασυγκρότησης. Οι βιοτέχνες της Αθήνας δεν είχαν την παραμικρή τύχη όταν επρόκειτο να ανταγωνιστούν τους βιομηχάνους

³⁸⁸ *Ελευθέρη Ελλάδα*, 11/1/1946.

στην παραγωγή και πώληση των προϊόντων, τα μικρά μαγαζιά στην Αιόλου παρέμεναν έρημα λόγω των απλησίαστων τιμών, οι βιοπαλαιστές τεχνίτες ήταν άνεργοι. Ο προσεταιρισμός αυτών των στρωμάτων αποτέλεσε άλλο ένα σημείο τριβής ανάμεσα στο ΕΑΜ και την εθνικόφρονα παράταξη, που καλλιεργούσε συστηματικά το μίσος ενάντια στην Αριστερά.

9.7. Τα μεσαία αστικά στρώματα της Πρωτεύουσας και η αγωνία της επιβίωσης

Είναι σαφές ότι για τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια ο όρος «μεσαία στρώματα» στην Αθήνα δεν περιγράφει μία κατάσταση διαμορφωμένης κοινωνικής ιεραρχίας αλλά περισσότερο την απουσία έμμισθης εξάρτησης από το κράτος ή τους εργοδότες. Η προλεταριοποίηση αυτών των στρωμάτων μεταπολεμικά πραγματοποιήθηκε με τους ταχύτατους ρυθμούς που κινούνταν τα ευρύτερα κοινωνικά δεδομένα. Μιλάμε για μεσαία στρώματα που μοιράζονταν τις ίδιες αντιξοότητες, τους ίδιους αποκλεισμούς και τα ίδια αδιέξοδα με τους εργάτες και τους εργαζομένους.

Στις αρχές του 1946 στην Αθήνα υπήρχαν περίπου 2.500 υποδηματοποιοί, οι οποίοι και αποτελούσαν μία από τις πολυπληθέστερες βιοτεχνικές επαγγελματικές ομάδες της πόλης. Αυτοί είτε κατασκεύαζαν λαϊκά παπούτσια, είτε πολυτελέστερα, είτε διατηρούσαν μαγαζιά πώλησης υποδημάτων. Τέτοια υπήρχαν στην Αιόλου, στην Αθηνάς, στην Πανδρόσου, στη Σταδίου, στην Ιπποκράτους, στο Κολωνάκι και αλλού. Παρά το γεγονός ότι η υπόδηση παρέμενε ένα οξύτατο πρόβλημα για την πλειοψηφία του πληθυσμού, που θα μπορούσε να καλυφθεί από τις βιοτεχνίες, τα περισσότερα καταστήματα και εργαστήρια παρέμεναν αδρανή και χωρίς πόρους, ενώ αντίθετα τα λίγα παπούτσια που διατίθεντο από τις βιομηχανίες δέρματος, πωλούνταν σε απλησίαστες τιμές. Ταυτόχρονα οι πρώτες ύλες της UNRRA παρέμεναν αποθηκευμένες και δεν δίνονταν στους επαγγελματίες, ενώ ταυτόχρονα γίνονταν εισαγωγές έτοιμων παπουτσιών που θα μπορούσαν να παραχθούν στη χώρα σε χαμηλές τιμές. Οι υποδηματοποιοί υπολόγιζαν ότι θα μπορούσαν να παραχθούν άμεσα από τις πρώτες ύλες που δεν τους αποδίδονταν, πάνω από 1.000.000 υποδήματα³⁸⁹.

Οι υποδηματοποιοί έφεταν θύματα της ανεξέλεγκτης δράσης των βιομηχάνων της βυρσοδεψίας που κερδοσκοπούσαν με τις τιμές των σολοδερμάτων και μείωναν την

³⁸⁹ Ελεύθερη Ελλάδα, 12/1/1946.

παραγωγή, προκαλώντας τεχνητές ελλείψεις. Ζητούσαν να πραγματοποιούνται οι εισαγωγές και η διανομή των πρώτων υλών από τον συνεταιρισμό τους και να επιβληθούν αυστηροί έλεγχοι. Ιδίως όσοι κατασκεύαζαν λαϊκά παπούτσια πλήττονταν ανεπανόρθωτα από τις υψηλές τιμές. Όμως το κράτος ευνοούσε τους βιομηχάνους, καταδίκαιζε σε απραξία τους βιοτέχνες που ζητούσαν διανομή τροφίμων για τους εργάτες τους και η πλειοψηφία του πληθυσμού δεν μπορούσε να αγοράσει τα απαραίτητα υποδήματα³⁹⁰.

Ο αποκλεισμός που επέβαλε το κράτος στους επαγγελματίες από τις πρώτες ύλες της UNRRA, έπληττε άμεσα και όλες τις βιοτεχνίες μεταποίησης ρούχων στην Αθήνα, κατασκευής καπέλων και πουκαμίσων. Ιδίως οι ράφτες είχαν πληγεί ανεπανόρθωτα από την Κατοχή και τα περισσότερα καταστήματα στην Αθήνα θα είχαν κλείσει λόγω του πληθωρισμού και της εισφοράς που έπρεπε να πληρώνουν, αν δεν προστατεύονταν από το ενοικιοστάσιο. Πολλά ραφεία είχαν κλείσει χωρίς αποζημίωση, γιατί τα κτήρια που στέγαζαν καταστήματα είχαν επιταχθεί από τους Άγγλους. Μόνο στο Μέγαρο του Μετοχικού Ταμείου είχαν κλείσει δέκα ραφτάδικα. Οι παραγωγικές μονάδες παρέμεναν σε απραξία λόγω έλλειψης φτηνών πρώτων υλών, κλωστών και ειδών ραπτικής που τις ιδιοποιούνταν οι βιομήχανοι και αγοραστικού κοινού. Ταυτόχρονα οι παραγγελίες ενδυμάτων που γίνονταν από τις δημόσιες υπηρεσίες δίνονταν σε εργολάβους και όχι στους βιοτέχνες³⁹¹.

Το 1946 είχε διαμορφωθεί στην Αθήνα μία σχετικά καινούρια επαγγελματική ομάδα, που δημιουργήθηκε στην δεκαετία του 1910 και κάλυπτε τις ανάγκες διανομής μεγάλων ποσοτήτων τσιγάρων από τις καπνοβιομηχανίες στους καπνοπώλες σε όλη την Αθήνα. Οι «μεσάζοντες» αυτοί ανάμεσα στις καπνοβιομηχανίες και τα σημεία πώλησης των τσιγάρων στην πόλη, ήταν απαραίτητοι από τη στιγμή που κάθε καπνοβιομηχανία που αρχικά η ίδια πουλούσε λιανικά τα τσιγάρα, άρχισε να παράγει περισσότερες από μία μάρκες με τις «τσιγαροποιητικές» μηχανές. Έτσι κάθε πωλητής ήταν πολύ δύσκολο να συναλλάσσεται απευθείας με τις βιομηχανίες και δημιουργήθηκαν τα πρατήρια τσιγάρων που εφοδιάζονταν με μεγάλες ποσότητες από τις βιομηχανίες και μετά τροφοδοτούσαν τα σημεία πώλησης σε όλη την Αθήνα και τα περίχωρα. Η επέκταση της Πρωτεύουσας και η αποτυχία των βιομηχάνων να δημιουργήσουν δικά τους πρατήρια, ανέδειξε τους πρατηριούχους σε ιδιαίτερη επαγγελματική τάξη που τον Ιανουάριο του 1946 αριθμούσε συνολικά 160

³⁹⁰ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 14/1/1946.

³⁹¹ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 15/1/1946.

πρατήρια στο κέντρο και στις συνοικίες. Μετά την κρίση της Κατοχής οι πρατηριούχοι επαναδραστηριοποιήθηκαν τον Μάρτιο του 1945 για να καλύψουν τη ζήτηση στην Αθήνα³⁹².

Παρά το γεγονός ότι οι πρατηριούχοι κατηγορούνταν για τις αυξήσεις των τιμών των τσιγάρων και τις ελλείψεις που παρατηρούνταν, τα ποσοστά κέρδους που αποκόμιζαν ήταν πολύ μικρά. Ενώ προπολεμικά το ποσοστό κέρδους των πρατηριούχων είχε οριστεί στο 4% για τα τσιγάρα πολυτελείας και 2,5% για τα λαϊκά, η κυβέρνηση Σοφούλη «κλείδωσε» τα κέρδη στις 300 δρχ. για τα λαϊκά τσιγάρα στο κιλό, που κόστιζε 12.000 δρχ. και στις 366 δρχ. για τα πολυτελείας στο κιλό, που κόστιζε 32.000 δρχ. Τα ποσοστά κέρδους δηλαδή σε κάποιες περιπτώσεις δεν επαρκούσαν ούτε για τα έξοδα μεταφοράς από τις βιομηχανίες. Ταυτόχρονα οι πρατηριούχοι δεν είχαν δικαίωμα να αναπροσαρμόζουν τα κέρδη τους στον πληθωρισμό, ο οποίος εξανέμιζε τα εισοδήματά τους. Όσο ανέβαινε η τιμή του καπνού, τόσο τα κεφάλαια κίνησης των πρατηριούχων έπρεπε να ήταν μεγαλύτερα. Οι καπνοβιομήχανοι φρόντιζαν να μειώνουν την προμήθεια εμπορεύματος και να πιστώνουν τους πρατηριούχους οι οποίοι ήταν εξαρτημένοι από τις βιομηχανίες.

Οι καπνοβιομήχανοι αντιδρούσαν έντονα στην καθιέρωση δελτίου στα τσιγάρα και προτιμούσαν να τροφοδοτούν τη μαύρη αγορά που παρείχε μεγάλα κέρδη. Γι αυτό και ο τρόπος εφαρμογής του δελτίου κατέληξε να είναι πολύπλοκος και δαιδαλώδης. Η λήψη του συγκεκριμένου μέτρου ευνοούσε όχι μόνο τους πρατηριούχους και τους καπνοπώλες σε όλη την Αθήνα, αλλά κυρίως το αγοραστικό κοινό που είχε να υποστεί τις αυξήσεις των τιμών και τη μεταπήδηση του προϊόντος στη μαύρη αγορά. Από το εμπόριο καπνού ζούσαν στην Αθήνα πάνω από 7.000 άτομα ενώ προπολεμικά δεν ξεπερνούσαν τους 1.000 αναπήρους και τους 2.000 αποκλειστικά καπνοπώλες³⁹³. Πολλοί επαγγελματίες κατέφευγαν στην πώληση τσιγάρων παράλληλα με την κύρια επαγγελματική τους δραστηριότητα για να ενισχύσουν τα έσοδά τους, καθώς η ζήτηση ήταν μεγάλη. Τσιγάρα πωλούνταν εκτός από τα καπνοπωλεία, και σε καφενεία, ψιλικατζίδικα, ταβέρνες κτλ, ακόμα και στο δρόμο, από ανήλικους πωλητές που προσπαθούσαν να επιβιώσουν.

Στην Αθήνα της «ανασυγκρότησης», τον δεύτερο χρόνο μετά την Απελευθέρωση σε πλήρη μαρασμό, που ακολούθησε την απονέκρωση της Κατοχής, εξακολουθούσαν να βρίσκονται τα 200 περίπου καταστήματα εμπορίου οικοδομικών υλικών, παρά τις τεράστιες

³⁹² *Ελεύθερη Ελλάδα*, 16/1/1946.

³⁹³ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 17/1/1946.

καταστροφές που είχαν προκληθεί. Η ανεργία των 50.000 οικοδόμων της Αθήνας ήταν η μία όψη του νομίσματος. Οι έμποροι οικοδομικών υλικών πλήττονταν όπως όλοι οι επαγγελματίες από την εισφορά που τους είχε επιβληθεί με κριτήριο το νοίκι που πλήρωναν για τα καταστήματά τους. Η καθυστέρηση της ανοικοδόμησης τους καταδίκαιζε σε στασιμότητα. Τα προβλήματα και εδώ είχαν να κάνουν με την έλλειψη πρώτων υλών (τσιμέντα, τούβλα, κεραμίδια) και μεταφορικών μέσων που έπρεπε να καλυφθούν από τις εισαγωγές της UNRRA και την επανέναρξη της παραγωγής των ντόπιων βιομηχανιών με επιβολή ελέγχων³⁹⁴.

Η οδός Ηφαίστου στην Αθήνα υπήρξε από την προπολεμική εποχή το κέντρο της αθηναϊκής βιοτεχνίας μετάλλου. Οι σιδηρουργοί που είχαν τα εργαστήρια τους στην οδό αυτή με το συμβολικό όνομα, βίωναν και αυτοί έντονα τις συνέπειες της αναστολής της ανοικοδόμησης της χώρας το 1946. Οι επιπτώσεις απλώνονταν στους ορειχαλκουργούς στους γανωτήδες και στους υδραυλικούς που παρέμεναν άνεργοι και στρέφονταν στην ευκαιριακή απασχόληση. Οι χαλκουργοί από την άλλη επιδίδονταν στην κατασκευή μαγειρικών σκευών από το αλουμίνιο των κατεστραμμένων αεροπλάνων. Όλα αυτά τα παραγωγικά επαγγέλματα που θα περίμενε κανείς να ακμάζουν κατά την πρώτη περίοδο της ανασυγκρότησης, παρέμεναν σε νάρκη. Οι βιομήχανοι της μεταλλουργίας και κάποιοι μεγαλέμποροι την ίδια στιγμή θησαύριζαν μονοπωλώντας τα είδη της μεταλλουργίας. Η βιομηχανική παραγωγή διετίθετο μόνο μέσω της μαύρης αγοράς, με αποτέλεσμα να πουλιούνται σε εξωφρενικές τιμές ακόμα και τα καρφιά και οι βίδες. Παρά τις καταγγελίες της Ένωσης Σιδηρουργών Αθηνών ότι το μεγαλύτερο μέρος των αποθεμάτων των μετάλλων που κατέχουν οι μεγαλέμποροι ανήκε στους Γερμανούς, οι οποίοι τα πούλησαν σε συνεργάτες τους κατά την αποχώρησή τους και άρα έπρεπε να δεσμευτούν ως λεία πολέμου και να δοθούν στους επαγγελματίες, το Υπουργείο Εφοδιασμού επέτρεπε στους ίδιους εμπόρους να πωλούν τα ίδια υλικά προς 20 χρυσές λίρες τον τόνο³⁹⁵. Οι βιοτέχνες του μετάλλου ζητούσαν την εκπόνηση ενός σοβαρού σχεδίου ανασυγκρότησης, ισότιμη πρόσβαση με τους βιομηχάνους στις πρώτες ύλες της UNRRA και αποκατάσταση των ζημιών που είχε υποστεί ο εξοπλισμός τους, ενώ φαίνονταν διαλλακτικοί στα αιτήματα των εργατών τους για αυξήσεις³⁹⁶.

³⁹⁴ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 18/1/1946 και 19/1/1946.

³⁹⁵ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 21/1/1946.

³⁹⁶ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 22/1/1946.

Στον κλάδο των αρτοποιιών, όσοι δεν είχαν αναμειχθεί στις πρακτικές της μαύρης αγοράς από τον καιρό της Κατοχής, δεν βρίσκονταν σε καλύτερη μοίρα. Οι ιδιοκτήτες αρτοποιείων πλήττονταν από την υπερφορολόγηση, τον πληθωρισμό και την μαύρη αγορά για τα ξύλα των φούρνων. Το κέρδος των 3.500 δρχ. ανά 500 ψωμιά που τους είχε αναγνωριστεί, συχνά δεν κάλυπτε ούτε τα λειτουργικά τους έξοδα. Τον Ιανουάριο του 1946, το 95% των αρτοποιών της Αθήνας βρισκόταν σε πλήρη αδυναμία να πληρώσει το ποσό της εισφοράς των επαγγελματιών στο κράτος και να καλύψει τις φορολογικές του υποχρεώσεις. Είναι χαρακτηριστικό ότι τον Οκτώβριο του 1945 είχαν παραδώσει τα μαγαζιά τους στο κράτος για δέκα μέρες, τονίζοντας ότι τα έσοδα που αποκόμιζαν ήταν ανεπαρκή.

Τις συνέπειες της επικράτησης της μαύρης αγοράς στα τρόφιμα, βίωναν με οξύτατο τρόπο οι 1.500 περίπου ιδιοκτήτες λαϊκών εστιατορίων, ζυθοεστιατορίων και οινομαγειρείων της Αθήνας. Η άνοδος των τιμών του φαγητού σήμαινε γι αυτούς, αποκλεισμό των εργαζομένων από την πελατεία τους. Η προμήθεια τροφίμων συναντούσε ανυπέρβλητα προβλήματα ενώ το κρασί που παρέμενε λαϊκό είδος πωλούνταν και από πλήθος άλλων επαγγελματιών, μπακάληδων, καρβουνιάρηδων κτλ, λόγω της μεγάλης ζήτησής του. Οι επαγγελματίες της εστίασης, είχαν τρία διαφορετικά σωματεία με αποτέλεσμα την αδυναμία δυναμικής διεκδίκησης των αιτημάτων τους³⁹⁷. Είναι χαρακτηριστικό ότι στις αρχές του 1946, το κρασί σαν λαϊκό είδος βρισκόταν στη διατίμηση με τιμή πώλησης τις 2.000 δρχ. η οκά. Την ίδια στιγμή στη μαύρη αγορά οι εστιάτορες το αγόραζαν 2.500 δρχ. Κάτι παρόμοιο συνέβαινε και με την μύρα που η διακίνηση της είχε ανατεθεί σε ιδιώτες με αποτέλεσμα η τιμή της διατίμησης να μένει «κενό γράμμα» και η πελατεία να μειώνεται διαρκώς³⁹⁸.

Από τα 300 φαρμακεία της Αθήνας ελάχιστα, περίπου 10 που είχαν δημιουργήσει «τραστ» με τις φαρμακοβιομηχανίες, κατάφερναν να έχουν αξιόλογο κύκλο εργασιών. Τα υπόλοιπα πλήττονταν από τις κρατικές πρακτικές διάθεσης των φαρμάκων. Η UNRRA έως τις αρχές του 1946 είχε πραγματοποιήσει εισαγωγές 3.500 τόνων φαρμάκων, που όμως ενώ είχαν περιέλθει στο Υπουργείο Υγείνης που θα αναλάμβανε τη διανομή τους, δεν είχαν αποδοθεί στους φαρμακοποιούς. Ταυτόχρονα οι ντόπιες βιομηχανίες φαρμακευτικών υλικών ρύθμιζαν την παραγωγή και διάθεση των προϊόντων τους με γνώμονα το κέρδος και όχι τις αυξημένες ανάγκες. Το αποτέλεσμα ήταν να παρατηρούνται μεγάλες ελλείψεις και να αυξάνονται οι τιμές των φαρμάκων, που διατίθεντο στη μαύρη αγορά όπως και τα υπόλοιπα αγαθά. Το

³⁹⁷ Ελεύθερη Ελλάδα, 25/1/1946.

³⁹⁸ Ελεύθερη Ελλάδα, 26/1/1946.

γεγονός αυτό δεν έπληττε μόνο τους φαρμακοποιούς και το προσωπικό τους, που έβλεπαν τα καταστήματα τους να φυτοζωούν ή να κλείνουν, αλλά συνολικά τη δημόσια υγεία που βρισκόταν σε κρίσιμη κατάσταση³⁹⁹.

Η αναπλαισίωση του κοινωνικού χώρου της Πρωτεύουσας μεταπολεμικά έφερε αντιμέτωπα και τα μεσαία στρώματα με τις ίδιες αντιξοότητες που αντιμετώπιζαν οι εργαζόμενοι και οι εργάτες. Αυτό δεν οφειλόταν τόσο στη γενικότερη οικονομική καχεξία και τις δυσλειτουργίες που είχε κληροδοτήσει ο πόλεμος και η Κατοχή, αλλά κυρίως στον τρόπο που αντιλαμβανόταν το κράτος ότι θα έπρεπε να ασκήσει τον ρυθμιστικό του ρόλο. Όπως έγινε φανερό τα μεσαία στρώματα αποκλείστηκαν από την άσκηση του παραγωγικού τους ρόλου, καθώς αυτό δεν αποτέλεσε τη βασική προτεραιότητα της κρατικής μηχανής. Δεν επρόκειτο για μία απλώς διαχειριστική αδυναμία της ξένης αρωγής, ούτε για την επικράτηση μιας γενικευμένης και χαοτικής δυσλειτουργίας της οικονομικής ζωής. Περισσότερο από όλα, ήταν μια σαφής πολιτική επιλογή των μεταδεκεμβριανών κυβερνήσεων να κατευθύνουν την εύνοιά τους στα κοινωνικά στρώματα εκείνα που θα αποτελούσαν τα ταξικά τους στηρίγματα στην επερχόμενη σύγκρουση.

Γι αυτό και οι τακτικές ελέγχου και διανομής της ξένης βοήθειας αλλά και ο γενικότερος σχεδιασμός της δημοσιονομικής πολιτικής δεν ακολούθησαν τη λογική της εξασφάλισης της ομαλότητας και των ισορροπιών στο κοινωνικό οικοδόμημα. Φάνηκε προτιμότερη μία πολεμικού πλέον χαρακτήρα ρήξη, παρά η ενδυνάμωση των κοινωνικών ομάδων στις οποίες είχε ή θα μπορούσε να έχει επιρροή η Αριστερά. Τα κοινωνικά αδιέξοδα δεν εντεινόταν μόνο για τα λαϊκά στρώματα, γεγονός που εύκολα αποδιδόταν από τους ιθύνοντες στην γενικότερη οικονομική κατάσταση. Η κοινωνική ανισορροπία επηρέαζε εξίσου δραματικά και όλους εκείνους στους οποίους θα μπορούσε να στηριχτεί η ανοικοδόμηση, δηλαδή στα παραγωγικά στρώματα που αποτελούν παραδοσιακά τη μεσαία τάξη στις αστικές κοινωνίες.

Το κριτήριο προσδιορισμού της οικονομικής κατάστασης στη μεταπολεμική αστική κοινωνία δεν ήταν η ενασχόληση με κάποιο επάγγελμα ή δραστηριότητα. Άλλωστε η αποσάθρωση της οικονομικής δυνατότητας της λαϊκής βάσης δεν έδινε τα εχέγγυα επιδίωξης σημαντικών κερδών από τους επαγγελματίες και τους βιοτέχνες. Αντίθετα ο προσεταιρισμός του κράτους, η επιρροή στη διανομή και μεταποίηση των υλικών της ξένης βοήθειας και ο κάθε μορφής μαυραγοριτισμός, αποτελούσε τη βασική αφετηρία

³⁹⁹ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 28/1/1946 και 29/1/1946.

προσπορισμού οικονομικής δύναμης⁴⁰⁰. Αυτά τα στοιχεία που φυσικά προϋπέθεταν τη σαφή πολιτική τοποθέτηση στο στρατόπεδο των εθνικοφρόνων και άρα δημιουργούσαν ζωτικά συμφέροντα επικράτησης αυτής της παράταξης, ήταν και τα κριτήρια ένταξης στη μεσαία τάξη.

Με αυτές τις διαδικασίες για τα μεσαία στρώματα της Αθήνας και παρά τις αντίθετες ελπίδες των εκπροσώπων τους για τη μεταπολεμική περίοδο, συνεχίζονταν τα κατοχικά δεδομένα που συνεπάγονταν υπανάπτυξη και προλεταριοποίηση για τη μεγάλη πλειοψηφία και οφέλη για ένα μικρό μέρος από αυτούς. Η ανισομερής και μεροληπτική κατανομή πόρων και δυνατοτήτων, ενέτεινε τα χάσματα και ενίσχυε τις αντινομίες της αστικής κοινωνίας.

9.8. Η επιδείνωση των δεδομένων για τα λαϊκά στρώματα

Η περίοδος της Λευκής Τρομοκρατίας (1945 – 1946) όπως έχει αποκληθεί, αποτέλεσε ένα στάδιο έντονων κοινωνικών ζυμώσεων στην Πρωτεύουσα. Η ηγετική πολιτική τάξη αντιδρούσε με βραδύτητα στις απαιτήσεις των λαϊκών στρωμάτων και ιδίως η Βουλή που προέκυψε μετά τις εκλογές του 1946 και την αποχή του Κ.Κ.Ε και άλλων πολιτικών, δηλαδή οι βουλευτές της Δεξιάς και του Κέντρου, έδειχναν μικρό ενδιαφέρον για τα κοινωνικά και οικονομικά ζητήματα⁴⁰¹. Αρκούνταν στην αναπαραγωγή των παραδοσιακών όρων προσπορισμού πολιτικής δύναμης από το πελατειακό σύστημα που κυριαρχούσε και που σε τοπικό επίπεδο ήταν συνδεδεμένο με προσωπικές εξαρτήσεις και ανταλλάγματα, σε αντίθεση με το ΕΑΜ που κινητοποιούσε μαζικά τον λαό.

Μετά τις εκλογές του Μαρτίου, η δεξιά κυβέρνηση Τσαλδάρη που προέκυψε, αντιλαμβάνεται την τιθάσευση του εργατικού κινήματος ως πρωταρχική αναγκαιότητα για τον έλεγχο των πόλεων. Η οριστική νίκη του αστικού στρατοπέδου που οδήγησε στην εκπαράθρωση του Βαρβαρέσου θα εδραιωθεί με την επικράτηση της Δεξιάς στις εκλογές του 1946. Η «συμβιβαστική» κυβέρνηση Σοφούλη, θα υποστεί πολιτικά το βάρος της κοινωνικής έντασης των αρχών του χρόνου, χωρίς η ίδια να καταφέρει να αποτελέσει ανάχωμα στις πρακτικές των μεγαλοαστών και της Δεξιάς, αλλά και χωρίς τελικά να καμφθεί, παρόλο που βαλλόταν από όλες τις πλευρές.

⁴⁰⁰ Λυμπεράτος, Μ. (2006), *ό.π.*, σ. 234 - 238.

⁴⁰¹ Close, D. H. (Επιμ.). (2000). *Ο ελληνικός εμφύλιος πόλεμος 1943 - 1950. Μελέτες για την πόλωση*. (Γ. Σπανδωνής, Μεταφρ.) Αθήνα: Φιλίστωρ, σσ. 202 – 203.

Τα οικονομικά και κοινωνικά αδιέξοδα που βίωνε ο κόσμος της εργασίας δεν θα ανασταλούν αλλά θα ενταθούν στη συνέχεια. Ταυτόχρονα όμως θα ενταθεί και η επίθεση του κράτους και των συμφερόντων που προκάλεσαν αλλά και είχαν να κερδίσουν ακόμα περισσότερα από την κατάσταση που είχε διαμορφωθεί. Η νέα επικράτηση του ΕΡΓΑΣ στο 8^ο Συνέδριο της ΓΕΣΕ στις αρχές Μαρτίου δεν θα μπορούσε να γίνει ανεκτή. Σε αυτό διευκόλυνε η αποχή της παράταξης του Φ. Μακρή από τις διαδικασίες, που διοργάνωσε συνέδριο με αντικομμουνιστές και προσέφυγε στο Συμβούλιο της Επικρατείας. Στις 25 Ιουλίου 1946 ο υπουργός εργασίας Α. Στράτος, απομάκρυνε την εκλεγμένη διοίκηση της ΓΣΕΕ και διόρισε άλλη, με πλειοψηφία από την παράταξη του Μακρή, την ΕΡΕΠ. Επρόκειτο για μία συνδικαλιστική εκτροπή που παρόλο που κατέπεσε τον επόμενο χρόνο από το ΣΤΕ, θα ολοκληρωνόταν το 1948 στο 9^ο συνέδριο της ΓΣΕΕ, με την υποστήριξη των Αμερικάνων⁴⁰².

Παράλληλα η νέα κυβέρνηση της Δεξιάς, στάθηκε ανυποχώρητη στους εργαζομένους και πολύ ευνοϊκή προς τη νεοπαγή αστική τάξη. Τα προηγούμενα μέτρα ελέγχου σε βιομηχάνους και εμπόρους της κυβέρνησης Σοφούλη καταργήθηκαν, όπως επίσης καταργήθηκε η διανομή ρουχισμού σε όλους τους εργαζομένους⁴⁰³, ενώ μειώθηκε κατά 1/3 η διανομή ψωμιού⁴⁰⁴. Ταυτόχρονα η ελεύθερη διακίνηση του χρυσού έκανε την Αθήνα κέντρο διεθνών κερδοσκοπικών πρακτικών, ευνόησε την εξαγωγή χρυσού στο εξωτερικό και προκαλούσε αυξήσεις στην τιμή της λίρας⁴⁰⁵.

Στις 15/4/1946 η Επιτροπή Πόλης Αθήνας του ΕΑΜ διαπίστωνε την όξυνση των προβλημάτων επιβίωσης στην Πρωτεύουσα⁴⁰⁶. Η μείωση της μερίδας του διανεμόμενου ψωμιού, έπληττε δραματικά τις φτωχότερες οικογένειες και η αναστολή των διανομών της UNRRA σε κονσέρβες, άφηνε ως μόνη διέξοδο την ελεύθερη αγορά όπου οι τιμές ήταν απαγορευτικές για τα λαϊκά στρώματα και αυξάνονταν καθημερινά. Το λάδι είχε ξεπεράσει τις 6.000 δρχ. η οκά, τα χορταρικά τις 1.500 δρχ. και το κρέας τις 9.000 δρχ. η οκά. Ταυτόχρονα οι μισθοί και τα μεροκάματα παρέμεναν καθηλωμένα, η ανεργία μεγάλωνε, πολλά μαγαζιά έκλειναν αδυνατώντας να πληρώσουν την εισφορά στο κράτος, οι μικροπωλητές υφίσταντο τον διωγμό του κράτους και οι δημόσιοι υπάλληλοι ζούσαν με μισθούς πείνας και με το φόβο των εκκαθαρίσεων. Αυτά σε μία πόλη όπου το ρεύμα, το

⁴⁰² Βόγλης, Π. (2014), *ό.π.*, σσ. 186 – 187.

⁴⁰³ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 7/6/1946.

⁴⁰⁴ Αυγουστίδης, Α. (1999), *ό.π.*, σσ. 337 και 340 - 341. Βλ. και *Ελεύθερη Ελλάδα*, 11/4/1946 και 15/4/1946.

⁴⁰⁵ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 24/5/1946.

⁴⁰⁶ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 16/4/1946.

νερό και οι τιμές των εισιτηρίων αυξάνονταν, ενώ δεν λαμβανόταν κανένα μέτρο για τη βελτίωση των υποδομών.

Η όξυνση του υποσιτισμού, έθετε επιτακτικά το ζήτημα της δημόσιας υγείας. Συνταξιούχοι και άνεργοι εμφάνιζαν συμπτώματα αβιταμίνωσης ενώ τα παιδιά αποτελούσαν την πιο ευαίσθητη ομάδα πληθυσμού, σε σχέση με τη διατροφή. Η φυματίωση επεκτεινόταν ενώ η κακή υγειονομική κατάσταση της πόλης, αύξανε τον κίνδυνο επιδημιών. Τον Μάιο του 1946 η διανομή ψωμιού στην Αθήνα καθορίστηκε στα 80 δράμια την μέρα, με την τάση για μεγαλύτερη μείωση που θύμιζε τα εφιαλτικά 60 δράμια της περιόδου της Κατοχής⁴⁰⁷. Στις 9 Ιουνίου 1946 η Επιτροπή Επιβιώσεως Λαού Αθηνών διαπίστωνε ότι μία τετραμελής εργατική οικογένεια που χρειαζόταν 2 οκάδες ψωμί την ημέρα το οποίο της κόστιζε 2.400 δραχμές, έπρεπε να δαπανά το μισό της ημερομίσθιο καθημερινά μόνο για ψωμί. Η Επιτροπή διαπίστωνε ότι για να μην υπάρξουν τραγικές ελλείψεις ψωμιού στο επόμενο διάστημα εκτός από τις προγραμματισμένες εισαγωγές της UNRRA, έπρεπε να εισαχθούν άλλοι 550.000 τόνοι σιτάρι⁴⁰⁸.

Το κοινωνικό ρήγμα στην Αθήνα δεν διογκώνεται όμως μόνο με την επιδείνωση των δεδομένων για τα λαϊκά στρώματα. Παράλληλα εντείνεται η συσσώρευση πλούτου από την αστική τάξη. Νέες περιουσίες δημιουργούνται, οι εξοχικές βίλες επισκευάζονται, το Χρηματιστήριο δουλεύει ακατάπαυστα, μεγάλα ποσά δαπανώνται για την πολυτελή διαβίωση αστών, ευνοούμενων και ξένων. Οι βιομήχανοι κεφαλαιοποιούν την πολιτική επικράτηση των κομμάτων που σταθερά ευνοούσαν τα συμφέροντά τους. Για την Αριστερά η παρουσία των αγγλικών στρατευμάτων στην Αθήνα αποτελούσε την ένοπλη εγγύηση της επιβολής των νέων πραγματικοτήτων. Η μεγέθυνση των αντινομιών που χαρακτήριζαν την κοινωνία δεν θα μπορούσε να επιβληθεί διαφορετικά.

Από την άλλη, το αίτημα για συσπείρωση της συντριπτικής πλειοψηφίας του λαού της Αθήνας που προωθούσε το ΕΑΜ Αθήνας, πρόβαλε ως ο μοναδικός δρόμος αντιμετώπισης μίας νέας όξυνσης της πείνας που θα μπορούσε να αποδεκατίσει τα λαϊκά στρώματα όπως στην Κατοχή⁴⁰⁹. Στο επόμενο διάστημα εύλογα θα οξυνθεί ο τρόπος αντιμετώπισης της Αριστεράς στην πόλη. Η αποκάλυπτη επίθεση του κράτους ήταν η μόνη λύση που έμενε για τη διατήρηση του ελέγχου στην πόλη, που προϋπέθετε την πλήρη απονομιμοποίηση και στη συνέχεια την εξόντωση κάθε πιθανής εστίας αντίδρασης.

⁴⁰⁷ Ελεύθερη Ελλάδα, 3/5/1946.

⁴⁰⁸ Ελεύθερη Ελλάδα, 10/6/1946.

⁴⁰⁹ Ελεύθερη Ελλάδα, 25/4/1946.

Το νέο καθεστώς που προέκυψε από τις εκλογές του 1946, ευρισκόμενο σε αργαστή συνεργασία με τους βιομηχάνους, προωθούσε τα αιτήματα τους και σε μεγάλο βαθμό νομιμοποίησε όλες τις πρακτικές τους. Οι πρώτες ύλες της UNRRA ιδίως αυτές που αφορούσαν τα υποδήματα παρέμεναν για πάνω από ένα χρόνο αποθηκευμένες στο λιμάνι του Πειραιά. Το ίδιο όμως συνέβαινε όμως και με τα τρόφιμα και με άλλα είδη. Η κυβέρνηση κατηγορούσε τον διεθνή Οργανισμό για τις καθυστερήσεις, ενώ η UNRRA τόνιζε ότι με το που φτάνουν τα εφόδια στην Ελλάδα περιέρχονται στη δικαιοδοσία της κυβέρνησης. Τα «ελλείμματα» στα υφάσματα που προορίζονταν για διανομή στους δημοσίους υπαλλήλους της Αθήνας, εξακολουθούσαν να παρατηρούνται αμείωτα⁴¹⁰ και η διοχέτευση ευαίσθητων προϊόντων όπως τα υποδήματα, στη μαύρη αγορά συνεχιζόταν επίσης, μέσω μάλιστα των καταχρήσεων κρατικών προμηθειών του Υπουργείου Εφοδιασμού⁴¹¹.

Το σύνθημα της νέας κατάστασης, η ανάθεση της φύλαξης, διανομής και κατεργασίας των εφοδίων της UNRRA στην «ατομική πρωτοβουλία» άνοιγε νέους δρόμους ισχυροποίησης της αστικής τάξης με ευνοιοκρατικές πρακτικές και μονοπωλιακές παραχωρήσεις που έπλητταν και τα μεσαία στρώματα⁴¹² και που ο διευθυντής ακόμα του διεθνούς Οργανισμού στην Αθήνα Μ. Μέιμπεν, φαίνεται να επικροτούσε⁴¹³.

Το ΕΑΜ αντιδρούσε έντονα στην υπογραφή ειδικών συμβάσεων με εισαγωγείς, εμπόρους και τράπεζες που θα αναλάμβαναν την παραλαβή, φύλαξη και διαχείριση της διανομής των εφοδίων της UNRRA, καθώς και στην ανάθεση της βιομηχανοποίησης των πρώτων υλών στους βιομηχάνους χωρίς έλεγχο, τονίζοντας ότι έτσι έχανε η ξένη βοήθεια το νόημα της ανακούφισης των αναγκών του λαού⁴¹⁴. Με υπόμνημα στον Μ. Μέιμπεν, πρότεινε λαϊκό έλεγχο από τις Επιτροπές επιβίωσης που είχαν συγκροτηθεί και γενικό δελτίο διανομών, ως τον μόνο τρόπο να φτάνουν τα εφόδια στο λαό και έθετε τη διοίκηση της UNRRA στην Αθήνα προ των ευθυνών της για την σκανδαλώδη διαστρέβλωση του νοήματος της ξένης αρωγής.

Στους πρώτους δύο μήνες διακυβέρνησης από το Λαϊκό κόμμα οι τιμές των τροφίμων παρά τις αντίθετες προεκλογικές δεσμεύσεις της κυβέρνησης Τσαλδάρη αυξήθηκαν κατά 30 – 50% . Οι ίδιες αυξήσεις παρατηρούνταν και στα είδη ιματισμού ενώ η κυβέρνηση δήλωνε

⁴¹⁰ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 30/4/1946.

⁴¹¹ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 24/5/1946.

⁴¹² *Ελεύθερη Ελλάδα*, 23/5/1946.

⁴¹³ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 3/5/1946.

⁴¹⁴ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 18/5/1946.

ότι δεν «γνωρίζει τίποτα για τις τιμές καθώς δεν τις παρακολουθεί». Ιδίως για τα αγροτικά προϊόντα οι ανατιμήσεις ήταν εντελώς αδικαιολόγητες καθώς η αγροτική παραγωγή ήταν ικανοποιητική⁴¹⁵.

Ένας άνεργος ή συνταξιούχος που δικαιούνταν διανομή ιματισμού στην Αθήνα έπρεπε να διαθέσει στα τέλη Μαΐου του 1946, 35.000 δρχ. κατ' άτομο για την αγορά του ρουχισμού του δελτίου ή 140.000 δρχ. για μία τετραμελή οικογένεια. Πολλοί άνεργοι εξάλλου δεν είχαν περιληφθεί στις λίστες των διανομών καθώς είτε δεν είχαν βιβλιάρια ΙΚΑ, είτε δεν είχαν συμπληρώσει τα απαιτούμενα μεροκάματα για να ενταχθούν στους καταλόγους. Το αποτέλεσμα ήταν ότι το 50% των επιδοτούμενων ανέργων και το 40% των συνταξιούχων ήταν αποκλεισμένοι από τις διανομές. Τα αιτήματα για δωρεάν διανομές δεν έβρισκαν καμία απήχηση στους κυβερνώντες⁴¹⁶.

Στα τέλη του καλοκαιριού του 1946 και εν όψει του δημοψηφίσματος για την επιστροφή του βασιλιά οι μεγάλες προσφορές, οι εκπτώσεις και η μεγάλη πτώση των τιμών δεν αλλάζουν την κατάσταση στην αγορά. Τα βασικά στοιχεία της ήταν η υποκατανάλωση και οι ποσότητες προϊόντων της UNRRA που έμεναν αδιάθετες. Παρά την ραγδαία εξάπλωση της φυματίωσης και τις ανάγκες σε γάλα, 10.000 οκάδες παρέμεναν αδιάθετες κάθε μέρα τον Αύγουστο του 1946 στην Αθήνα. Τα χαμηλά ημερομίσθια και οι άθλιες συνθήκες διαβίωσης απέκλειαν την οποιαδήποτε αξιοσημείωτη μεταβολή της καταναλωτικής κίνησης⁴¹⁷. Η έλλειψη σιτηρών έφερε και στην Αθήνα, εκτός από τις επαρχίες, την τακτική της νόθευσης των αλεύρων κατά 25% και άνω, με καλαμπόκι που εισήγαγε η UNRRA για την παραγωγή ψωμιού. Το περίφημο «τσαλδαρόψωμο» όπως το αποκαλούσε ο αριστερός τύπος, ξύπναγε μνήμες Κατοχής στην Πρωτεύουσα⁴¹⁸.

Παράλληλα παρατηρήθηκε μία εύλογη μετατόπιση του κρατικού ενδιαφέροντος στη στήριξη κοινωνικών ομάδων, που υπαγορεύτηκε από τις νέες προτεραιότητες που έβαζαν επιτακτικά οι πολεμικές συνθήκες στην ύπαιθρο που γενικεύονταν επικίνδυνα. Στις 12 Ιουλίου 1946 με απόφαση του Υπουργείου Στρατιωτικών χορηγήθηκαν επιδόματα τροφής σε όλους τους αξιωματικούς του στρατού που ουσιαστικά σήμαιναν υπερδιπλασιασμό των αποδοχών τους, ενώ ταυτόχρονα αποκρουόταν κάθε αίτημα των δημοσίων υπαλλήλων για αυξήσεις ή διανομές με το αιτιολογικό ότι δεν άντεχε ο προϋπολογισμός τέτοιες

⁴¹⁵ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 30/5/1946 και 31/5/1946.

⁴¹⁶ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 31/5/1946.

⁴¹⁷ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 7/8/1946.

⁴¹⁸ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 22/8/1946.

επιβαρύνσεις και η UNRRA από την άλλη δεν ενέκρινε διανομές τροφίμων. Ο μέσος μισθός των δημοσίων υπαλλήλων δεν ξεπερνούσε τότε τις 130.000 δρχ., ποσό που αντιστοιχούσε στην αξία μιας οκάς αγλάδια την ημέρα⁴¹⁹. Για τον έλεγχο του δημοσίου τομέα, δηλαδή της κρατικής γραφειοκρατίας, σε αυτή την περίοδο επιστρατεύονταν άλλου είδους πρακτικές πολύ πιο αποτελεσματικές από την οικονομική ενίσχυση. Οι ευρύτατες εκκαθαρίσεις που ξεκίνησαν με το Γ΄ Ψήφισμα, θα γενικεύονταν στη συνέχεια με σκοπό την εξασφάλιση της «νομιμοφροσύνης» των δημοσίων υπαλλήλων.

Η μισθολογική αναπροσαρμογή του Φεβρουαρίου του 1946, μετά την κοινωνική έκρηξη των αρχών του έτους που οδήγησε στον δεκαπλασιασμό των αποδοχών του μισθολογίου Βαρβαρέσου, είχε ήδη ξεπεραστεί κατά πολύ, όπως θα δούμε στη συνέχεια, από τον πληθωρισμό και δεν βελτίωσε τη θέση των μισθοδιδαιτών. Έξι μήνες μετά, στα τέλη του καλοκαιριού του 1946, η κατάσταση είχε επιδεινωθεί δραματικά. Η αγοραστική αξία των μισθών είχε μειωθεί κατά 27,6% στα τέλη Αυγούστου, και τα 28 βασικά είδη διατροφής που είχε καθορίσει το Υπουργείο Πρόνοιας ως το κατώτατο όριο στοιχειώδους διατροφής, απορροφούσαν ολόκληρο το εισόδημα ενός μισθωτού. Δεν περίσσευε τίποτα για το ενοίκιο, τον φωτισμό, την ένδυση και υπόδηση, τις συγκοινωνίες κτλ, δηλαδή τα πάγια, μη ελαστικά έξοδα του μήνα. Η ανεργία ξεπερνούσε το 60% των εργαζομένων, εξαιτίας του κύματος απολύσεων⁴²⁰.

Εκτός από την παύση των διανομών υφασμάτων και τροφίμων στους δημοσίους υπαλλήλους, το σύστημα των διανομών έπασχε συνολικά. Η κυβέρνηση Τσαλδάρη που είχε υποσχεθεί στους δημοσίους υπαλλήλους διανομές τροφίμων, γνωρίζοντας ότι υπήρχε ρητή απαγόρευση της UNRRA για κάτι τέτοιο, θα ξεκινήσει τελικά τις διανομές τον Σεπτέμβριο, μετά το δημοψήφισμα⁴²¹. Οι γενικές διανομές τροφίμων είχαν τυποποιηθεί και ουσιαστικά είχαν περιοριστεί στο ελάχιστο ή είχαν σταματήσει⁴²², καθώς οι αυξήσεις των τιμών του δελτίου είχαν προσεγγίσει τις τιμές της ελεύθερης αγοράς. Τα 80 δράμια του διανεμόμενου ψωμιού, κακής ποιότητας, κόστιζε στις 10/9/1946, 200 δρχ.⁴²³ Παράλληλα είχαν σταματήσει οι έλεγχοι τιμών και επικρατούσε πλήρης ασυδοσία, ενώ ελάχιστες διατιμήσεις ίσχυαν στην αγορά. Εξάλλου οι μονοπωλιακές πρακτικές, η αύξηση της φορολογίας και των ενοικίων,

⁴¹⁹ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 26/8/1946.

⁴²⁰ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 30/8/1946.

⁴²¹ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 3/9/1946.

⁴²² *Ελεύθερη Ελλάδα*, 30/8/1946 και 10/9/1946.

⁴²³ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 10/9/1946.

και ο αποκλεισμός από τον μηχανισμό των διανομών των πρώτων υλών της UNRRA, έπλητταν εξίσου και τα μεσαία στρώματα⁴²⁴.

Το κύριο χαρακτηριστικό της αγοράς της Αθήνας το φθινόπωρο του 1946 είναι η δραματική υποκατανάλωση που οφειλόταν στη στασιμότητα των ημερομισθίων και των μισθών, σε συνδυασμό με τις ραγδαίες αυξήσεις των τιμών. Πρόκειται για ένα φαινόμενο που δεν αφορούσε μόνο δευτερεύοντα καταναλωτικά είδη, αλλά κυρίως βασικά είδη διατροφής. Πρόδιδε δηλαδή έναν εκτεταμένο υποσιτισμό της συντριπτικής πλειοψηφίας του πληθυσμού. Τον Σεπτέμβριο του 1946, σύμφωνα με τα επίσημα στοιχεία της Αγορανομίας, οι ελάχιστες ποσότητες τροφίμων που εισάγονταν στην αγορά της Αθήνας δεν ξεπερνούσαν το 1/4 των αντίστοιχων προπολεμικών, παρόλο που ο πληθυσμός είχε αυξηθεί σημαντικά από την προπολεμική εποχή. Το μέσο ημερομίσθιο των 5.000 δρχ. και ο μέσος μισθός των χαμηλόβαθμων στο Δημόσιο των 120.000 δρχ., δεν επαρκούσαν ούτε για την κάλυψη των στοιχειωδών αναγκών διατροφής στην Αθήνα⁴²⁵.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3: ΤΙΜΕΣ ΤΩΝ ΠΡΟΪΟΝΤΩΝ (ΔΡΑΧΜΕΣ ΑΝΑ ΟΚΑ)

ΕΙΔΗ	ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ 1945	ΑΠΡΙΛΙΟΣ 1946	ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΣ 1946
ΛΑΔΙ	1.630	4.800	6.700
ΕΛΙΕΣ	520	1.600	2.400
ΣΤΑΡΙ	575	1.400	1.700
ΒΟΥΤΥΡΟ	7.200	6.000	17.600
ΦΑΣΟΛΙΑ	680	1.650	2.260
ΡΕΒΥΘΙΑ	430	1.800	1.300
ΖΥΜΑΡΙΚΑ	920	2.800	3.200
ΤΥΡΙ ΦΕΤΑ	1.300	6.000	8.000
ΑΛΕΥΡΙ	—	2.160	2.418
ΑΡΑΒΟΣΙΤΟΣ	410	1.100	1.150

[ΠΗΓΗ: Ελεύθερη Ελλάδα 1/10/1946]

⁴²⁴ Ελεύθερη Ελλάδα, 30/8/1946.

⁴²⁵ Ελεύθερη Ελλάδα, 1/10/1946.

Ο σταθερά αυξητικός ρυθμός των τιμών στην Αθήνα που προκύπτει από τον Πίνακα 3, σε συνδυασμό με την στασιμότητα των μισθών το 1946, περιέγραφε ανάγλυφα την ένταση των προβλημάτων επιβίωσης στην πόλη. Ταυτόχρονα για την κατάσταση αυτή διαμαρτύρονταν έντονα και οι καταστηματάρχες, βιοτέχνες και έμποροι της Πρωτεύουσας⁴²⁶ που έβλεπαν την υποκατανάλωση και τη μαύρη αγορά, να δυναμιτίζει την πορεία και των δικών τους επιχειρήσεων.

Τα μικροαστικά στρώματα της πόλης σε καμία περίπτωση δεν μπορούσαν να αποτελέσουν ένα σταθερό καταναλωτικό κοινό που θα τόνωνε την οικονομική ζωή της Πρωτεύουσας. Οι δημόσιοι υπάλληλοι, όπως και τα λαϊκά στρώματα πλήττονταν από την ακρίβεια, αλλά και από τις πρακτικές εκκαθαρίσεων στις υπηρεσίες τους. Η σταθερότητα καταβολής του μισθού τους, δεν τους εξασφάλιζε ανετότερη διαβίωση από εκείνη των εργατών. Οι πρόσθετες παροχές που κατά καιρούς λάμβαναν, είτε με τη μορφή διανομών είτε ευκαιριακών ενισχύσεων, ελάχιστα βελτίωναν της κατάσταση. Το μόνιμο αίτημα τους ήταν οι δωρεάν διανομές, γιατί αυτός ήταν ο μοναδικός τρόπος εξασφάλισης των αναγκών για τους ίδιους και τις οικογένειές τους κυρίως σε είδη ιματισμού αλλά και τροφίμων, ιδίως όταν οι όποιες μισθολογικές ανακατατάξεις εξανεμίζονταν από τον πληθωρισμό και οικογένειες ολόκληρες είχαν ως μόνο έσοδο έναν δημοσιοϋπαλληλικό μισθό.

Από μαρτυρίες δημοσίων υπαλλήλων στην Αθήνα⁴²⁷ προέκυπταν αυτά τα οικονομικά αδιέξοδα που βίωνε στο σύνολό του ο δημοσιοϋπαλληλικός κόσμος της πόλης. Ακόμα και όσοι αμείβονταν με τον ανώτερο μισθό που έφτανε στις 200.000 δρχ. περίπου, ήταν αδύνατο να συντηρήσουν τις οικογένειές τους. Πολλοί αναγκάζονταν να μείνουν νηστικοί για 10 περίπου μέρες κάθε μήνα. Ούτε λόγος φυσικά για αγορά ρούχων και παπουτσιών που θα μπορούσαν να προμηθευτούν μόνο από δωρεάν διανομές, που όμως είχαν σταματήσει. Η τελευταία φορά που οι δημόσιοι υπάλληλοι είχαν αγοράσει ρούχα ή παπούτσια στην Αθήνα από τον μισθό τους τοποθετούνταν, σύμφωνα με τις δηλώσεις τους, το 1938 ή το 1939. Η εξαθλίωση των δημοσίων υπαλλήλων έπαιρνε μεγάλες διαστάσεις έως τα τέλη του 1946. Οι μισθοί τους δεν εξασφάλιζαν ούτε τα στοιχειώδη για τη διατροφή τους⁴²⁸.

⁴²⁶ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 7/10/1946.

⁴²⁷ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 3/10/1946.

⁴²⁸ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 15/11/1946.

ΠΙΝΑΚΑΣ 4: ΟΙ ΜΙΣΘΟΙ ΤΩΝ ΔΗΜΟΣΙΩΝ ΥΠΑΛΛΗΛΩΝ

ΒΑΘΜΟΣ	ΠΡΟΠΟΛΕΜΙ ΚΟΣ ΜΙΣΘΟΣ	ΜΙΣΘΟΣ ΝΟΕΜΒΡΙΟΥ 1946	ΔΕΙΑ ΜΙΣΘΟΥ ΝΟΕ. 1946 ΣΕ ΠΡΟΠΟΛΕΜΙΚΕΣ ΔΡΧ.
Γραφεύς β΄	1.500 δρχ.	90.000 δρχ.	450 δρχ.
Γραφεύς α΄	1.900 δρχ.	100.000 δρχ.	500 δρχ.
Ακόλουθος	2.180 δρχ.	110.000 δρχ.	550 δρχ.
Γραμματεύς β΄	2.760 δρχ.	125.000 δρχ.	625 δρχ.
Γραμματεύς α΄	3.240 δρχ.	130.000 δρχ.	650 δρχ.
Εισηγητής	3.800 δρχ.	145.000 δρχ.	720 δρχ.
Τμηματάρχης β΄	4.400 δρχ.	160.000 δρχ.	800 δρχ.
Τμηματάρχης α΄	5.200 δρχ.	170.000 δρχ.	855 δρχ.
Διευθυντής β΄	5.840 δρχ.	190.000 δρχ.	950 δρχ.
Διευθυντής α΄	6.500 δρχ.	200.000 δρχ.	1.000 δρχ.
Γενικός Διευθυντής	8.200 δρχ.	250.000 δρχ.	1.200 δρχ.

[ΠΗΓΗ: Ελεύθερη Ελλάδα 14/11/1946]

Οι παραπάνω μισθοί ήταν αυξημένοι κατά 25% από την κατά 12ήμερο καταβολή από τον Ιούνιο του δεκαπενθήμερου και προσαυξάνονταν από οικογενειακά επιδόματα, 10% για τη σύζυγο και 5% για κάθε παιδί, επίδομα πολυετούς υπηρεσίας, επίδομα πόλεως, κτλ. Αν ληφθούν υπόψη και οι παροχές σε ιματισμό, τρόφιμα και άλλα επιδόματα, οι τελικοί μισθοί του Νοεμβρίου του 1946 στην καλύτερη περίπτωση διπλασιάζονταν. Δηλαδή σε προπολεμικές δραχμές αντιστοιχούσαν σε ποσά από 900 δρχ. έως 2.000 δρχ. για τον Διευθυντή α⁴²⁹. Υπολείπονταν δηλαδή κατά πολύ των μισθών της προπολεμικής εποχής, παρά τις αυξημένες ανάγκες που είχαν δημιουργήσει οι δύσκολες συνθήκες διαβίωσης στην Αθήνα.

Τα ίδια περίπου ίσχυαν και για τους εργάτες. Η εφημερίδα Ελεύθερη Ελλάδα σε έρευνα που δημοσίευσε,⁴³⁰ υπολογίζοντας με ακρίβεια τις ανάγκες μίας τριμελούς οικογένειας, με βάση την εγκύκλιο 103701 του Υπουργείου Κοινωνικής Πρόνοιας για τα κατώτατα όρια διατροφής ενός ατόμου για ένα μήνα, κατέληγε στο συμπέρασμα ότι με βάση τους ισχύοντες μισθούς και ημερομίσθια, το έλλειμμα για τους εργάτες έφτανε στις 167.300 δρχ. τον μήνα

⁴²⁹ Ελεύθερη Ελλάδα, 14/11/1946.

⁴³⁰ Ελεύθερη Ελλάδα, 4/10/1946.

για τους ανειδίκευτους, και στις 142.300 δρχ. για τους ειδικευμένους. Ακόμα και για τους αρχιεργάτες, τους υψηλότερα αμειβόμενους, το έλλειμμα στα έξοδα διατροφής άγγιζε τις 87.300 δρχ. τον μήνα. Αντίστοιχα το μηνιαίο έλλειμμα για τους δημοσίους υπαλλήλους, αποκλειστικά στα έξοδα διατροφής, ήταν 117.300 δρχ.

Αν σε αυτά προστεθούν και τα ανελαστικά έξοδα διαβίωσης στη πόλη, δηλαδή φωτισμός, νερό, σαπούνι, κάρβουνα, τραμ, κτλ., προκύπτει η δραματική εικόνα που βίωναν οι μισθωτοί. Σε μια εποχή μάλιστα που το κύριο πρόβλημα παρέμενε η ανεργία, με τις ανεξέλεγκτες απολύσεις και οι άθλιες συνθήκες διαβίωσης των λαϊκών στρωμάτων. Ο κύκλος της εξαθλίωσης συνέχιζε να προκαλεί και τη βίαιη προλεταριοποίηση και των μεσαίων στρωμάτων της πόλης, όσων εξαρτούσαν την επιβίωσή τους από το βιοτικό επίπεδο της πλειοψηφίας του πληθυσμού και δεν είχαν εμπλακεί στη μαύρη αγορά. Η βαθύτατη κρίση που αντανακλούσε με σαρωτικό τρόπο στην καθημερινότητα της πόλης, επηρέαζε ακόμα και τους μεγαλοβιομηχάνους και τους μεγαλεμπόρους που νέμονταν τα οφέλη της εφαρμογής του πολιτικού δόγματος της «ατομικής πρωτοβουλίας», αλλά τώρα διαπίστωναν ότι δεν μπορούσαν να μεγιστοποιήσουν τα οφέλη που το κράτος τους είχε παραχωρήσει, σε μία αποσαθρωμένη καταναλωτική βάση⁴³¹. Από τον Νοέμβριο του 1944 έως τον Οκτώβριο του 1946 οι μισθοί αναπροσαρμόστηκαν οκτώ φορές χωρίς όμως ποτέ να προσεγγίσουν έστω τον τιμάρithμο⁴³².

Παρόλα αυτά, ο πρωθυπουργός Κ. Τσαλδάρης τον Οκτώβριο του 1946, βασιζόμενος στην αποτίμηση στοιχείων της Τράπεζας της Ελλάδος, μιλούσε για πτώση του τιμάρithμου το καλοκαίρι του 1946, λόγω αύξησης της παραγωγής και για αύξηση τον Σεπτέμβριο. Η εικόνα αυτή βέβαια δεν συμφωνούσε με τα στοιχεία της Γενικής Στατιστικής Υπηρεσίας για το κόστος ζωής, αλλά πολύ περισσότερο με την κατάσταση της ίδιας της αγοράς⁴³³.

Τον Νοέμβριο του 1946 η εφημερίδα Ελεύθερη Ελλάδα αναδημοσίευσε δύο φωτογραφίες από την Αθήνα, που τις είχε δημοσιεύσει ένα γαλλικό περιοδικό, με τον τίτλο: «Αυτές οι δύο φωτογραφίες συμβολίζουν την αθλιότητα του πιο δυστυχισμένου λαού». Στην πρώτη εικονίζονταν οι βρεφοδόχες που είχε στήσει η UNRRA στην Πρωτεύουσα για να περισυλλέγει τα εγκαταλελειμμένα βρέφη που αλλιώς αποτίθεντο στις εισόδους των συμμαχικών νοσοκομείων, όπως αποτύπωνε η δεύτερη φωτογραφία⁴³⁴.

⁴³¹ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 5/10/1946.

⁴³² *Ελεύθερη Ελλάδα*, 16/10/1946.

⁴³³ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 17/10/1946.

⁴³⁴ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 14/11/1946.

Η γιορτή των Χριστουγέννων του 1946 αποκάλυπτε με τον πιο εύγλωττο τρόπο τους δύο «κόσμους» που συμβίωναν στο αστικό πλέγμα της πόλης. Χαρά και διασκέδαση για τα νέα αστικά στρώματα, αγώνας επιβίωσης και φτώχεια για τους πολλούς. Το βαρόμετρο της αθηναϊκής αγοράς των Χριστουγέννων του 1946 επιβεβαίωνε τα κοινωνικά δεδομένα⁴³⁵. Παρά την πληθώρα των αγαθών, οι τιμές ήταν απαγορευτικές για τους εργαζομένους. Η γαλοπούλα κόστιζε 14.000 δρχ. η οκά, δηλαδή μία γαλοπούλα που ζύγιζε περίπου τρεις ή τέσσερις οκάδες, κόστιζε όσο ένα δεκαπενθήμερο του δημοσίου υπαλλήλου. Από τα υπόλοιπα αγαθά στην κεντρική αγορά της Αθήνας, 9.000 δρχ. κόστιζε το χοιρινό, 11.000 δρχ. το αρνάκι, 12.000 δρχ. το κασέρι, 8.000 δρχ. η φέτα, 3.800 δρχ. το ρύζι, 6.400 δρχ. οι πατάτες, κτλ. Το συνολικό κόστος του γιορτινού τραπέζιού υπολογιζόταν στις 30.500 δρχ. Αυτό σήμαινε ότι ένας εργαζόμενος που αμειβόταν με 5.000 – 5.500 δρχ. την ημέρα, έπρεπε να ξοδέψει όλο το βδομαδιαίο για το φαγητό μίας ημέρας. Οι έμποροι διαμαρτύρονταν γιατί ακόμα και την παραμονή των Χριστουγέννων, δεν σημειώθηκε αύξηση του αγοραστικού κοινού. Ψώνιζαν όσοι μπορούσαν να ψωνίζουν και τις υπόλοιπες μέρες του χρόνου. Το ίδιο γιορτινό βράδυ ένας αστός, ευνοούμενος του κράτους ή ένας ξένος στην Αθήνα, θα ξόδευε 300.000 έως 500.000 δρχ. μόνο για τη διασκέδασή του σε κάποιο πολυτελές κέντρο.

Η αποξένωση της πλειοψηφίας του πληθυσμού από τις παροχές που θα μπορούσε να προσφέρει ένα αστικό μητροπολιτικό κέντρο δεν φαίνεται να παρουσιάζει τάσεις άμβλυνσης, σε μία εποχή που οι ταξικές συγκρούσεις και τα οικονομικά ρήγματα εντείνονται, σε αναλογία με τις πολιτικές και ιδεολογικές συνιστώσες του Εμφυλίου. Ταυτόχρονα η ματαίωση των ελπίδων για βελτίωση της θέσης των λαϊκών στρωμάτων μεταπολεμικά δεν σταθεροποιήθηκε σε ένα έστω ανεκτό επίπεδο διαβίωσης, που θεωρητικά θα μπορούσε να κάνει τη διαφορά με την περίοδο της Κατοχής. Το αντίθετο. Επιδεινώθηκε δραματικά σε σχέση με τον Μεσοπόλεμο, παρά το γεγονός ότι δεν προσέλαβε τις διαστάσεις ενός γενικευμένου λιμού, γεγονός που θα ήταν οικονομικά και πολιτικά αδιανόητο με την εισροή των ποσοτήτων της ξένης βοήθειας, όσο και αν υπονομεύτηκαν οι δυνατότητες της ξένης αρωγής.

Η Πρωτεύουσα συνολικά αποτέλεσε το χωρικό στοιχείο και ένα πυκνό περιβάλλον φιλοξενίας των ανισοτήτων αυτών. Πολλοί παράγοντες συμβάλουν στην κατανόηση των αντιξοοτήτων που αντιμετωπίζει ένα κοινωνικό σώμα και μάλιστα πολλοί από αυτούς δεν

⁴³⁵ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 24/12/1946.

είναι καν μετρήσιμοι σε απόλυτα μεγέθη, όπως τα ανθρώπινα συναισθήματα και το ψυχολογικό κλίμα μίας εποχής. Η κατάσταση στις λαϊκές και εργατικές συνοικίες της Αθήνας επιβεβαίωνε τα αδιέξοδα και έδινε ένα ιδιαίτερο νόημα στον καθημερινό αγώνα επιβίωσης των λαϊκών στρωμάτων της πόλης.

10. Οι συνοικίες της Αθήνας

Η ανελαστική ταξική χωροθέτηση της κατοίκησης στην περιφέρεια της Πρωτεύουσας υπήρξε ένα σταθερό μεσοπολεμικό χαρακτηριστικό που δεν αναιρείται στην επόμενη περίοδο. Οι ποσοτικές και κυρίως οι ποιοτικές μεταβολές στο πολυκεντρικό μοντέλο κατοίκησης⁴³⁶ της πόλης αποτελούν ένα εξαιρετικά σημαντικό πεδίο έρευνας που μπορεί να δώσει σημαντικά συμπεράσματα, έστω και αν περιορίζεται στα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια ή σε κάποιους μόνο συνοικισμούς.

Το χωρικό στοιχείο ακόμα και στη στατική του διάσταση, ως ανεξάρτητη μεταβλητή, συμπληρώνει με καθοριστικό τρόπο την εικόνα για τις συνθήκες κάτω από τις οποίες διαβιούσαν οι κάτοικοι της πόλης και συμβάλει στην βαθύτερη κατανόηση του χαρακτήρα της εντεινόμενης ταξικής πόλωσης. Η διαβίωση και ο αγώνας επιβίωσης του κοινωνικού σώματος της πόλης στην εποχή που εξετάζουμε, δεν εξαντλούνταν στην αγοραστική δυνατότητα των κατοίκων, στην πρόσβαση στην εργασία, και στους όρους της απασχόλησης και της διανομής των διαθέσιμων πόρων της ξένης βοήθειας. Ξεκινούσε και κατέληγε στον χώρο κατοικίας, όχι μεταφορικά αλλά κυριολεκτικά.

Η μάχη για την επιβίωση δινόταν στο καθημερινό περιβάλλον διαμονής και μάλιστα ενώ ξεκινούσε από την ίδια τη δυνατότητα στέγασης, επεκτεινόταν σε πολλούς παράγοντες που σχετίζονταν άμεσα με το χωρικό στοιχείο και τη διαμόρφωσή του. Αν στα πλαίσια της παρούσας μελέτης δεν θα ήταν δυνατή η ανασύσταση μίας συνολικής εικόνας της κατοίκησης της πόλης και του περιφερειακού χώρου που την περιέβαλε, οι περιπτώσεις που θα εξεταστούν είναι αποκαλυπτικές και ενταγμένες στο βασικό θέμα διαπραγμάτευσης, αυτό της επιβίωσης και των συνθηκών διαβίωσης στην Αθήνα.

Περισσότερο από ποτέ, στα πρόθυρα του Εμφυλίου, το χωρικό στοιχείο της αστικότητας στην Πρωτεύουσα παρήγαγε ή σχηματοποιούσε κοινωνικές αλλά και πολιτικές ταυτότητες. Παρόλο που η καταφυγή σε κανονιστικά μοντέλα σκέψης σε σχέση με τον χώρο αποτελεί μια μάλλον επικίνδυνη γενίκευση, το πολωτικό κλίμα της εποχής μετέφερε ευθύτατα τις πολιτικές οικονομικές και κοινωνικές ιεραρχήσεις στην πληθυσμιακή κατανομή της κατοίκησης της πόλης. Και αυτό αποτελεί κοινό τόπο τόσο για την Αριστερή κοινή γνώμη όσο και για την Δεξιά, στις ακραίες μάλιστα εκφράσεις της. Η αυστηρή χωροθέτηση του αθηναϊκού κοινωνικού σώματος, δεν είναι φυσικά κάτι καινούριο στην πόλη. Τα νοήματα

⁴³⁶ Λεοντίδου, Λ. (1989), *ό.π.*, σ. 256.

όμως που παράγει ο χωρικός διαχωρισμός, κυρίως μέσα από τη διαδικασία των αποκλεισμών και των πολιτικών ρηγμάτων, εναρμονίζονται με τη συνολική εμπειρία της εμφύλιας σύγκρουσης.

Οι βαθύτατες κοινωνικές αντινομίες στην Πρωτεύουσα περιέγραφαν ένα ρήγμα που ήταν πολύ βαθύτερο από όσο αποκάλυπτε η καθαρά οικονομική του διάσταση. Άγγιζε και νοσηματοδοτούσε κάθε πτυχή της καθημερινότητας στην πόλη. Οι συνθήκες διαβίωσης, το επίπεδο υγειονομικής κατάστασης, η εικόνα και ουσία του χώρου, το περιβάλλον της συνοικίας και της γειτονιάς, οι πολεμικές συνθήκες και οι συνέπειές τους, η κοινή μοίρα των ανθρώπων, οι κοινοί αγώνες, οι αντιξοότητες και οι δυνατότητες, οι ελπίδες και οι διαψεύσεις της ανασυγκρότησης, η πολιτική πόλωση, ο αποκλεισμός και η απόγνωση, η καταστολή και ο φόβος, όλα συμβάλλουν εξίσου στη βαθύτερη κατανόηση του αστικού κοινωνικού πλέγματος.

10.1. Ο χώρος των αστών

Ο χώρος κατοίκησης των αστών όσο αφορά στο κέντρο της Αθήνας δεν μεταβάλλεται σημαντικά από την περίοδο του Μεσοπολέμου. Το Κολωνάκι, το Σύνταγμα έως τον «Ευαγγελισμό» και τα ανατολικά των Ανακτόρων και του ιστορικού κέντρου παρέμεναν οι αποκλειστικές προνομιακές συνοικίες της αστικής τάξης που δεν φαίνεται να επηρεάστηκαν δραματικά ούτε από την Κατοχή, ούτε από τα Δεκεμβριανά.

Η φήμη του Κολωνακίου ως σύμβολο της ευζωίας και του πλούτου είχε ξεπεράσει κατά πολύ τα σύνορα της χώρας. Τον Μάρτιο του 1945 ο αμερικάνος δημοσιογράφος Ντόναλντ Κόε, αφού διαπιστώνει τις τεράστιες καταστροφές που είχαν προκληθεί από τους αγγλικούς βομβαρδισμούς στις εργατικές συνοικίες της Αθήνας στα Δεκεμβριανά, μεταφέρει τις εντυπώσεις του από το Κολωνάκι, για λογαριασμό της αγγλικής εφημερίδας Daily Walker: «... Ο κόσμος στην συνοικία αυτή κατέχεται από έναν υστερικό φόβο για τον ΕΛΑΣ και τους Κομμουνιστές, τους οποίους χαρακτηρίζει γκάνγκστερ και αναρχικούς. Και όμως στο Κολωνάκι δεν είδα ούτε ένα καμένο κτήριο. Ο κόσμος μοιάζει καλοζωισμένος - σε αντίθεση με το 1.200.000 των άλλων κατοίκων της Αθήνας – και είναι φανερό πως στο διάστημα της γερμανικής κατοχής δεν τους έλειψε τίποτα. Ρώτησα μερικούς εργάτες εάν τουλάχιστο οι Κολωνακιώτες αντιστάθηκαν στους Γερμανούς. Οι εργάτες γέλασαν: Όταν είχαμε εδώ τους Γερμανούς – μου είπαν – το Κολωνάκι ήταν με τους Γερμανούς. Τώρα που έχουμε τους

Εγγλέζους είναι με τους Εγγλέζους. Και οι εργάτες με τη σειρά τους με ρώτησαν: Πες μας γιατί οι Άγγλοι χτυπούν τον ΕΛΑΣ όπως ακριβώς τον χτυπούσαν και οι Γερμανοί;⁴³⁷ ...».

Μετά την Απελευθέρωση είχε πλήρως σχηματοποιηθεί η επέκταση του χώρου κατοικίας των αστών στα βόρεια προάστια. Οι πλούσιοι Αθηναίοι παραθεριστές απολάμβαναν τις ανέσεις και την ηρεμία συνοικιών που λίγα χρόνια πριν τον πόλεμο ήταν μικρά χωριά, όπως το Μαρούσι, το Χαλάνδρι και η Κηφισιά. Το 1946 οι περιοχές αυτές έμοιαζαν με μία προέκταση του Κολωνακίου που σε τίποτα δεν είχαν να ζηλέψουν από τις πολυτελείς συνοικίες του κέντρου. Βίλλες, πύργοι, πλατείες, κέντρα διασκέδασης είχαν χτιστεί δίπλα στα χωριάτικα σπίτια και τις τρώγλες που ζούσε ο φτωχόκοσμος των περιχώρων. Οι βίλλες της Κηφισιάς έδιναν ένα ιδιαίτερο τόνο στην περιοχή, με τις εναλλαγές στο αρχιτεκτονικό τους σχέδιο, κλασικό ή μοντέρνο. Εκεί βρίσκονταν και οι θερινές κατοικίες πολλών ηγετικών πολιτικών, αρχιτεκτόνων και άλλων αστών που απολάμβαναν όλες τις πολυτελείς συνήθειες διασκέδασης που είχαν: γλέντια μέχρι πρωίας, χαρτοπαιξία, πολυτελή edésματα. Είκοσι έως τριάντα λίρες τη σαιζόν κόστιζε ένα κατάλυμα δύο δωματίων στην Κηφισιά το καλοκαίρι του 1946⁴³⁸.

Οι Άγγλοι φυσικά δεν μπορούσαν να λείπουν από την πολυτελή διαβίωση και διασκέδαση των βορείων προαστίων. Το Κεφαλάρι, που διατηρούσε τη φήμη του ωραιότερου σημείου της Κηφισιάς, είχε μετατραπεί σε «αγγλική συνοικία». Τα κτήρια και τα ξενοδοχεία που είχαν επιταχτεί για να στεγάσουν τους Άγγλους περιβάλλονταν από συρματοπλέγματα και μόνο δύο ή τρία ξενοδοχεία ήταν ελεύθερα για τους ντόπιους⁴³⁹. Εκεί στα βόρεια προάστια αλλά και στις πολυτελείς γειτονιές του κέντρου, η ξένη δύναμη της Αθήνας ενοποιούνταν με την ανώτερη αστική τάξη, παράγοντας μία ιδιόμορφη κοινωνική συμμαχία που χαρακτηριζόταν από κοινές συνήθειες, κοινά συμφέροντα, κοινές επιδιώξεις. Σύμφωνα με στοιχεία του Ληξιαρχείου Αθηνών 4.859 ελληνοαγγλικοί γάμοι έγιναν στο διάστημα 1944 – 1946, ενώ 1.842 από αυτούς τελέστηκαν μόνο στο διάστημα Ιανουαρίου – Αυγούστου 1946⁴⁴⁰.

Η σύμπλευση της εγχώριας αστικής τάξης με το αγγλικό στοιχείο της πόλης σε κοινωνικό επίπεδο, περιέγραφε μία ενδιαφέρουσα ιδεολογική μετατόπιση που μετά την Απελευθέρωση απενοχοποιούσε τη συνεργασία και τον συναγελασμό με την ξένη παρουσία στην Αθήνα,

⁴³⁷ Ριζοσπάστης, 28 /3/1945.

⁴³⁸ Ελεύθερη Ελλάδα, 27/7/1946.

⁴³⁹ Στο ίδιο.

⁴⁴⁰ Ελεύθερη Ελλάδα, 7/9/1946.

την οποία η Αριστερά δεν παρέλειπε να καταγγέλλει ως νέα Κατοχή. Πιο καθαρά τώρα διαγραφόταν η πολύπλευρη ταύτιση του εγχώριου πλούτου με τις πολιτικές επιδιώξεις των ξένων. Βέβαια η ταύτιση των ακριβών γούστων διασκέδασης και η απροκάλυπτα υπερβολική επίδειξη της πολυτέλειας της εγχώριας πλουτοκρατίας, έβρισκε στο κοινωνικό πεδίο κάποιου είδους νομιμοποίηση και ενθάρρυνση, όταν διαπλεκόταν με τις αντίστοιχες συμπεριφορές των Άγγλων. Τα ελαφριά χρονογραφήματα της εποχής αποκάλυπταν όμως και κάποιες πτυχές αυτής της συνύπαρξης όχι και τόσο αυτονόητες για την ελληνική κοινωνία. Η αριστοκρατική καταγωγή και οι τίτλοι ευγενείας που ακολουθούσαν τους Άγγλους αξιωματούχους στην Αθήνα, προσέδιδαν ένα κύρος και μία ανωτερότητα που ήταν αδύνατο να γεφυρωθεί από την εγχώρια ηγετική τάξη όσο μεγάλη και αν ήταν η οικονομική της επιφάνεια. Σε κάθε περίπτωση πάντως η κοινωνική συναναστροφή με τους ξένους, προσέδιδε στην αντίληψη της ντόπιας ολιγαρχίας αναμφισβήτητο κοινωνικό κύρος⁴⁴¹. Η αντίληψη αυτή αποτελούσε συχνά για τις Αθηναίες των «καλών» οικογενειών, που παντρεύονταν Άγγλους στρατιώτες, μία φενάκη και όταν προσγειώνονταν στο Λονδίνο, είχαν να αντιμετωπίσουν μια πραγματικότητα πολύ διαφορετική από αυτή που φαντασιακά είχαν πλάσει για την πάλαι ποτέ «Κραταιά Αυτοκρατορία»⁴⁴².

Σε απόσταση πέντε λεπτών από τον επίγειο παράδεισο των βιλλών της Κηφισιάς βρίσκονταν τα «Πατσαβουρέικα». Έτσι ονομαζόταν ο ένας από τους δύο συνοικισμούς που στέγαζαν τους ντόπιους της περιοχής. Στα «Πατσαβουρέικα» και στα «Αλώνια», όπως λεγόταν ο δεύτερος συνοικισμός, η ζωή ήταν εντελώς διαφορετική: Τρώγλες, βρωμιά, δυστυχία. Οι ντόπιοι της περιοχής κατάφερναν να επιβιώνουν δουλεύοντας στα σπίτια των πλουσίων και σε ευκαιριακά μεροκάματα που προέκυπταν από τους πολυτελείς οικισμούς. Η Κηφισιά είχε δύο όψεις, όπως και η Αθήνα. Μόνο που εδώ η πολυτέλεια κυριαρχούσε.

Το Χαλάνδρι και το Μαρούσι που βρίσκονταν κοντύτερα στην Αθήνα, δεν είχαν τόσο έντονες αντιθέσεις, όσο η Κηφισιά. Ο πλούτος ήταν λιγότερο προκλητικός και περιοριζόταν σε μικρές μονοκατοικίες. Τα νοίκια όμως και εκεί ήταν απλησίαστα. Μόνο οι πλούσιες παρέες χαίρονταν και αυτές τις συνοικίες, που το καλοκαίρι του 1946 φαίνεται να είχαν περιορισμένη κίνηση⁴⁴³.

Μεγαλύτερη κίνηση αντίθετα, είχε το καλοκαίρι του 1946 η Αγ. Παρασκευή. Αποκλειστικός τόπος ανάπαυσης των εύπορων αστών η Αγ. Παρασκευή, διέθετε περίπου

⁴⁴¹ Ελεύθερη Ελλάδα, 2/7/1946.

⁴⁴² Ελεύθερη Ελλάδα, 7/9/1946.

⁴⁴³ Ελεύθερη Ελλάδα, 27/7/1946.

400 σπίτια για τους παραθεριστές δίπλα στις πολυτελείς επαύλεις και περί τους 3.500 μόνιμους κατοίκους της Κοινότητας και διπλάσιο αριθμό περίπου παραθεριστών. Επίσης υπήρχαν δύο κινηματογράφοι, πολλά κοσμικά κέντρα διασκέδασης, ταβέρνες, εστιατόρια, ζαχαροπλαστεία, καφενεία. Ο φωτισμός της περιοχής ήταν επαρκέστατος και οι εύποροι κάτοικοι χρηματοδοτούσαν διάφορα κοινοτικά έργα όπως κατασκευή εκκλησιών αλλά και σχολείου για να μην μετακινούνται οι μαθητές στο Χαλάνδρι. Σχεδιασμός υπήρχε επίσης για την ολοκλήρωση της κατασκευής «Εθνικού Γυμναστηρίου».

Παρά τα προβλήματα στις συγκοινωνίες και στην ύδρευση, η Κοινότητα προσέφερε «απόλυτον τάξιν και ζηλευτή καθαριότητα» με σπουδαιότερη οργάνωση, ανάμεσα σε άλλες, το «Αστικόν Μέτωπον» του οποίου τα μέλη ενώνονταν κάτω από τον αποκλειστικό σκοπό της «καταπολέμησης του Κομμουνισμού». Μάλιστα η οργάνωση αναλάμβανε και φιλανθρωπικό έργο για να ενισχύσει τους «φτωχούς και τους πάσχοντας», έτσι ώστε να μην παρασυρθούν «δια της περιφήμου Εθνικής Αλληλεγγύης εις τα δίκτυα του κομμουνισμού»⁴⁴⁴.

Οι αναφορές αυτές αποκαλύπτουν την πραγματικότητα των πρώτων μεταπολεμικών χρόνων στους αστικούς συνοικισμούς της Αθήνας. Δεν επρόκειτο για μία απλώς εντεινόμενη ταξική χωροθέτηση και των περιχώρων. Επρόκειτο για μία διαίρεση με βαθύτατο πολιτικό υπόβαθρο, άκρως επιθετική και απόλυτα σύμφωνη με το εμφυλιοπολεμικό κλίμα πόλωσης. Η αστική τάξη δεν διαχωρίζει πια την κατοικία της με κριτήρια απλώς την ευζωία και τον πλούτο. Την διαφυλάσσει πολιτικά και κοινωνικά, την θωρακίζει απέναντι στις ιδεολογικές «απειλές», την απομονώνει από τον κανόνα της εξαθλίωσης της Αθήνας, με σκοπό να επιβάλλει την κυριαρχία της στην πλειοψηφία. Ο χώρος των αστών περιγράφει μία «άλλη» Αθήνα, που τώρα έχει σαφέστατο πολιτικό πρόσημο, όπως και οι λαϊκές συνοικίες, και ήταν προορισμένη για λίγους, εκείνους που καμιά σχέση δεν ήθελαν να έχουν με την φτωχολογιά των λαϊκών συνοικιών και την πολιτική τους έκφραση από το ΕΑΜ και το ΚΚΕ.

10.2. Η κατάσταση στις λαϊκές συνοικίες

Τα λαϊκά στρώματα της Αθήνας δεν είχαν παραθεριστικές κηπουπόλεις, ούτε διέμεναν σε πολυτελείς κατοικίες και επαύλεις. Οι κατεστραμμένες λαϊκές συνοικίες έως το τέλος του

⁴⁴⁴ Εμπρός, 11/8/1946.

Εμφυλίου δεν σήκωσαν μόνο το βάρος της δύσκολης διαβίωσης των λαϊκών στρωμάτων της πόλης, αλλά φιλοξένησαν και όλους τους πρόσφυγες και τους κατατρεγμένους της περιόδου της Τρομοκρατίας και του Εμφυλίου. Η γιγάντωση του πολεοδομικού συγκροτήματος της πόλης πραγματοποιήθηκε μέσα από τη φυγόκεντρη ενίσχυση του λαϊκού στοιχείου. Η ασύμμετρη ανάπτυξη της Αθήνας έως το 1940 είχε ως βασικό χαρακτηριστικό την πληθυσμιακή ενίσχυση των προσφυγικών και περιμετρικών λαϊκών συνοικισμών. Η φυγόκεντρη τάση γιγάντωσης του πολεοδομικού συγκροτήματος, ενισχύθηκε στην επόμενη περίοδο από τους πρόσφυγες του Εμφυλίου⁴⁴⁵. Δηλαδή η ταξική χωροθέτηση της Αθήνας δεν αλλοιώθηκε πληθυσμιακά άλλα διογκώθηκε ποσοτικά και με αυτή την έννοια οξύνθηκε, όσο ενισχυόταν το λαϊκό στοιχείο της πόλης.

Μετά τα Δεκεμβριανά στην Καισαριανή επικρατούσε εικόνα ολοκληρωτικής καταστροφής. Σπίτια καμένα, ερειπωμένα που είχαν γκρεμιστεί από τα πυροβόλα ή είχαν βομβαρδιστεί από αέρος. Η κεντρική λεωφόρος της συνοικίας ήταν γεμάτη ερείπια ενώ στις παρακείμενες οδούς είχαν ισοπεδωθεί ολόκληρα τετράγωνα. Χιλιάδες κάτοικοι έμεναν στον δρόμο, χωρίς περίθαλψη και ιματισμό, λόγω των λεηλασιών που σημειώθηκαν. Οι βομβαρδισμοί είχαν καταστρέψει το αποχετευτικό σύστημα και πολλά αποχωρητήρια, με αποτέλεσμα περίπου 15.000 άνθρωποι να μην διαθέτουν τουαλέτα. Ο πληθυσμός που στην πλειοψηφία του μαστιζόταν από την ανεργία, τον υποσιτισμό και την έλλειψη στέγης, κινδύνευε άμεσα από επιδημικές ασθένειες, καθώς εκτός από την έλλειψη αποχετευτικού συστήματος, σκουπίδια στοιβάζονταν στη μέση των δρόμων, δίπλα από τα ερείπια που διέμεναν άστεγοι, ενώ καμία μέριμνα ιατροφαρμακευτικής περίθαλψης δεν είχε ληφθεί έως τα τέλη Φλεβάρη του 1945 για αρρώστους και ευπαθείς ομάδες⁴⁴⁶. Για την ανοικοδόμηση της Καισαριανής είχε εκφράσει ενδιαφέρον η κυβέρνηση της Σοβιετικής Ένωσης, που είχε στείλει σχετικές οδηγίες στον σοβιετικό πρεσβευτή⁴⁴⁷.

Η ιστορική συνοικία στην επόμενη περίοδο θα γνωρίσει την εγκατάλειψη και τις διώξεις, όχι την αναγνώριση. Η εικόνα όχι μόνο δεν θα βελτιωθεί έως το 1946, αλλά θα επιδεινωθεί ραγδαία όσο οι γενικότεροι όροι διαβίωσης οξύνονταν⁴⁴⁸. Η οικονομική ανέχεια, η ανεργία, η έλλειψη στέγης, ρουχισμού, ηλεκτροφωτισμού, η μάχη για λίγο νερό, το πρόβλημα της

⁴⁴⁵ Κοτζαμάνης, Β. (1997). *Αθήνα 1848-1991. Η δημογραφική ανάδυση μιας Μητρόπολης*. Ανάκτηση Οκτώβριος 26, 2016, από <http://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/ekke/article/view/7291/7011>, σσ. 9 – 10.

⁴⁴⁶ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 25/2/1945.

⁴⁴⁷ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 19/12/1945.

⁴⁴⁸ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 5/6/1946.

υγείας – όλα αυτά - δεν μπορούσαν να επισκιάσουν τη μεγάλη αγωνία των κατοίκων για την επιβίωση, το μεγάλο πρόβλημα υποσιτισμού που υπήρχε για όλη ίσως τη ζωή αυτών των προσφύγων που κατοικούσαν στην Καισαριανή και που τώρα φαινόταν ανυπέρβλητο.

Από τον ενεργό πληθυσμό στην Καισαριανή, οι άνεργοι το καλοκαίρι του 1946 υπολογίζονταν σε 6.000. Αυτό σήμαινε ότι περίπου τριπλάσιος αριθμός ζούσε χωρίς κάποιο εισόδημα. Ένα μικρό μέρος των κατοίκων είχε εξασφαλίσει ένα σταθερό μεροκάματο δουλεύοντας στα έργα του λιμανιού του Πειραιά, ενώ άλλοι εργάζονταν στα Αγγλοαμερικανικά έργα με αποδοχές περίπου 3.000 δρχ. την ημέρα. Επίσης συνολικά γύρω στις 300 γυναίκες είχαν κάποια απασχόληση με μικρά ημερομίσθια, ενώ πολλές εργάτριες ήταν άνεργες καθώς δούλευαν σε εργοστάσια που είχαν κλείσει.

Οι περισσότεροι ζούσαν με το δελτίο διανομών της UNRRA, όταν βέβαια μπορούσαν να αγοράζουν τα προϊόντα του δελτίου. Και σε αυτή την περίπτωση συχνό ήταν το φαινόμενο να ανταλλάσσουν τα προϊόντα αυτά, όπως η ζάχαρη και το ρύζι, για να αγοράσουν μεγαλύτερες ποσότητες από ευτελέστερα διατροφικά είδη, όπως τα μπιζέλια. Σε έρευνα που διεξήγαγε η ΕΠΟΝ Καισαριανής, το 60% των παιδιών της συνοικίας βρέθηκε να πάσχει από αδενοπάθεια⁴⁴⁹, ενώ πολλά ήταν τα κρούσματα ραχίτιδας και δυσεντερίας, λόγω του υποσιτισμού και των άθλιων συνθηκών διαβίωσης. Η εικόνα των παιδιών και των κατοίκων γενικότερα μαρτυρούσε τον εκτεταμένο υποσιτισμό⁴⁵⁰.

Οξύτατο παρέμενε το 1946 το στεγαστικό πρόβλημα. 250 οικογένειες ήταν πυροπαθείς, δηλαδή τα σπίτια τους ήταν εντελώς κατεστραμμένα, ενώ άλλα 400 σπίτια είχαν υποστεί καταστροφές από 60% έως 90% και ουσιαστικά δεν ήταν κατοικήσιμα. Συνολικά από τις 4.000 οικογένειες που διέμεναν στην Καισαριανή, οι 3.000 περίπου αντιμετώπιζαν ολική ή μερική έλλειψη στέγης. Ο όρος «μερική έλλειψη στέγης» περιγράφει τις οικίες που δεν είχαν ολοκληρωτικά γκρεμιστεί αλλά είχαν τέτοιες ζημιές που ουσιαστικά τις καθιστούσαν ακατάλληλες για κατοικία⁴⁵¹. Στην Αθήνα οι περιπτώσεις κατοικιών που αν και μισογκρεμισμένες κατοικούνταν, με την προσθήκη ενός υφάσματος ή μιας λαμαρίνας στην καλύτερη περίπτωση, ήταν συχνές στις λαϊκές συνοικίες. Οι εφημερίδες της εποχής

⁴⁴⁹ Με τον όρο «αδενοπάθεια» εννοείται η διόγκωση των λεμφαδένων. Συνηθέστερη αιτία για τα παιδιά ήταν η φυματίωση σε συνδυασμό με τις άθλιες συνθήκες διαβίωσης και διατροφής. Για περισσότερα στοιχεία, βλ. <http://www.livepedia.gr/index.php/%CE%91%CE%B4%CE%B5%CE%BD%CE%BF%CF%80%CE%AC%CE%B8%CE%B5%CE%B9%CE%B1>.

⁴⁵⁰ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 6/6/1946.

⁴⁵¹ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 7/6/1946 και 8/6/1946.

δημοσίευαν φωτογραφίες ανθρώπων που κυριολεκτικά έμεναν πάνω στα χαλάσματα των σπιτιών τους.

Ελάχιστο ήταν αριθμητικά το εύπορο τμήμα του συνοικισμού. Το προλεταριακό τμήμα της Καισαριανής στεγαζόταν στα παλιά προσφυγικά καταλύματα, που στην πραγματικότητα ήταν πλίθινα ή τσίγκινα κατασκευάσματα ενός δωματίου που στέγαζε 7 ή 8 άτομα. Μία διαφορά υπήρχε από το Μεσοπόλεμο. Ότι και αυτές ακόμα οι ανεπαρκείς τρώγλες είχαν υποστεί μεγάλες καταστροφές από την Κατοχή και τα Δεκεμβριανά. Στις φτωχογειτονίες της Καισαριανής οι φωτιές για το μαγείρεμα ανάβονταν στις αυλές ή στους δρόμους λόγω έλλειψης χώρου στα σπίτια για κουζίνα και πολλοί κάτοικοι διέμεναν στο ύπαιθρο, στα ρείθρα του ποταμού Εριδανού.

Οι άστεγοι της Καισαριανής είχαν ιδρύσει σωματείο πυροπαθών και ζητούσαν από το κράτος να τους παραχωρηθούν υλικά και ένα μικρό χρηματικό βοήθημα, προκειμένου οι ίδιοι να αναλάβουν την ανοικοδόμηση των οικιών τους που είχαν υποστεί ολική ή μερική καταστροφή. Οι προτάσεις των κατοίκων που θύμιζαν το σύστημα της «αυτεπιστασίας» που είχε παλιότερα εφαρμοστεί για την οικοδόμηση προσφυγικών κατοικιών μετά τη μικρασιατική καταστροφή, θα εξοικονομούσε για το κράτος πόρους και εργατικό δυναμικό, αλλά θα μπορούσε να παρακάμψει και γραφειοκρατικές καθυστερήσεις για την αντιμετώπιση των πιεστικών στεγαστικών αναγκών. Παρά τις υποσχέσεις που δόθηκαν από κρατικούς φορείς, τα σχέδια αυτά δεν προχώρησαν. Για τα σπίτια που είχαν μικρότερες καταστροφές και χρειάζονταν μόνο πισσόχαρτο, τζάμια ή παράθυρα, οι κάτοικοι ζητούσαν απλώς τα απαιτούμενα υλικά που οι ίδιοι δεν μπορούσαν να αγοράσουν, αλλά ούτε και σε αυτό εισακούστηκαν. Τα αιτήματα για ανοικοδόμηση του συνοικισμού που δεν απείχε και πολύ από το Κολωνάκι, έπεφταν στο κενό.

Όλη η συνοικία, περίπου 22.000 άνθρωποι το 1946, έπαιρναν νερό από 5 ή 6 βρύσες που υπήρχαν και οι ουρές για την προμήθειά του ξεκινούσαν από τα μεσάνυχτα. Για όλους αυτούς, υπήρχαν 8 παλιά αυτοκίνητα που προσπαθούσαν να εξυπηρετήσουν τις συγκοινωνιακές ανάγκες. Τα αυτοκίνητα όμως έκαναν τέρμα πολύ πιο χαμηλά από τον κανονικό τερματισμό αναγκάζοντας τους κατοίκους σε πεζοπορία παρά την πληρωμή εισιτηρίου. Ρεύμα υπήρχε το 1946 στην Καισαριανή. Ο ηλεκτροφωτισμός όμως δεν ήταν επαρκής και πολλοί δρόμοι όπως και πολλά σπίτια παρέμεναν σκοτεινά μετά τη δύση του ήλιου⁴⁵².

⁴⁵² Ελεύθερη Ελλάδα, 8/6/1946.

Η αντιστασιακή δράση των κατοίκων της Καισαριανής είχε αναδείξει την περιοχή σε σύμβολο του αγώνα της Αριστεράς, ήδη αμέσως μετά την Απελευθέρωση. Ο αγώνας αυτός στοχοποίησε την Καισαριανή όχι μόνο από τους Γερμανούς αλλά και από τα Τάγματα Ασφαλείας και την Χ. Το τίμημα που είχε πληρώσει ήταν μεγάλο. Πέρα από τους νεκρούς, το τίμημα αυτό συνέχιζαν να πληρώνουν οι ανάπηροι και τα θύματα της Κατοχής, οικογένειες ολόκληρες που προσέβλεπαν σε δικαιότερη αντιμετώπιση και όχι στην εγκατάλειψη και τις διώξεις μεταπολεμικά⁴⁵³.

Εικόνα ερήμωσης παρουσίαζε και ο γειτονικός Βύρωνας μετά τη συμφωνία της Βάρκιζας. Ένα μεγάλο μέρος του παραγωγικού αντρικού πληθυσμού βρισκόταν μακριά από τις εστίες του, σε κράτηση σε φυλακές και στρατόπεδα της Αφρικής, με αποτέλεσμα να έχει πληγεί ανεπανόρθωτα η ικανότητα όσων έμεναν πίσω - ηλικιωμένοι και γυναικόπαιδα στην πλειοψηφία τους - να επιβιώνουν. Εδώ οι καταστροφές στο οικιστικό πλέγμα ήταν σαφώς μικρότερες από την Καισαριανή, αλλά τα επισιτιστικά προβλήματα εξίσου μεγάλα.

Οι περισσότεροι κάτοικοι βρίσκονταν σε αδυναμία να αγοράσουν ακόμα και αυτά τα αγαθά του δελτίου. Πολλά σπίτια στην περιοχή είχαν γίνει στόχος επιδρομών και τα είδη ιματισμού και υπόδησης που είχαν απομείνει για τους κατοίκους, δεν επαρκούσαν. Οξύ ήταν και το πρόβλημα περίθαλψης, ιδίως μάλιστα των παιδιών. Ο υποσιτισμός που εντεινόταν λόγω της μεγάλης ανεργίας που μάστιζε τους κατοίκους, σε συνδυασμό με προβλήματα υγιεινής και ελλείψεις φαρμάκων έκαναν κρίσιμη την κατάσταση, σε αυτή την ερημωμένη από άντρες συνοικία της Αθήνας που είχε αποτελέσει βασικό αιμοδότη της Αντίστασης της προηγούμενης περιόδου.⁴⁵⁴

Η λειψανδρία με τις ίδιες παρενέργειες που εμφανίστηκαν στις άλλες λαϊκές συνοικίες, ίσχυαν και για την περιοχή του Γκύζη, τα Τουρκοβούνια και του Κουντουριώτη⁴⁵⁵. Τον Μάρτιο του 1945 οι διανομές της UNRRA δεν έφταναν εδώ, με αποτέλεσμα οι κάτοικοι να αντιμετωπίζουν ανυπέρβλητα προβλήματα. Μόνοι τους προσπαθούσαν να αποκαταστήσουν και τις ζημιές στα σπίτια τους, τα οποία είχαν πληγεί από τις σφαίρες ή είχαν ισοπεδωθεί από τους όλμους και τις ρουκέτες των αεροπλάνων. Η οικονομική εξαθλίωση και οι ελλείψεις σε τρόφιμα, ρούχα, παπούτσια, φάρμακα και πρώτες ύλες όπως τζάμια για τα σπίτια, που θα μπορούσαν να μετριαστούν με τις διανομές, εξακολουθούσαν να αποτελούν

⁴⁵³ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 10/6/1946

⁴⁵⁴ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 27/2/1945.

⁴⁵⁵ Κουντουριώτη ή Κουντουριώτικα ονομαζόταν έως το 1952, η περιοχή ανάμεσα στη συνοικία του Γκύζη, την σημερινή Αμερικανική Πρεσβεία στη Β. Σοφίας και τον Λυκαβηττό.

ανυπέρβλητα προβλήματα, καθώς οι κάτοικοι ήταν ουσιαστικά αποκλεισμένοι από τις διανομές της συμμαχικής βοήθειας λόγω των υψηλών τιμών⁴⁵⁶.

Κοντά στο κέντρο, στον Ασύρματο η εικόνα ήταν δραματική. Πυκνοκατοικημένος σχεδόν αστικός ιστός, μια «πλατεία» από μισογκρεμισμένα κτήρια, παράγκες, βουρκόνερα, ντενεκέδες για κάθε χρήση πεταμένους στους δρόμους. Τα αποχωρητήρια δεν είχαν πόρτες ούτε στέγη, πολλές φορές ούτε τοίχους. Η παραγκούπολη του Ασυρμάτου που στην σκιά της Ακρόπολης φιλοξενούσε το αντιπροσωπευτικότερο ίσως δείγμα της εξαθλίωσης που βίωναν οι πρόσφυγες της Αθήνας από τον Μεσοπόλεμο, θα παραμείνει εγκαταλελειμμένη αλλά και με μεγάλες καταστροφές στην πρώτη μεταπολεμική εποχή. Οι παράγκες θα κυριαρχούν εδώ έως τη δεκαετία του 1950. Τα ίδια ίσχυαν και για το Δρουγούτι. Σεντόνια ή υφάσματα αντί για πόρτες στα σπίτια, σωροί από χαλάσματα ή σκουπίδια, αυτή είναι η κατάσταση το 1946 λίγο μακρύτερα από τις λαμπερές βιτρίνες του κέντρου⁴⁵⁷.

Η φυματίωση θέριζε στο Δρουγούτι⁴⁵⁸. Οι φυματικοί όπως σε όλες τις λαϊκές συνοικίες της Αθήνας, διέμεναν στα ίδια δωμάτια με τους υγιείς της οικογένειας, έτρωγαν στα ίδια πιάτα, κοιμόνταν στις ίδιες κουρελούδες και δούλευαν όπως μπορούσαν και όποτε υπήρχε εργασία. Λίγα μέτρα από τη λεωφόρο Συγγρού, στα στενά δρομάκια πλάτους δύο μέτρων με λακκούβες και λασπόνερα, γεμάτα χαλάσματα και σκουπίδια στις άκρες τους, η προσφυγική συνοικία των 8.000 κατοίκων με 70% ανεργία, ζούσε στους δικούς της ρυθμούς την εξαθλίωση και αναζητούσε την επιβίωση στο συσσίτιο που αν οι κάτοικοι ήταν τυχεροί, προσφερόταν από τον Ναυτικό καταυλισμό δίπλα στο Δρουγούτι. Και εδώ το δελτίο απορίας δεν δινόταν εύκολα σε αντιφρονούντες και συχνές ήταν οι απολύσεις των λίγων που εργάζονταν από τα αγγλοαμερικάνικα έργα, γιατί διώκονταν ως «αναρχικοί».

Ο υποσιτισμός ήταν εξαιρετικά εκτεταμένος. Ένας φούρνος στο Δρουγούτι που καθημερινά παρήγαγε 3.000 μερίδες ψωμί, έδινε με πίστωση σε 200 με 300 κατοίκους ψωμί, ενώ άλλους τόσους έδωχνε, με αποτέλεσμα περίπου 900 κάτοικοι την ημέρα να μην παίρνουν καθημερινά ούτε ψωμί. Ο ίδιος αρμένιος φούρναρης δήλωνε τον Ιούνιο του 1946, ότι δεν θυμόταν να του είχαν φέρει κρέας για ψήσιμο: «Εφέντη τρώει κρέας, Δρουγούτι παντζάρια»⁴⁵⁹. Σε ολόκληρη τη συνοικία υπήρχαν δύο κοινόχρηστα αποχωρητήρια, αλλά επειδή και αυτά είχαν πάψει να λειτουργούν, οι κάτοικοι συνήθιζαν να χωρίζουν ένα τμήμα

⁴⁵⁶ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 1/3/1945.

⁴⁵⁷ Βλ. το φωτογραφικό υλικό της *Ελεύθερης Ελλάδας*, 29/5/1946, 31/5/1946.

⁴⁵⁸ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 1/6/1946 και 4/6/1946.

⁴⁵⁹ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 4/6/1946.

του σπιτιού με λινάτσες και να το χρησιμοποιούν ως αποχωρητήριο. Το φως της λάμπας πετρελαίου ήταν και αυτό πολυτέλεια και τα περισσότερα σπίτια παρέμεναν σκοτεινά.

Στο Δρουγούτι οι αρμένιοι πρόσφυγες είχαν ενσωματωθεί στη λαϊκή κοινωνία, χωρίς να καταφέρουν να βελτιώσουν την οικονομική τους κατάσταση. Όμως και εδώ υπήρχαν κάποιες ευπορότερες οικογένειες που εκμεταλλεύονταν τους υπόλοιπους με μικροδάνεια ή αγγαρείες. Η αρμένικη επιτροπή που είχε διοριστεί από την Αρμενική Εκκλησία για να διαχειρίζεται τα δέματα από την Αμερική, που έφταναν για τους κατοίκους, καταγγελλόταν ότι μοίραζε τα εφόδια ιματισμού με πολιτικά κριτήρια στους ευπορότερους, αποκλείοντας τους Αριστερούς, ως «Βούλγαρους» και «αναρχικούς»⁴⁶⁰.

Κοντά στην Ιερά οδό, τα ερείπια και τα καμένα σπίτια από την επίθεση των Γερμανών στις 29 Σεπτεμβρίου του 1944 στο Μπαρουτάδικο, έδιναν τον τόνο για την κατάσταση που επικρατούσε εκεί το 1946. Ο φόρος αίματος και οι καταστροφές της περιοχής από τη γερμανική επίθεση έφτανε στους 100 περίπου νεκρούς, ενώ 120 σπίτια είχαν καεί. 600 άστεγα μέλη είχε η Ένωση Πυροπαθών της περιοχής, που διεκδικούσε την επισκευή των κατεστραμμένων σπιτιών. Έως το καλοκαίρι του 1946 καμία μέριμνα όμως δεν είχε εκδηλωθεί. Τα σημαντικότερα προβλήματα των κατοίκων και αυτής της συνοικίας που απείχε μόλις 2 χιλιόμετρα από το κέντρο, ήταν η στέγη, η ανεργία ο υποσιτισμός και οι αρρώστιες.

Στο Μπαρουτάδικο είχε συγκροτηθεί από το 1944 «Λαϊκή Επιτροπή» που είχε αναλάβει την οργάνωση συσσιτίου για 500 περίπου άτομα καθημερινά. Παράλληλα είχαν μοιραστεί κουβέρτες, ρούχα και σκεύη από προσφορές των υπολοίπων κατοίκων, για την κάλυψη των πρώτων αναγκών. Οι άστεγοι είχαν αρχικά εγκατασταθεί με ενέργειες της Λαϊκής Επιτροπής σε σπίτια γνωστών ή συγγενών τους. Μετά τα Δεκεμβριανά όμως, τα περισσότερα μέλη της Επιτροπής είχαν συλληφθεί και φυλακιστεί. Ταυτόχρονα απαγορεύτηκαν από το κράτος και τα συσσίτια. Η καταστολή της δράσης της Λαϊκής Επιτροπής, δεν συνοδεύτηκε από την παραμικρή ενέργεια των κυβερνήσεων για την αποκατάσταση των αστέγων. Δεν είχαν χορηγηθεί ούτε τα απολύτως απαραίτητα, όπως ξύλα για να φραχτούν οι καμένες πόρτες και τα παράθυρα, ή πισσόχαρτο για τις σκεπές. Οι κάτοικοι μετά τα Δεκεμβριανά και για δύο χειμώνες, διέμεναν στις μισογκρεμισμένες οικίες τους, αντιμετωπίζοντας έκτος από την κρατική αδιαφορία και τις απαγορεύσεις της αστυνομίας για «αυθαίρετες» παρεμβάσεις στα σπίτια.

⁴⁶⁰ Στο ίδιο.

Παρά την ύπαρξη 22 βιομηχανιών στην περιοχή, που προπολεμικά κάλυπταν πλήρως τις ανάγκες εργασίας των κατοίκων, οι σαρωτικές απολύσεις είχαν μειώσει τον αριθμό των εργαζομένων σε 2.500 περίπου, με μικρά μεροκάματα, της τάξης των 5.000 έως 7.000 δρχ. το καλοκαίρι του 1946. Στο Πυριτιδοποιείο της περιοχής που απασχολούσε παλιότερα 1.500 εργάτες, το 1946 δεν εργάζονταν παρά λίγες δεκάδες εργατών. Πολλές γυναίκες της περιοχής δούλευαν στους λαχανόκηπους, στους οποίους αναγκάζονταν να παίρνουν μαζί και τα παιδιά τους, λόγω της ανυπαρξίας, όπως σε όλες τις φτωχογειτονιές της Αθήνας, παιδικών σταθμών.

Το περιβάλλον στο Μπαρουτάδικο ήταν αποπνικτικό. Δεν υπήρχε ούτε στοιχειώδης υγιεινή, τα σκουπίδια συσσωρεύονταν και αποτελούσαν διαρκή εστία κινδύνου για τη δημόσια υγεία. Ο εκτεταμένος υποσιτισμός ενίσχυε τις αρρώστιες. 85% περίπου των παιδιών έπασχαν από αδενοπάθεια και δεν υπήρχε δημοτικό ιατρείο. Οι περισσότεροι από τους πυροπαθείς υπέφεραν από τη φυματίωση και τους ρευματισμούς. Στο Μπαρουτάδικο όμως το 1946, θέριζε και ο τύφος, λόγω του ανεπαρκέστατου δικτύου ύδρευσης που δεν ξεπερνούσε τα 800 μέτρα. Αν και τόσο κοντά στο κέντρο, οι κάτοικοι αναγκάζονταν να χρησιμοποιούν νερό από πηγάδια που ήταν ακατάλληλο⁴⁶¹.

Με εξαίρεση προσφυγικούς συνοικισμούς, όπως κυρίως η Ν. Ιωνία που είχε λάβει το χαρακτηρισμό «Μπέρμινχαμ της Ελλάδας», η οποία είχε αξιοπρόσεκτη ανάπτυξη από την περίοδο του Μεσοπολέμου και στην επόμενη περίοδο γρήγορα ανέκτησε το χαμένο έδαφος της Κατοχής, και αντίστοιχα συνοικισμών όπως η Ν. Φιλαδέλφεια και η Ν. Χαλκηδόνα, ο κανόνας της εξαθλίωσης ήταν κοινός για τις λαϊκές συνοικίες και τις λαϊκές γειτονιές της Αθήνας. Το στοιχείο που διαφοροποιούσε περιφερειακούς συνοικισμούς, που είχαν εξελιχθεί σε ακμάζουσες εργατουπόλεις με αρκετές δυνατότητες ανάπτυξης ακόμα και σε δυσχερείς συνθήκες, ήταν κυρίως η ευκολία πρόσβασης των κατοίκων στην εργασία. Όσο τα ποσοστά της τοπικής ανεργίας μειώνονταν, τόσο το βιοτικό επίπεδο ήταν σχετικά καλύτερο. Στη Ν. Ιωνία που είχε παράδοση στην ταπητουργία, άκμαζε μεταπολεμικά η οικιακή βιοτεχνία. Υπήρχαν επίσης 75 εργοστασιακές μονάδες πολλές εκ των οποίων ήταν μεγάλου μεγέθους⁴⁶². Αντίθετα σε λαϊκές συνοικίες που βρίσκονταν εγγύτερα στο κέντρο η

⁴⁶¹ Ελεύθερη Ελλάδα, 5/7/1946.

⁴⁶² Ελεύθερη Ελλάδα, 6/9/1946 και 7/9/1946.

κατάσταση επιδεινωνόταν. Το ίδιο και σε συνοικισμούς που αν και απομακρυσμένοι υπέφεραν από υπερπληθυσμό με μειωμένη πρόσβαση σε εργασία, όπως το Περιστέρι⁴⁶³.

Το καλοκαίρι του 1946 το Περιστέρι ζούσε ακόμα στην σκιά της οξύτατης πολιτικής πόλωσης που είχε πυροδοτήσει η δημοσίευση της έκθεσης της «επιτροπής Citrine» της Βρετανικής Εργατικής Ομοσπονδίας, σύμφωνα με την οποία στο Περιστέρι υπήρχαν ομαδικοί τάφοι αντιπάλων του ΕΑΜ στα Δεκεμβριανά. Το ΕΑΜ απέκρουε τις αιτιάσεις αυτές ως ανυπόστατες, κατασκευασμένες και υποβολιμαίες, τονίζοντας την αντιστασιακή δράση της περιοχής για την οποία και είχε στοχοποιηθεί⁴⁶⁴. Οι βομβαρδισμοί που υπέστη η περιοχή στα Δεκεμβριανά είχε αφήσει πολλά θύματα και μεγάλες καταστροφές⁴⁶⁵. Το μεγαλύτερο όμως πρόβλημα που αντιμετώπιζε η συνοικία των 30.000 περίπου κατοίκων ήταν αυτό της ανεργίας.

Υπολογιζόταν ότι περίπου 5.000 περίπου εργάτες, των λιγνιτωρυχείων της περιοχής, των εργοστασίων υφαντουργίας, οικοδόμοι, ελαιοχρωματιστές κτλ, δεν έβρισκαν να κάνουν ούτε ένα μεροκάματο την εβδομάδα. Οι εργαζόμενοι πλήττονταν από τις πρακτικές εκχώρησης της ιδιοκτησίας των ορυχείων σε ιδιώτες, οι οποίοι μείωναν την παραγωγή έκαναν απολύσεις, απογύμνωσαν το έργο από τον τεχνικό εξοπλισμό και το εγκατέλειψαν, με αποτέλεσμα το κράτος να κάνει εισαγωγές λιγνίτη από την Αγγλία. Παράλληλα στις κλωστοβιομηχανίες που βρίσκονταν ένα τέταρτο έξω από το Περιστέρι, εφαρμοζόταν η «κατ' αποκοπήν εργασία», η οποία αντικατέστησε τις συμβάσεις εργασίας των εργατών. Επρόκειτο για ένα μέτρο εντατικοποίησης της εργασίας και μείωσης του εργατικού κόστους, κατά το οποίο λιγότεροι εργάτες παρήγαγαν μεγαλύτερες ποσότητες υφασμάτων καθημερινά, σχεδόν τις διπλάσιες, χωρίς όμως να διπλασιάζονται και τα ημερομίσθια. Σε ένα αντίστοιχο εργοστάσιο της Ν. Ιωνίας κάθε εργάτης παρήγαγε περίπου 18.000 με 20.000 πόντους ύφασμα ημερησίως, με μεροκάματο 8.500 έως 10.000 δρχ. Με την «κατ' αποκοπή εργασία» ο κάθε εργάτης παρήγαγε περίπου 36.000 με 40.000 πόντους υφάσματος, με το ίδιο ή και χαμηλότερο ημερομίσθιο. Στο Περιστέρι μειωμένος κατά 50% σε σχέση με τα προπολεμικά επίπεδα ήταν και ο αριθμός των εργατών που εργάζονταν στα καπνεργοστάσια και σε άλλες μικρότερες μονάδες υφαντουργίας. Και όσοι ακόμα έβρισκαν απασχόληση, δεν

⁴⁶³ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 19/6/1946.

⁴⁶⁴ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 11/6/1946.

⁴⁶⁵ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 14/6/1946.

ήταν για όλες τις ημέρες της εβδομάδας και τα μεροκάματα τον Ιούνιο του 1946 κυμαίνονταν από 7.000 έως 9.000 δραχ.⁴⁶⁶

Ο δήμος Περιστερίου το 1946 δεν διέθετε παιδικό σταθμό, ενώ σημαντικές καταστροφές είχαν υποστεί τα δημοτικά και το Γυμνάσιο της περιοχής. Η νυχτερινή σχολή για τα εργαζόμενα παιδιά και τις γυναίκες είχε αναστείλει τη λειτουργία της. Άμεση ανάγκη επισκευών υπήρχε για τις βρύσες, τους δρόμους, τα αποχωρητήρια και τους βόθρους της περιοχής. Τηλέφωνα δεν υπήρχαν και η συγκοινωνία ήταν δυσχερής.

Η Ν. Ιωνία με πληθυσμό 27.775 κατοίκους στην απογραφή του 1940 και 33.851 κατοίκους το 1951, είχε ανακηρυχτεί ανεξάρτητος δήμος από το 1934, έχοντας νωρίς αποκτήσει χαρακτηριστικά αυτόνομου αστικού χώρου, με τις συνοικίες της Ιωνίας, της Ελευθερούπολης, του Περισού της Σαφράμπολης και της Καλογρέζας⁴⁶⁷. Για τους πρόσφυγες του Εμφυλίου, η εργατούπολη της Ν. Ιωνίας αποτελούσε ένα ιδανικό καταφύγιο, καθώς μπορούσε να παράσχει στέγη αλλά και απασχόληση στους κατατρεγμένους των επαρχιών. Η εγκατάσταση των προσφύγων των συγκρούσεων του Εμφυλίου ήδη από το 1946, αποτελεί μια περίπτωση πληθυσμιακής αλλοίωσης για το προσφυγικό στοιχείο της μικρασιατικής καταστροφής που επικρατούσε⁴⁶⁸, αλλά και πληθυσμιακής ενίσχυσης του λαϊκού στοιχείου, που επισφράγιζε τον εργατικό χαρακτήρα της περιοχής.

Η Ν. Ιωνία⁴⁶⁹ που έως το 1922 ήταν ένας εντελώς ακατοίκητος και φιλόξενος κληρονομή, το 1946 ως δήμος, απλωνόταν από το Β' Νεκροταφείο Πατησίων έως τα σύνορα με το Ν. Ηράκλειο και από τις Κουκουβάουνες έως την Καλογρέζα. Επρόκειτο για μία πραγματική εργατούπολη που υπολογισμοί ανέβαζαν τον πληθυσμό της σε πάνω από 35.000 κατοίκους στην πλειοψηφία τους εργάτες. Πάνω από 7.000 σπίτια στέγαζαν αυτόν τον πληθυσμό, μικρά και μεγαλύτερα. Παρά το γεγονός ότι η συντριπτική πλειοψηφία των σπιτιών είχε ένα δωμάτιο και κουζίνα χωριστή και ενώ υπήρχαν και σπίτια που είχαν πάνω από τέσσερα δωμάτια, άλλα που είχαν 3 έως 4 και 500 περίπου σπίτια που είχαν έως τρία δωμάτια, το στεγαστικό πρόβλημα των κατοίκων ήταν οξύ. Και αυτό γιατί στα περισσότερα σπίτια υπήρχε αργαλειός και λειτουργούσαν ταυτόχρονα και ως εργαστήρια οικιακής βιοτεχνίας, κυρίως υφαντουργίας. Οι πολυμελείς εργατικές οικογένειες, περιορίζονταν σε ένα δωμάτιο που μπορούσαν να μένουν έως 6 άτομα. Η οικιακή βιοτεχνική παραγωγή

⁴⁶⁶ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 19/6/1946.

⁴⁶⁷ Δάκουρα – Βογιατζόγλου, Ο. (2000). «Η γέννηση και η ανάπτυξη της Νέας Ιωνίας», *ό.π.*, σσ. 109 – 110.

⁴⁶⁸ Στο ίδιο.

⁴⁶⁹ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 7/9/1946.

ασκούσαν σε μεγάλη κλίμακα στη Ν. Ιωνία, που ήταν γνωστή για την ταπητουργία της. Εκτός από 6 μεγάλα εργοστάσια ταπητουργίας που λειτουργούσαν προπολεμικά στην περιοχή, μεγάλος αριθμός χαλιών παραγόταν στα σπίτια. Μετά τον πόλεμο, αυτό το παραγωγικό στοιχείο συνεχιζόταν σε οικιακό επίπεδο και μάλιστα ανταγωνιζόταν τα αντίστοιχα βιομηχανικά προϊόντα.

Η δημιουργική πνοή των προσφύγων της Ν. Ιωνίας, είχε κάνει τον συνοικισμό τους παράδειγμα παραγωγικής ανάπτυξης και τα σπίτια που είχαν χτιστεί από την ΕΑΠ πληρούσαν κάποιες βασικές προδιαγραφές. Η ύδρευση γινόταν από το παλιό υδραγωγείο, το οποίο όμως ενισχύθηκε από αντλιοστάσιο και αρτεσιανά ύδατα που εξασφάλιζαν σχετικά επαρκείς ποσότητες νερού, χωρίς βέβαια να ξεπερνούν τους τέσσερις ντενεκέδες κατ' άτομο την ημέρα. Σύμφωνα με καταγγελίες⁴⁷⁰ ο Δήμαρχος της περιοχής μετά τη δημοσιοποίηση των αποτελεσμάτων του δημοψηφίσματος του Σεπτεμβρίου του 1946, για να τιμωρήσει τους κατοίκους που στην τεράστια πλειοψηφία τους ψήφισαν αβασίλευτη δημοκρατία, έκοψε το νερό για τρεις ημέρες.

Εκτός από τα 75 μεγάλα εργοστάσια της περιοχής, λειτουργούσαν και εργοστάσια καλτσοβιομηχανίας, ξυλουργικής, εργοστάσιο ποτοποιίας κ.α. Οι κάτοικοι στη συντριπτική πλειοψηφία τους, ήταν εργατοϋπάλληλοι και οι υπόλοιποι βιομήχανοι, βιοτέχνες, επαγγελματίες, έμποροι και γενικά επιχειρηματίες και ελάχιστοι επιστήμονες, δύο δικηγόροι, και γύρω στους δέκα γιατρούς.

Στη Ν. Φιλαδέλφεια και στη γειτονική Ν. Χαλκηδόνα⁴⁷¹, οι υπόγειες και ημιυπόγειες κατοικίες ήταν άγνωστες. Οι συγκεκριμένοι προσφυγικοί συνοικισμοί αποτελούσαν το 1946 παραδείγματα άριστης ρυμοτομίας, με υγιεινές συνθήκες διαβίωσης, δέντροφυτεμένους δρόμους, όπου έσφυζε η ζωή. Τα περισσότερα σπίτια ήταν διώροφα, λίγα μονώροφα και ελάχιστα τριώροφα. Οι κάτοικοι ανήκαν στα μεσοαστικά ή μικροαστικά στρώματα, με δημοκρατικά στην πλειοψηφία τους φρονήματα. Υπήρχαν επιστήμονες, γιατροί, δικηγόροι, εργολάβοι, μεγαλέμποροι, βιομήχανοι, ανώτεροι και ανώτατοι δημόσιοι υπάλληλοι, τραπεζίκοι, ιδιωτικοί υπάλληλοι, πρώην βουλευτές και γραμματείς υπουργείων. Γύρω από τη Ν. Φιλαδέλφεια υπήρχαν μεγάλα εργοστάσια υφαντουργίας, νηματουργίας, βιομηχανία ελαστικών και ταινιών, καλτσοβιομηχανίες, πτηνοτροφεία κ.α. Άκμαζε επίσης η μελισσοκομία. Δημοτικά σχολεία, νηπιαγωγεία και εκκλησίες υπήρχαν και στους δύο

⁴⁷⁰ Στο ίδιο.

⁴⁷¹ Ελεύθερη Ελλάδα, 6/9/1946.

συννοικισμούς, ενώ στη Ν. Φιλαδέλφεια λειτουργούσε και Γυμνάσιο, που είχε χτιστεί το 1931. Στη Ν. Χαλκηδόνα λειτουργούσαν επίσης λουτρά.

Το 1946 η Καλογρέζα δίπλα στη Νέα Ιωνία, απομονωμένη και αποκομμένη από τον αστικό ιστό, αρδευόταν ακόμα από το παλιό Αδριάνειο υδραγωγείο και από πηγάδια. Εδώ οι δρόμοι δεν είχαν επαρκώς ηλεκτροφωτιστεί, συγκοινωνίες δεν υπήρχαν, καθώς είχαν διακοπεί και προς την Αθήνα και προς τη Ν. Ιωνία, αποκομιδή σκουπιδιών δεν γινόταν, οι 5.000 περίπου κάτοικοι σπάνια κατέβαιναν στην Αθήνα, οι αρρώστιες και η ανεργία θέριζαν τον πληθυσμό που υποσιτιζόταν δραματικά. Οι κάτοικοι έβρισκαν εργασία στο λιγνιτωρυχείο της περιοχής που όμως με την αλλαγή της ιδιοκτησίας του, μετά τα Δεκεμβριανά μείωσε δραματικά την παραγωγή και έκανε πολλές απολύσεις εργαζομένων με «σημειώματα» μάλιστα αντιφρονούντων. Μικρός αριθμός γυναικών εργαζόταν στα υφαντουργεία της Ν. Ιωνίας, όπου για να φτάσουν έπρεπε να πεζοπορούν για ώρες και λιγοστές οικογένειες ασχολούνταν με την οικοτεχνία. Σε κάθε σπίτι δούλευε συνήθως ένας, που συντηρούσε 7 ή 8 άτομα και κάποιες φορές έβρισκαν ευκαιριακή απασχόληση γυναίκες, που έπλεκαν ψάθες για καρέκλες. Το κρέας ήταν μία άπιαστη πολυτέλεια και ο υποσιτισμός και οι αρρώστιες θέριζαν. Ταυτόχρονα ο φόβος και οι διώξεις της Τρομοκρατίας ενέτειναν την αγωνία της επιβίωσης. Κάθε σπίτι στην συνοικία αυτή των 5.000 κατοίκων, διηγούνταν και μια ιστορία εξαθλίωσης⁴⁷².

Η μόνη αναλαμπή που γνώρισε η ζωή των κατοίκων στην Καλογρέζα ήταν μετά την Απελευθέρωση. Για 18 ημέρες οι εργάτες πήραν τη διεύθυνση των μεταλλείων στα χέρια τους. Στο διάστημα αυτό η παραγωγή αυξήθηκε από 120 τόνους τη μέρα σε 260, ενώ βελτιώθηκε σημαντικά και η ποιότητα του παραγόμενου λιγνίτη. Από 13 έως 17% που είχε περιεκτικότητα ο χοντρός λιγνίτης, ανέβηκε στα 48% έως 55%. Το καθημερινό μεροκάματο ήταν μια αληθινή πηγή ελπίδας και βελτίωσης των όρων ζωής για τους κατοίκους. Όμως μετά τα Δεκεμβριανά εκατοντάδες εργάτες απολύθηκαν και η νέα διοίκηση του λιγνιτωρυχείου έριξε την παραγωγή κάτω από τα κατοχικά ακόμα επίπεδα, προτιμώντας να επωφελείται από τον φόρο του 23% που επιβαλλόταν στα εισαγόμενα από το εξωτερικό καύσιμα. Επρόκειτο για έναν φόρο που επιβαλλόταν για να «προστατευτεί» η εγχώρια παραγωγή, όμως κατέληγε στις τσέπες των εισαγωγέων εκείνων, που δυναμίτιζαν τις εγχώριες παραγωγικές δυνατότητες. Ταυτόχρονα, κατά τη συνήθη πρακτική της εποχής, τα

⁴⁷² Ελεύθερη Ελλάδα, 29/5/1946.

δάνεια που με ευκολία λάμβαναν οι ευνοούμενοι του κράτους, μετατρέπονταν σε λίρες και δεν επενδύονταν στο λιγνιτωρυχείο.

Πέρα όμως από αυτά, μαζί με την πείνα μετά τα Δεκεμβριανά, επέστρεψε στην Καλογρέζα και ο φόβος. Μπλόκα, εισβολές της χωροφυλακής τις νύχτες στα σπίτια, διώξεις, φυλακίσεις, ασφυκτικό τοπίο. Μία ηλικιωμένη κάτοικος της περιοχής δήλωνε στους δημοσιογράφους της Ελεύθερης Ελλάδας: «Γράφτε τα παιδιά μου, γράφτε τα να τα διαβάσουν. Η ζωή εδώ δε βαστιέται». Αυτή δεν ήταν η σκληρότερη δήλωση με την οποία ήρθαν αντιμέτωποι οι δημοσιογράφοι στο οδοιπορικό τους στις φτωχογειτονίες της Αθήνας. Ένα μικρό κορίτσι της Καλογρέζας, ορφανό και άρρωστο από φυματίωση έβαζε τους όρους της ζωής αλλά και του θανάτου σε αυτές τις γειτονίες: «Το ξέρω ότι θα πεθάνω» έλεγε, «αλλά να ‘φευγα, να ‘φευγα μόνο από δω. Να μην κολλήσει το θανατικό και τον αδερφό μου...»⁴⁷³.

Στους Ποδαράδες, δίπλα στη Ν. Ιωνία από τους περίπου 5.000 κατοίκους του συνοικισμού μόνο 100 έως 150 άτομα εργάζονταν στα υφαντουργεία της γειτονικής Ν. Ιωνίας. Πολλοί κάτοικοι καταβεβλημένοι από τις δύσκολες συνθήκες διαβίωσης και τις αρρώστιες, δεν μπορούσαν να εργαστούν για πάνω από 2 ή 3 ημέρες την εβδομάδα. Η εγκατάλειψη από το κράτος και εδώ ήταν εμφανής. Οι βόθροι των σπιτιών που έμεναν ακένωτοι, πλημμύριζαν με λύματα τους δρόμους, οι βρύσες παρέμεναν αδιόρθωτες το κατεστραμμένο ηλεκτρικό δίκτυο ήταν ανεπαρκές. Η ιατροφαρμακευτική περίθαλψη παρέμενε σχεδόν ανύπαρκτη, παρά τις μεγάλες ανάγκες. Τα περισσότερα σπίτια ήταν πλίθινα, ενός δωματίου ασφυκτικών διαστάσεων.

Οι Ποδαράδες, εκτός από ελάχιστα σπίτια που βρίσκονταν κοντά στη Ν. Ιωνία, το 1946 δεν είχαν ρεύμα ούτε τρεχούμενο νερό. Νερό έπαιρναν από δύο βρύσες που εξυπηρετούσαν ολόκληρη την περιοχή. Όσα παιδιά είχαν την οικονομική δυνατότητα να πάνε σχολείο, μετακινούνταν σε αυτό της Ν. Ιωνίας. Η πλειοψηφία των κατοίκων δεν διέθετε δελτίο απορίας και πολλοί είχαν να πάρουν το ψωμί του δελτίου μήνες. Άλλοι κάτοικοι δήλωναν ότι είχαν να πάρουν 5 μήνες τα τρόφιμα του μπακάλη. Η UNRRA ελάχιστα βοηθούσε την κατάσταση. Οι περισσότεροι από τους κατοίκους δεν είχαν λάβει καθόλου ιματισμό έως το καλοκαίρι του 1946.

Από τους κατοίκους στους Ποδαράδες ένας μικρός αριθμός εργαζόταν περιστασιακά σε «ελεύθερα» επαγγέλματα, όπως λούστροι, ξυλοκόποι, αχθοφόροι. Όμως και αυτοί σπάνια

⁴⁷³ Ελεύθερη Ελλάδα, 30/5/1946.

ξεπερνούσαν τα 3 μεροκάματα τον μήνα. Πάνω από το 20% του πληθυσμού ήταν κατάκοιτοι από διάφορες αρρώστιες και 60% έως 65% των παιδιών είχαν αδενοπάθεια. 70% των ανδρών και 40% των γυναικών παρέμεναν άνεργοι, με αποτέλεσμα το 90% των κατοίκων να υποσιτίζεται⁴⁷⁴.

Οι σκληρές συνθήκες διαβίωσης στους συνοικισμούς των λαϊκών στρωμάτων δεν αποτελούσαν μία μονοσήμαντη παράμετρο του αγώνα επιβίωσης των εργατών και των ανέργων. Παρά το γεγονός ότι στα παραδείγματα που αναφερθήκαμε η ομοιομορφία των αντιξοοτήτων που αντιμετώπιζαν οι κάτοικοι είναι προφανής, αυτή η κοινή μοίρα δεν είχε μόνο οικονομικές και κοινωνικές αναφορές. Η ταύτιση των πολιτικών αντιλήψεων και συμπεριφορών που ήταν πλήρως εναρμονισμένες με το γενικότερο κλίμα πόλωσης της κοινωνίας, δεν πηγάζε μόνο από το αγωνιστικό παρελθόν της Κατοχής, τις κοινές επιδιώξεις, τις συλλογικές ρήξεις που πυροδότησε η ξένη κατάκτηση. Κυρίως και πάνω απ' όλα, σε αυτές τις γειτονιές η πίστη στο ΕΑΜ και στο ΚΚΕ, σήμαινε πίστη στους πολιτικούς φορείς που εξέφραζαν και μετά την Απελευθέρωση τις ελπίδες για βελτίωση της θέσης τους και δεν αμφισβητήθηκε στη νέα περίοδο, παρά τη σφοδρότητα της διαδικασίας απονομιμοποίησης της Αριστεράς, που σε κάποιο βαθμό είχε αρχίσει ήδη να αποδίδει μετά τα Δεκεμβριανά, και εντάθηκε έως τη γενίκευση του Εμφυλίου.

Το δημοψήφισμα της 1^{ης} Σεπτεμβρίου του 1946 κατέγραψε με χαρακτηριστική ακρίβεια το ρήγμα των προσφυγικών συνοικισμών της Αθήνας με το αστικό κέντρο. Η εφημερίδα «Εμπρός» διέβλεπε την «εξαίρεση» στον «κανόνα» των μοναρχικών αντιλήψεων, στους προσφυγικούς συνοικισμούς της πόλης, τονίζοντας ότι δεν ήταν αναμενόμενο να ψηφίσουν έτσι (υπέρ της αβασίλευτης δημοκρατίας) γειτονιές που είχαν δώσει δείγματα της «εθνικής τους πίστης» στην Κατοχή, αλλά είχαν διαμορφώσει από τις κακουχίες και την πείνα «ιδιαιτέρη ψυχολογία». Μάλιστα εξέφραζε την ελπίδα ότι «οι πρόσφυγες που παραπλανήθηκαν θα είναι οι πρώτοι που θα αποδείξουν ότι η κομμουνιστική παρέκκλιση ήτο ένα επεισόδιον και ένα κακόν όνειρον»⁴⁷⁵. Στο επόμενο φύλλο μάλιστα, της 4^{ης} Σεπτεμβρίου, η εφημερίδα γινόταν πιο σαφής: «Οι πολίται α' ποιότητος των συνοικισμών δεν εψηφισαν την αβασίλευτον». Αντίθετα, «οι αξιαγάπητοι πρόσφυγες των συνοικισμών... ο Θεός να μας συγχωρήσει, δεν τους θεωρούμε ανώτερους από τους άλλους Αθηναίους...» Και πράγματι το αντίθετο ήταν. Και σε εφιάλητη ζούσαν, ως πολίτες δεύτερης κατηγορίας.

⁴⁷⁴ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 31/5/1946 και 1/6/1946.

⁴⁷⁵ *Εμπρός*, 3/9/1946.

Στις 3 Σεπτεμβρίου, το «Ελληνικόν Μέλλον» διαπίστωνε ότι « η πόλις των Αθηνών περικυκλωμένη από τους ανθρώπους της αναρχίας κινδυνεύει...». Και καλούσε στη λήψη δραστικών μέτρων: « Είναι καιρός να εξεταστεί... το ύψιστον αυτό θέμα δια την ύπαρξιν της πόλεως. Πώς και κατά τίναν τρόπον η Πρωτεύουσα θα απαλλαγεί από το επικίνδυνον αυτό βραχυκύκλωμα των αναρχικών των τριγύρω συνοικισμών». Την ίδια ημέρα το «Ελληνικόν Αίμα» έβλεπε και ένα θετικό στη δημοκρατική ψήφο των «ερυθρών φωλεών και κομμουνιστικών νησίδων»: «Είναι ευτύχημα ... ότι δια του δημοψηφίσματος καθωρίσθαι και η επακριβής θέσις των νησίδων και ο αριθμός των δημοκρατικών κατοίκων των... Υπάρχουν, δόξα τω Θεώ, άπειροι θεραπευτικάί μέθοδοι»⁴⁷⁶. Χωρίς αμφιβολία οι λαϊκοί συνοικισμοί της Αθήνας και η κοινωνικοπολιτική γεωγραφία τους, οριοθετούσαν ένα «βαρίδι» για τη μοναρχική Δεξιά, από το οποίο έπρεπε να απαλλαγούν με κάθε μέσο.

Το προφανές και καθοριστικής σημασίας ερώτημα που προκύπτει είναι, αν ο διαχωρισμός της Αθήνας σε προσφυγική περιφέρεια και αστική ενδοχώρα είναι μία ποιοτική χωροθέτηση του αστικού χώρου που ως τέτοια νοηματοδοτούσε και τα ρήγματα της μεταπολεμικής ακόμα εποχής. Παρά το γεγονός ότι οι δεξιές εφημερίδες αναπαράγουν αυτό τον διαχωρισμό με τα υποτιμητικά σημαινόμενα της προσφυγιάς που συνόδευαν προπολεμικά την εγκατάσταση και ενσωμάτωση των προσφύγων της μικρασιατικής καταστροφής, τα συμπεράσματα δεν είναι εύκολα, γιατί αυτές οι αναφορές έχουν σαφείς πολιτικές προεκτάσεις. Η διαρκής υπενθύμιση της προσφυγικής καταγωγής των συγκεκριμένων λαϊκών στρωμάτων, εκτός από πολιτικό άλλοθι για την δεξιά παράταξη, αποτελούσε και ένα μέσο εκφοβισμού των λαϊκών στρωμάτων, που επένδυε στις ρατσιστικές συμπεριφορές που είχαν αντιμετωπίσει προπολεμικά οι πρόσφυγες. Αντίθετα ο Αριστερός τύπος δεν αντιμετώπιζε το προσφυγικό ειδικά στοιχείο ως μία ιδιαίτερη περίπτωση κοινωνικής εξαθλίωσης, παρά το γεγονός ότι στις προσφυγικές γειτονιές η κατάσταση ήταν δραματική. Η αστική ιδεολογία αρεσκόταν στο να αποδίδει μοιρολατρικά τα προβλήματα επιβίωσης του λαού στην γενικότερη οικονομική κατάσταση και την θέση των προσφύγων, σε προβλήματα που κληροδοτήθηκαν από την προπολεμική εποχή.

Γεγονός είναι πάλι, ότι οι πρόσφυγες που είχαν ή απέκτησαν μια σχετική οικονομική άνεση, είχαν καταφέρει να ενσωματωθούν στην ελληνική αστική κοινωνία σε σχετικά σύντομο χρονικό διάστημα. Ακόμα και για τους προσφυγικούς εργατικούς πληθυσμούς, η κοινωνικοοικονομική τους θέση δεν καθοριζόταν από το γεγονός ότι ήταν πρόσφυγες, αλλά

⁴⁷⁶ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 5/9/1946.

από άλλους παράγοντες κοινούς για τα λαϊκά στρώματα γενικά, με κυριότερο την εξασφάλιση σταθερής εργασίας. Χαρακτηριστικά παραδείγματα ήταν η Ν. Ιωνία και άλλες περιοχές, όπως η Ν. Φιλαδέλφεια και η Ν. Χαλκηδόνα.

Όπως είδαμε, για όλους τους υπόλοιπους που και προπολεμικά, από την περίοδο εγκατάστασής τους, βίωναν άθλιες συνθήκες, οι αντιξοότητες όχι μόνο δεν είχαν ανασταλεί, αλλά είχαν οξυνθεί δραματικά στην Κατοχή και στην επόμενη περίοδο έως τον Εμφύλιο. Το ίδιο όμως ακριβώς είχε συμβεί στην Αθήνα και με το σύνολο των λαϊκών εργατικών στρωμάτων της πόλης. Όσο «ξένοι» από τα ευημερούντα αστικά στρώματα της Πρωτεύουσας ήταν οι πρόσφυγες, τόσο αποξενωμένοι βρίσκονταν και όλοι όσοι ήταν σε οικονομική αδυναμία στην Αθήνα.

Η πτυχή αυτή της κοινωνικής πόλωσης στην Αθήνα είναι εξαιρετικά ενδιαφέρουσα. Η αναγωγή της κοινωνικού - ταξικού περιεχομένου πόλωσης, σε ψευδεπίγραφα δίπολα του τύπου «Έλληνας» - «Πρόσφυγας», παρόλο που φαντάζει αναχρονιστική στα μέσα της δεκαετίας του 1940, αναφύεται με σαφήνεια από τους ακραίους μοναρχικούς, προκειμένου να εξυπηρετήσει την επιχειρηματολογία τους. Πρόκειται για ένα μεγάλης εμβέλειας θέμα και όχι δευτερεύον, στο οποίο ο πολιτικός παράγοντας υπεισέρχεται ως καθοριστικός, και στην πραγματικότητα γίνεται η αφορμή για την ανάδυση μιας βαθύτατης κοινωνικής διαίρεσης του παρελθόντος που για τους μοναρχικούς κύκλους φαίνεται ότι δεν έχει πάψει να υπάρχει ακόμα το 1946, ή τουλάχιστο εφευρίσκεται και επιστρατεύεται ως «εθνολογικού περιεχομένου» επιχείρημα, δηλαδή επικαιροποιημένο και ενδεδυμένο με τις νοσηματοδοτήσεις του «εθνικόφρονος» στρατοπέδου της εποχής του Εμφυλίου. Είναι εξαιρετικά διαφωτιστικά όσα αναφέρει η εφημερίδα Ελεύθερη Ελλάδα:

«Κάθε φορά που αναζεί η μοναρχική αντίδραση, γεννιέται ένα μεγάλο ζήτημα εσωτερικό: Αν οι πρόσφυγες είναι τόσο Έλληνες όσο και οι αυτόχθονες, αν αξίζει να έχουν τα ίδια δικαιώματα με τους άλλους κατοίκους. Η διαστολή γίνεται από τους μοναρχικούς, συνοδεύεται δε με απειλές κατά των συνοικισμών και με σχέδια διοικητικού χωρισμού, δηλαδή τη μετατροπή τους σε μεσαιωνικά γκέτο. Είναι μέσα στη φύση της Μοναρχίας να διαιρεί για να βασιλεύει. Να χωρίζει για να κυριαρχεί. Η εθνική ενότητα δεν συμβιβάζεται με τα συμφέροντά τους. Η δύναμή της στέκεται πάντα ο διχασμός ο εσωτερικός, το κατακομμάτισμα των Ελλήνων σε φατρίες, σε προνομιούχους και μη, σε “ημετέρους” και “ξένους”. Ξένοι δε στην περίπτωση αυτή είναι οι πρόσφυγες! Ωστόσο οι πρόσφυγες είναι Έλληνες όσο και όλοι μας, με τα στοιχεία του πολιτισμού και της ζωής που προσδιορίζουν

κατεξοχήν τον εθνικό μας χαρακτήρα. Με τη στενή και αδελφική συνεργασία του γηγενούς πληθυσμού, συντέλεσαν πάρα πολύ στην ελληνική πρόοδο του τελευταίου τέταρτου του αιώνας. Οι συνοικισμοί τους, αληθινές κυσέλες εθνικού βίου, αποτελέσανε και είναι προπύργια εθνικά της Ανεξαρτησίας και της Δημοκρατίας...»⁴⁷⁷.

Η βαθύτατη κρίση και τα προβλήματα διαβίωσης που αντιμετώπιζαν οι προσφυγικοί πληθυσμοί της Αθήνας στα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια δεν μπορεί να αποδοθούν ούτε σε δυσκολίες ενσωμάτωσης, ούτε να νοηθούν ως ιδιαίτερη περίπτωση κοινωνικής δυσαρμονίας της μεταπολεμικής εποχής. Οι διαχωρισμοί που προβάλλουν οι οπαδοί της μοναρχίας είναι εξόφθαλμα επίπλαστοι και υποβολιμαίοι, με πολιτικά καθαρά κίνητρα και εκβιαστικό περιεχόμενο. Δεν ανταποκρίνονταν στα τότε βιώματα της αστικής κοινωνίας και ήταν εντελώς ξένη στους κοινούς αγώνες της εργατικής τάξης.

Η κοινή καταγωγή και οι κοινές εμπειρίες των προσφύγων φυσικά, τους καθιστούσαν ένα ιδιαίτερο - διακριτό - κομμάτι των λαϊκών στρωμάτων της πόλης, ίσως το πιο αδικημένο ήδη από τον Μεσοπόλεμο. Πολιτικά, κοινωνικά και οικονομικά το λαϊκό προσφυγικό στοιχείο ταυτίστηκε, μαζί με τα αιτήματα του, τις ιδιαιτερότητες και την κουλτούρα του, με τα εργατικά λαϊκά στρώματα της πόλης, αποτέλεσε μάλιστα την πιο δραστήρια έκφρασή τους. Βίωσε έντονα την κρατική εγκατάλειψη και την απομόνωση διαχρονικά και αγωνίστηκε συντεταγμένα και συνειδητά για τη βελτίωση των όρων ζωής του. Τα μεγαλύτερα και σταθερότερα προπύργια της Αριστεράς ήταν σε αυτές τις συνοικίες.

Η χωροθέτηση της πόλης περισσότερο από ποτέ, σαφέστερα από οποιοδήποτε στοιχείο, εντονότατα και απόλυτα ξεκάθαρα, αναδείκνυε, μετέφερε και σχηματοποιούσε το βάθος των πολυσχιδών διαιρέσεων της εποχής, των πολυώνυμων ρηγμάτων της αγεφύρωτης σύγκρουσης που θα οδηγούσε σε ένα γενικευμένο και σαρωτικό Εμφύλιο Πόλεμο. Οι παρατάξεις οχυρώνονται πολιτικά, ιδεολογικά και κυρίως κοινωνικά στον χώρο. Τον χρησιμοποιούν σαν εφαλτήριο της ρητορικής τους.

Η Αριστερά δεν επέτρεπε να μένουν αναπάντητες οι διαιρέσεις που προκλητικά αναβίωναν οι Μοναρχικοί, σε μία σύγκρουση που δεν άφηνε τίποτα εκτός, ούτε τα λαμπερά σαλόνια, ούτε τις παράγκες με τα πισσόχαρτα και τα ερείπια των σπιτιών: «... Όσον αφορά δε τους κατοίκους των πόλεων, αυτοί δεν έχουν κανένα διακριτικό κατοικίας στη συνεισφορά τους προς το Έθνος. Αν τώρα συμβαίνει οι πλουσιότεροι απ' αυτούς και οι πιο άτονοι στα εθνικά τους αισθήματα, οι πιο παθητικοί, αληθινοί άσσοι συνεργασίας με τους εχθρούς της

⁴⁷⁷ Ελεύθερη Ελλάδα, 6/9/1946.

Ελλάδας ως τα χτες και αετοί της μοναρχίας, σήμερα να κατοικούν στο κέντρο και όχι στις συνοικίες ή τους συνοικισμούς, αν συμβαίνει ώστε η προσφυγική παράγκα και το πισσόχαρτο να έγιναν προμαχώνας του έθνους, τα δε μέγαρα του Κολωνακίου, σαλόνια δεξιώσεως των Γερμανών και των Ιταλών, αυτό δεν αποδεικνύει παρά ότι οι ψήφοι που έπεσαν στη Δημοκρατία, είναι ψήφοι εθνικοί...»⁴⁷⁸.

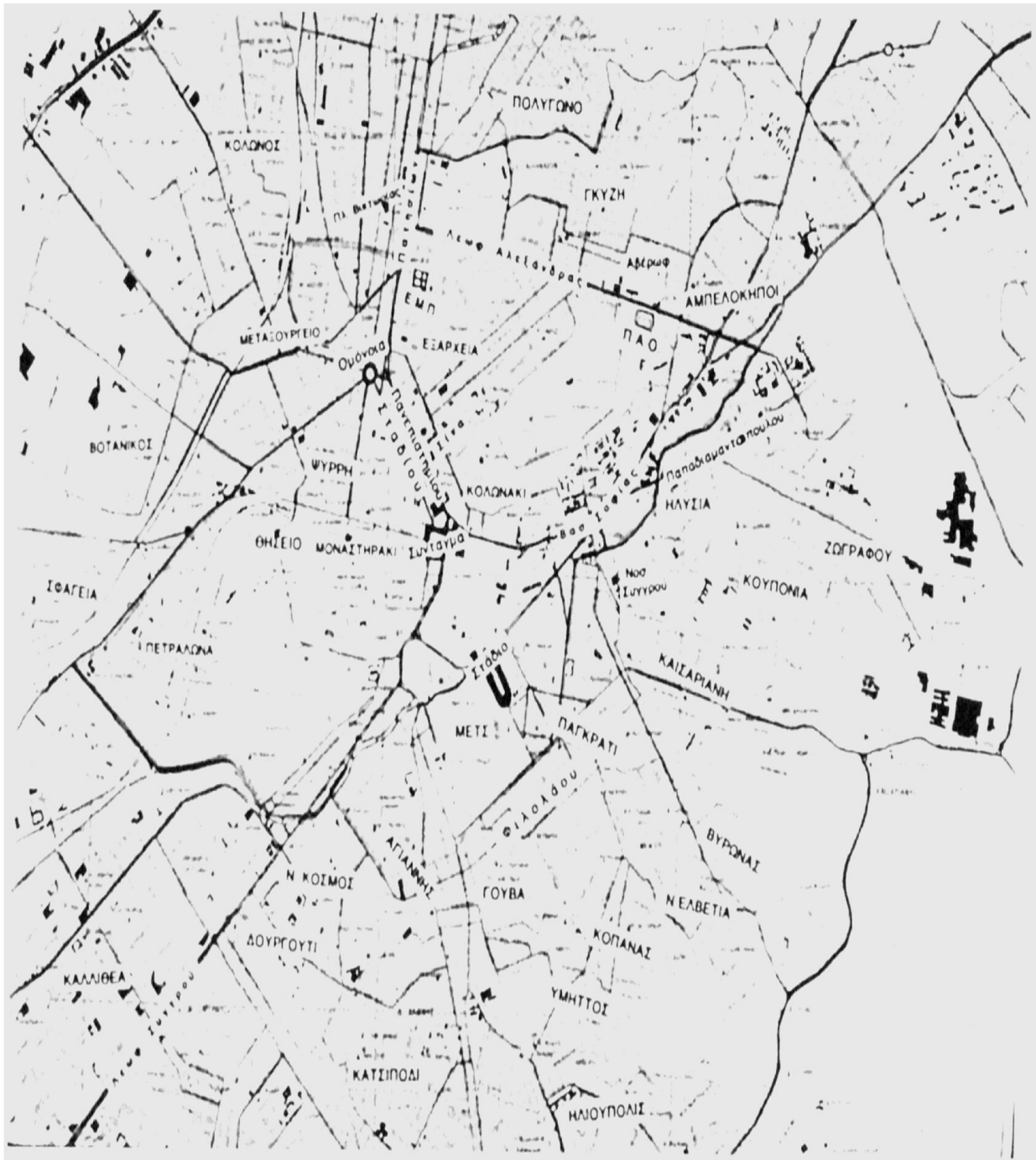
Γενικότερα, η συνύφανση ενός πλαισίου διαμόρφωσης των συνθηκών διαβίωσης και των υλικών όρων επιβίωσης της πλειοψηφίας του πληθυσμού της πόλης δεν αρκεί για τη βαθύτερη κατανόηση των κοινωνικών διεργασιών που σε ένα βαθμό διαμόρφωσαν τα νέα δεδομένα. Κοινωνικά αποτελέσματα δεν παράγουν μόνο τα υλικά και ιδεολογικά στοιχεία που συγκροτούν ένα κοινωνικό σώμα. Τέτοια αποτελέσματα μπορούν εξίσου να παράγουν η βία, ο φόβος, η ανασφάλεια, η χειραγώγηση, η προπαγάνδα, οι πολιτικοί ηγέτες, η κατάσταση της σωματικής και ψυχικής υγείας των ανθρώπων, οι συλλογικότητες, οι ατομικές πρακτικές και άλλα πολλά – ο κατάλογος μάλλον δεν έχει τέλος. Επίσης η κοινωνία της Πρωτεύουσας είχε άλλες προτεραιότητες, διαφορετικά βιώματα και στάσεις ζωής από την ύπαιθρο, ιδίως στην εποχή που αναφερόμαστε, γεγονός που δεν επιτρέπει συνολικά συμπεράσματα για την κοινωνία της χώρας.

Μία συνολικής εμβέλειας τομή στον αστικό χώρο της Αθήνας ήταν η Απελευθέρωση, με τον τρόπο μάλιστα που έγινε. Πέρα από τους συμβολισμούς και ανεξάρτητα από τις κυοφορούμενες ή δραματικά εξελισσόμενες παράλληλες συγκρούσεις, για την Αθήνα η Απελευθέρωση σήμανε στην κοινωνική συνείδηση, το τέλος του πολέμου. Αυτή η «λεπτομέρεια» ως καθοριστικό σημαινόμενο της εποχής, απαλλαγμένο από πολιτικά συμφραζόμενα και επιδιώξεις, δεν πρέπει να παραγνωρίζεται όταν κανείς προσπαθεί να ερμηνεύσει τις εξελίξεις στο κοινωνικό πεδίο. Αυτή η τομή ήταν εύλογα αδιαπραγμάτευτη για το μεγαλύτερο κομμάτι του αστικού πληθυσμού και ενισχύθηκε από την τραυματική εμπειρία των Δεκεμβριανών που απελευθέρωσε εκρηκτικά τα συσσωρευμένα κοινωνικά ρήγματα⁴⁷⁹, όχι γιατί όλοι αυτοί που πλήττονταν ήταν «βολεμένοι» στις «ανέσεις» τις αστικής διαβίωσης, αλλά κυρίως γιατί η νέα εποχή σχηματοποιούσε τις νέες ελπίδες για το μέλλον. Ελπίδες που για την Αριστερά γρήγορα διαψεύστηκαν, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν υπήρξαν.

⁴⁷⁸ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 10/9/1946.

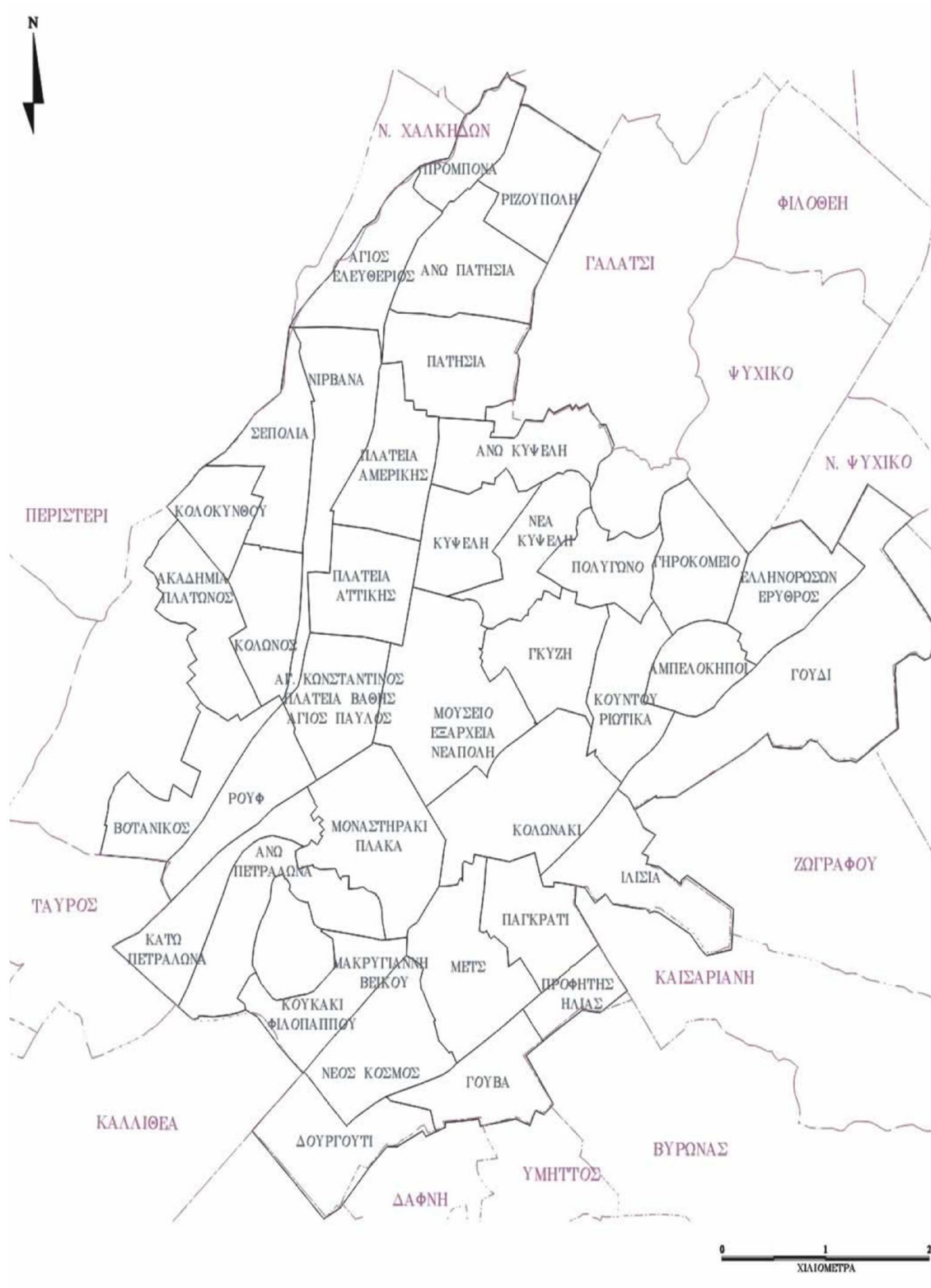
⁴⁷⁹ Χατζηιωσήφ, Χ. (2007). «Δεκέμβρης 1944, τέλος και αρχή». Στο Χατζηιωσήφ, Χ., & Παπαστράτης, Π. (Επιμ.). (2007). *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα. Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος Κατοχή - Αντίσταση 1940 - 1945* (Τόμ. Γ΄2). Αθήνα: Βιβλιόραμα, σ. 387. Βλ. επίσης, Βόγλης, Π. (2010), *ό.π.*, σσ. 170 – 171.

Χάρτης 1: Η Αθήνα

[Πηγή: Βερβενιώτη, Τ. (2000). «Η πόλη σε καθεστώς νομιμοποιημένης παρανομίας». Στο *Η πόλη στους νεότερους χρόνους. Μεσογειακές και Βαλκανικές όψεις. Πρακτικά του Β' Διεθνούς Συνεδρίου*. Αθήνα, 27 - 30 Νοεμβρίου 1997. (2000). Αθήνα: Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, σ. 529.]

Χάρτης 2: Δήμος Αθήνας

(Απογραφή ΕΣΥΕ 1991, Πηγή: <http://www.demography-lab.prd.uth.gr/ddaog/edu/case/3/athens/athens2a.htm>)

[illegible]

[146]

11. Υποδομές, συγκοινωνίες, κτήρια

Στα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια η Πρωτεύουσα του ελληνικού κράτους όφειλε να αποτελέσει το εφελτήριο της Ανοικοδόμησης και να δώσει με το παράδειγμα της, τον τόνο για την ανάπτυξη ολόκληρης της χώρας. Οι καταστροφές και οι άναρχες κτηριακές παρεμβάσεις των Γερμανών⁴⁸⁰ σε συνδυασμό με την πλήρη εγκατάλειψη της περιόδου της Κατοχής, δημιουργούσαν μια εικόνα εξαθλίωσης στην όψη της πόλης. Αυτή εντάθηκε σε μεγάλο βαθμό κατά τη μετατροπή της πόλης σε πεδίο μάχης στα Δεκεμβριανά, με τους βομβαρδισμούς και τις καταστροφές να προσδίδουν σε ορισμένες περιοχές εικόνα πλήρους ισοπέδωσης. Όλα έπρεπε να ξεκινήσουν από την αρχή.

Το σχέδιο ανοικοδόμησης που παρουσίασε ο Κ. Μπίρης ως Διευθυντής Σχεδίου Πόλεως του Δήμου, το καλοκαίρι του 1945, περιελάμβανε την μετατόπιση του διοικητικού κέντρου της πόλης στα Μέγαρα⁴⁸¹, με τη δημιουργία εκεί ενός μεγάλου οικισμού με ολοκληρωμένες υποδομές που θα αντιμετώπιζε το πρόβλημα της αστυφιλίας. Ανάλογες θα ήταν και οι συγκοινωνιακές παρεμβάσεις και η μετατόπιση του βιομηχανικού, ενεργειακού και συγκοινωνιακού κορμού της πόλης, ώστε να επικοινωνεί ευκολότερα με τις επαρχίες⁴⁸². Το φιλόδοξο σχέδιο που αναμφίβολα στηριζόταν σε γενικόλογες ελπίδες συνολικής ανασυγκρότησης της χώρας και στη γενναία συνεισφορά των Συμμάχων, ιδίως των Αμερικάνων⁴⁸³, δεν λάμβανε καθόλου υπόψη την κοινωνική πραγματικότητα της πόλης, τους κατοίκους δηλαδή, αλλά αντιλαμβανόταν την επίλυση των προβλημάτων υποδομών και του υπερπληθυσμού ως μία υπόθεση ριζικών σχεδιαστικών, οικιστικών και δομικών παρεμβάσεων. Οι προτάσεις που έτυχαν εξαιρετικά ευμενών τεχνοκρατικών σχολίων⁴⁸⁴, έμειναν στο στάδιο του σχεδιασμού.

Το ΕΑΜ Αθήνας από την άλλη, οραματιζόταν τη δημιουργία ενός μεγάλου πνευματικού, πολιτιστικού και βιομηχανικού κέντρου, διεθνούς ακτινοβολίας με επέκταση των βιομηχανιών και την ισόρροπη ανάπτυξη της πόλης σε ζώνες ευρωπαϊκών προδιαγραφών που θα προσέφεραν ένα φιλικό περιβάλλον διαβίωσης και ανάπτυξης του κόσμου της εργασίας και της οικονομικής ζωής γενικότερα.

⁴⁸⁰ Μπίρης, Κ. (2005). *Αι Αθήναι από του 19ου αιώνα εις τον 20ον αιώνα* (Ε' εκδ.). Αθήνα: Μέλισσα, σ. 343.

⁴⁸¹ Ό.π., σσ. 345 - 348.

⁴⁸² Ό.π., σσ. 348 - 352.

⁴⁸³ Ό.π., σσ. 354 - 355.

⁴⁸⁴ Ό.π., σσ. 352 - 355.

Το πρόγραμμα που παρουσίαζε το ΕΑΜ για την Αθήνα⁴⁸⁵, προέβαλε την ενότητα, τη δημοκρατία και τον πολιτισμό και περιελάμβανε ένα σχέδιο εξωραϊσμού της πόλης με καινούριους δρόμους, ανοικοδόμηση της κεντρικής και των συνοικιακών αγορών, δημιουργία ζωνών οικονομικής δραστηριότητας, πάρκων, πλατειών, συστηματική αναδάσωση και χώρους πρασίνου στον αστικό ιστό, συντήρηση του αρχαιολογικού πλούτου. Θα λαμβανόταν ιδιαίτερη μέριμνα για τη λαϊκή στέγαση και κατοικία, ενώ μεγάλη έμφαση δινόταν στον επισιτισμό με την ανάπτυξη και τον εκσυγχρονισμό των καλλιεργειών στην Αττική, μέσω παραγωγικών συνεταιρισμών. Με το ζήτημα του επισιτισμού συνδεόταν και αυτό των συγκοινωνιών. Στον τομέα αυτό το ΕΑΜ διέβλεπε την αναγκαιότητα αντικατάστασης των τραμ με τρόλεϊ και τη σημασία της ενοποίησης της πόλης μέσω της επέκτασης του συγκοινωνιακού δικτύου. Στα λεωφορεία εισηγούνταν την ίδρυση συνεταιρισμών, ενώ ιδιαίτερη σημασία έπρεπε να δοθεί στην επισκευή δρόμων και μέσων μεταφοράς.

Το λεπτομερέστατο πρόγραμμα του ΕΑΜ, εκτός από τα μεγάλα ζητήματα των υποδομών της πόλης με κυρίαρχο αυτό της ύδρευσης και του ηλεκτρικού ρεύματος, περιελάμβανε συστηματικές δράσεις για την καθαριότητα της πόλης και την κοινωνική πρόνοια με καθημερινό μάζεμα σκουπιδιών, καθαρισμό των δρόμων αλλά και τη δημιουργία λαϊκών πλυντηρίων και λουτρών. Στον τομέα της περίθαλψης, προτεινόταν η δημιουργία λαϊκών ιατρείων και σταθμών πρώτων βοηθειών στις συνοικίες που θα αναλάμβαναν τον εμβολιασμό των κατοίκων αλλά και επέκταση του δικτύου των νοσοκομείων, με παράλληλο εφοδιασμό σε εργαλεία και φάρμακα.

Πιεστική ήταν και η κατάσταση της υγείας των παιδιών, για την οποία εισηγούνταν ειδικές δράσεις για παιδικά συσσίτια, παιδικά ιατρεία, αναρρωτήρια και ενοποίηση των φιλανθρωπικών ιδρυμάτων που ήδη υπήρχαν. Βασική μέριμνα του ΕΑΜ ήταν και τα θέματα της παιδείας για τα οποία πρότεινε την εγκαθίδρυση λαϊκής μόρφωσης και καταπολέμηση του αναλφαριθτισμού, την εξυγίανση των ανωτέρων σχολών, αλλά και τη δημιουργία και ανάπτυξη αθλητικών κέντρων για τη νεολαία. Τέλος υπήρχε και η διορατική αναφορά για την ανάπτυξη του τουρισμού στην πόλη.

Όλα αυτά βέβαια δεν μετουσιώθηκαν ποτέ σε κυβερνητική πολιτική. Αντίθετα η πραγματικότητα της πόλης στην πρώτη μεταπολεμική εποχή ήταν εντελώς διαφορετική.

⁴⁸⁵ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 15/9/1945.

Οι συγκοινωνίες μέσα στην πόλη ήταν ένα ζήτημα που απτόταν άμεσα στον καθημερινό αγώνα επιβίωσης των λαϊκών στρωμάτων. Και αυτό γιατί σε αντίθεση με τον Μεσοπόλεμο⁴⁸⁶, ο τόπος εργασίας των εργατών βρισκόταν σε μεγάλη απόσταση από τον χώρο κατοικίας και οι ανεπάρκειες στις συγκοινωνίες πρακτικά σήμαιναν είτε την καθημερινή μακρά πεζοπορία, είτε την αδυναμία προσέγγισης του τόπου δουλειάς, δηλαδή την ανεργία. Σε κάποιες περιπτώσεις η προσέγγιση του χώρου εργασίας ήταν κουραστικότερη και από την ίδια την εργασία, ενώ στις αρχές του 1946 υπολογιζόταν⁴⁸⁷ ότι πάνω από ένα εκατομμύριο ώρες δαπανιόνταν καθημερινά σε αναμονή, διαδρομές και πεζοπορία που εξαντλούσαν τους εργαζομένους και επιδείνωναν τα προβλήματα επιβίωσης στην πόλη.

Το 1940 στα τραμ της Αθήνας που υπάγονταν στην Πάουερ, εργάζονταν 1.500 άτομα και κυκλοφορούσαν 240 οχήματα. Τον Νοέμβριο του 1944 οι εργαζόμενοι είχαν μειωθεί στους 150 έως 700, ενώ τα οχήματα που κυκλοφορούσαν αποτελούσαν το 60% των προπολεμικών. Από τους εργαζομένους, 200 είχαν απολυθεί και 250 ήταν αργόμισθοι λόγω του περιορισμού της κυκλοφορίας των τραμ. Επίσης 120 ήταν τραυματίες και ανάπηροι και 160 φυματικοί που αδυνατούσαν να εργαστούν.

Οι ίδιες ελλείψεις προσωπικού και μέσων παρατηρούνταν και στον κλάδο των αυτοκινητιστών που ήταν επιφορτισμένοι και με τις μεταφορές εφοδίων⁴⁸⁸. Το συγκεκριμένο πρόβλημα ήταν μείζονος σημασίας για τον επισιτισμό της Πρωτεύουσας. Η Κ.Ε. του ΕΑΜ πρότεινε την κατάργηση της Υπηρεσίας Εκμεταλλεύσεως Κρατικών Αυτοκινήτων (ΥΕΚΑ) και τη δημιουργία Συνεταιρισμού Μικροϊδιοκτητών Αυτοκινήτων στον οποίο θα συμμετείχαν και εκείνοι που έχασαν τα αυτοκίνητά τους στον πόλεμο. Στον Συνεταιρισμό θα έπρεπε να παραδοθούν τα αυτοκίνητα που έφταναν από την UNRRA, όσα κατείχε η ΥΕΚΑ και τα 2.000 γερμανικά αυτοκίνητα που παρέμεναν ακινητοποιημένα στον Πειραιά⁴⁸⁹.

Τον Απρίλιο του 1945 στην Αθήνα υπήρχαν 350 λεωφορεία από τα οποία κινούνταν μόλις 60, ενώ σε ολόκληρη την υπόλοιπη Ελλάδα σε κίνηση ήταν συνολικά 100 λεωφορεία. Το πρόβλημα το οποίο συνδεόταν και με την ανεργία συγκεκριμένων εργαζομένων και τεχνικών, οφειλόταν στην έλλειψη ελαστικών και άλλων ανταλλακτικών που ήταν

⁴⁸⁶ Λεοντίδου, Λ. (1989), *ό.π.*, σσ. 178 - 179.

⁴⁸⁷ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 1/4/1945.

⁴⁸⁸ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 30/11/1944.

⁴⁸⁹ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 17/11/1945.

απαραίτητα και θα μπορούσαν να εξευρεθούν μόνο από την ξένη βοήθεια⁴⁹⁰. Στα τέλη Μαΐου του 1945 ανακοινωνόταν από την κυβέρνηση Βούλγαρη η εισαγωγή μεγάλων ποσοτήτων πρώτων υλών για το συγκοινωνιακό δίκτυο καθώς και μέσων μεταφοράς. Στους επόμενους μήνες αναμένονταν 1.077 φορτηγά και ελαφρά οχήματα και 172 τόνοι σιδηροδρομικού υλικού⁴⁹¹. Παρόλα αυτά τον Οκτώβριο του 1945, τα λάστιχα που είχαν παραληφθεί στην Αθήνα από την UNRRA δεν είχαν φτάσει στους αυτοκινητιστές, ενώ αντίθετα μέρος από αυτά είχαν διατεθεί για τις ανάγκες μεταφοράς των εφημερίδων της «εθνικόφρονος» παράταξης⁴⁹².

Στις αρχές του 1946 η κατάσταση στις συγκοινωνίες παραμένει εξαιρετικά δυσχερής, επιβαρύνοντας καθοριστικά τις συνθήκες διαβίωσης στην Αθήνα. Από τα 72 λεωφορεία της Πάουερ, τον Ιανουάριο του 1946 παρέμεναν λειτουργικά μόνο 10, ενώ 30 τραμ παρέμεναν ακινητοποιημένα και θα μπορούσαν να κυκλοφορήσουν αν η Εταιρία δεν είχε μειώσει τις αναγκαίες θέσεις τεχνιτών κατά 350⁴⁹³. Από τα 220 προπολεμικά τραμ της Εταιρείας, μόνο 80 βρίσκονταν σε κίνηση στις αρχές του 1946. 90 τραμ είχαν καεί σε μία μεγάλη πυρκαγιά στο μηχανοστάσιο της Καλλιθέας το 1944. Η Πάουερ εισέπραττε κάθε μήνα περίπου 750.000.000 δρχ., από τα οποία το καθαρό κέρδος υπολογιζόταν περίπου στα 400.000.000 δρχ. Παρόλα αυτά ζητούσε από το κράτος να αναλάβει το κόστος των επιδιορθώσεων και πολλά οχήματα παρέμεναν εκτός κυκλοφορίας⁴⁹⁴.

Συνολικά από τον αριθμό των 760 λεωφορείων της περιοχής Αθήνας – Πειραιά που κυκλοφορούσαν πριν τον πόλεμο από τους επαγγελματίες αυτοκινητιστές, τον Ιανουάριο του 1946 κινούνταν 480. Στον πόλεμο καταστράφηκαν 145 λεωφορεία ενώ 135 παρέμεναν ακινητοποιημένα με μικρές βλάβες και ελλείψεις ελαστικών. Η κυβέρνηση Σοφούλη απέδιδε την κατάσταση στον πόλεμο και τις καταστροφές του, αλλά η αποκατάσταση μικρών βλαβών από τα εφόδια της UNRRA καθυστέρουσε δραματικά. Εξάλλου στη μαύρη αγορά ένα ελαστικό κόστιζε πάνω από 1 εκατομμύριο δρχ., κάνοντας το κόστος επισκευής για τους επαγγελματίες αυτοκινητιστές απαγορευτικό. Οι τελευταίοι είχαν προσφύγει σε απεργιακό αγώνα ζητώντας να τους δοθούν τα αναγκαία εφόδια από την ξένη βοήθεια για να εργαστούν⁴⁹⁵.

⁴⁹⁰ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 1/4/1945.

⁴⁹¹ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 30/5/1945.

⁴⁹² *Ελεύθερη Ελλάδα*, 17/10/1945.

⁴⁹³ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 4/1/1946.

⁴⁹⁴ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 5/1/1946.

⁴⁹⁵ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 5/1/1946.

Οι εργαζόμενοι στα τραμ της Πάουερ κατηγορούσαν και την κυβέρνηση για τις ελλείψεις και γενικότερα την εισοδηματικά πολιτική της. Η εικόνα των τραμ ήταν αποκαρδιωτική. Τις περισσότερες φορές χωρίς τζάμια, εξυπηρετούσαν πολύ μεγαλύτερο αριθμό επιβατών από όσους είχαν σχεδιαστεί να μεταφέρουν σε κάθε δρομολόγιο. Μεγαλύτερα προβλήματα, λόγω αυξημένου αριθμού επιβατών αντιμετώπιζαν η γραμμή Κολοκυθούς – Ιπποκράτους που εξυπηρετούσε περιοχές όπως του Γκύζη, της Νεαπόλεως, του Κολωνού, του Μεταξουργείου και του Περιστερίου, δηλαδή εργατικές και πυκνοκατοικημένες περιοχές. Η εικόνα δεν διέφερε πολύ για τα τραμ του Παγκρατίου και των Πατησίων. Τα τραμ δεν επαρκούσαν για τις ανάγκες. Γι αυτό και σχεδόν ποτέ δεν σταματούσαν σε όλες ή έστω σε αρκετές στάσεις, κάνοντας ανυπόβλητο το πρόβλημα μετακίνησης των εργαζομένων. Η πιο συχνή εικόνα στην Αθήνα του 1946, ήταν να βλέπεις τραμ με επιβάτες κρεμασμένους έξω από τα παράθυρα και τις πόρτες των οχημάτων⁴⁹⁶. Και βέβαια τα ατυχήματα δεν έλειπαν, στα οποία μάλιστα πολλές φορές εμπλέκονταν και Άγγλοι που οδηγούσαν μεθυσμένοι. Επίσης κάποιος που είχε τις «κατάλληλες» γνωριμίες στην «εθνικόφρονα» παράταξη μπορούσε να πάρει δίπλωμα οδήγησης σε 17 ώρες⁴⁹⁷.

Στην ίδια κατάσταση βρισκόταν και ο ηλεκτρικός σιδηρόδρομος που λόγω της έλλειψης άλλων μέσων είχε επιβαρυνθεί κατά πολύ από τους εργαζομένους που ανεβοκατέβαιναν καθημερινά στον Πειραιά. Πάρα τον αυξημένο φόρτο, τα δρομολόγια μειώνονταν είτε λόγω τεχνικών προβλημάτων είτε λόγω της έλλειψης ρεύματος. Χειρότερη όμως ήταν η κατάσταση σε άλλες ζωτικές γραμμές συγκοινωνίας. Η γραμμή Δημαρχίας – Μπαρουτάδικου που αφορούσε χιλιάδες εργάτες και εργαζομένους καθημερινά, εξυπηρετούνταν από μόνο 11 λεωφορεία, σε άθλια κατάσταση, χωρίς καθίσματα και τζάμια. Τα ίδια ίσχυαν και με την σύνδεση των άλλων εργατικών συνοικιών του Βύρωνα, του Υμηττού, της Νέας Σμύρνης, Νέας Ιωνίας και Κοκκινιάς⁴⁹⁸.

Η διαρκώς οξυνόμενη κατάσταση στις αστικές συγκοινωνίες δεν θα μπορούσε να μείνει έξω από την ταξική πόλωση που χαρακτήριζε κάθε πτυχή της αθηναϊκής κοινωνίας. Η Αριστερά έκανε καταγγελίες για την απόδοση 100 αυτοκινήτων στον στρατό και την αστυνομία για την ενίσχυση των κατασταλτικών μέτρων, τη μεταφορά κρατουμένων στις φυλακές και την μετακίνηση κρατικών αξιωματούχων. Ως μόνη λύση προβαλλόταν η επιβολή αυστηρού πλαισίου υποχρεώσεων στην Πάουερ, η ενίσχυση των αυτοκινητιστών με

⁴⁹⁶ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 4/1/1946.

⁴⁹⁷ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 7/1/1946.

⁴⁹⁸ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 4/1/1946.

τα εφόδια της UNRRA και η μεταφορά αυτοκινήτων που εκτελούσαν δρομολόγια στα προάστια (Μαρούσι Κηφισιά, Ηράκλειο), σε άλλες γραμμές. Επίσης προτεινόταν η χρησιμοποίηση τρόλεϊ και η επανέναρξη των εργασιών αποπεράτωσης της γραμμής του ηλεκτρικού σιδηροδρόμου Αθήνας – Κηφισιάς. Η κυβέρνηση από την άλλη, δεν έχανε την ευκαιρία να καθιστά υπεύθυνους τους εργαζομένους στα λεωφορεία και στα τραμ για το χάος των συγκοινωνιών, κάθε φορά που ανακοινωνόταν κάποια απεργία⁴⁹⁹.

Στα τέλη του 1946 το πρόβλημα των συγκοινωνιών παρέμενε άλυτο στη Πρωτεύουσα. Ενώ οι υπηρεσίες εν όψει και του χειμώνα του 1946 ήταν σε πολύ χαμηλά επίπεδα για τους αθηναίους, δεν συνέβαινε και το ίδιο με τα έσοδα που αποκόμιζαν οι ξένες εταιρίες από την εκμετάλλευση των ηλεκτροκίνητων συγκοινωνιών της πόλης. Σύμφωνα με στοιχεία που δημοσιεύθηκαν, παρουσιάζεται το παράδοξο φαινόμενο να κυκλοφορούν τον Οκτώβριο του 1946 120 λιγότερα τραμ της Πάουερ στην Αθήνα από τα προπολεμικά και παρόλα αυτά, τα εισιτήρια που κόβονταν ημερησίως να είναι περίπου 80.000 περισσότερα. Τα τραμ της Ηλεκτρικής Εταιρίας Μεταφορών (HEM) αποτελούσαν το κυριότερο μέσο μεταφοράς στην Αθήνα. Τα στοιχεία αποκαλύπτουν τα ανυπέρβλητα προβλήματα μετακίνησης που αντιμετώπιζαν καθημερινά οι εργαζόμενοι. Η ίδια εικόνα υπάρχει και στους Ελληνικούς Ηλεκτρικούς Σιδηρόδρομους (ΕΗΣ) όπου σύμφωνα με τα στοιχεία της εταιρίας, η αύξηση της κίνησης στη γραμμή Αθήνα - Πειραιά μεταπολεμικά ήταν της τάξης του 22,93% ενώ τα τρένα που κινούνταν είχαν μειωθεί και από 7 όλη την ημέρα και 8 τις πρωινές ώρες, είχαν φτάσει στα 4 και 6 αντίστοιχα⁵⁰⁰.

Η κατάσταση στα λεωφορεία στην ίδια περίοδο είχε βελτιωθεί, χάρη στις προσπάθειες των επαγγελματιών αυτοκινητιστών. Παρόλο όμως που οι θέσεις συνολικά των λεωφορείων είχαν αυξηθεί σε σχέση με τα προπολεμικά δεδομένα κατά 6.120, η κυβέρνηση Τσαλδάρη καθόρισε με νόμο τις θέσεις των επιβατών, απειλώντας τους αυτοκινητιστές με κατασχέσεις των αδειών κυκλοφορίας, φέρνοντάς τους καθημερινά αντιμέτωπους με το επιβατικό κοινό. Οι αυτοκινητιστές ζητούσαν εισαγωγές νέων οχημάτων και προσφορές. Στην Αθήνα τον Οκτώβριο του 1946 κυκλοφορούσαν και 1.200 ταξί, έναντι 1.800^{ov} προπολεμικά⁵⁰¹.

Στα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια η γιγάντωση του πολεοδομικού συγκροτήματος της Αθήνας ανέδειξε σε μείζον πρόβλημα τις ελλείψεις νερού. Η Αθήνα που πριν την έλευση των προσφύγων υδρευόταν ακόμα από το ρωμαϊκών χρόνων Αδριάνειο υδραγωγείο, μετά το

⁴⁹⁹ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 7/1/1946.

⁵⁰⁰ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 22/10/1946.

⁵⁰¹ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 23/10/1946.

1925 έπαιρνε νερό από την λίμνη του Μαραθώνα και το υδραγωγείο που κατασκεύασε εκεί η αμερικανική εταιρεία ΟΥΛΕΝ. Γρήγορα όμως και το νέο έργο ξεπεράστηκε από τις ανάγκες των κατοίκων.

Το 1945 η ανεπάρκεια των αποθεμάτων του Μαραθώνα, σε συνδυασμό με την ραγδαία αύξηση της κατανάλωσης που είχε ξεκινήσει από την περίοδο του Μεσοπολέμου έδινε στο πρόβλημα διαστάσεις παρόμοιες με εκείνο του επισιτισμού για την Πρωτεύουσα. Ήδη πριν τον πόλεμο, η κατανάλωση νερού είχε αυξηθεί από 11,5 εκατομμύρια κυβικά το 1931, σε 22 εκατομμύρια κυβικά το 1939⁵⁰². Ως λύση του προβλήματος είχε προταθεί η επέκταση του υδραγωγείου του Μαραθώνα κατά 170 Km, ώστε να περιλάβει και της πηγές του Παρνασσού. Το έργο παρέμεινε ανολοκλήρωτο και μετά τον πόλεμο το πρόβλημα της λειψυδρίας παρουσιαζόταν οξύτατο.

Επρόκειτο ουσιαστικά για ένα οξύ κοινωνικό πρόβλημα το οποίο επιβαρυνόταν από τις έντονες κοινωνικές ανισότητες της μεταπολεμικής εποχής. Η αριστερά ελλείψει πόρων και χρόνου για την ολοκλήρωση του έργου, εν όψει καλοκαιριού του 1945, πρότεινε την επιβολή ανώτατου ορίου κατανάλωσης και την επιβολή πρόσθετης σε όσους το υπερέβαιναν στην Αθήνα με τη μορφή προστίμων που θα αυξάνονταν κλιμακωτά⁵⁰³. Η πρόταση αυτή που θα επηρέαζε αισθητά το επίπεδο διαβίωσης των αστικών στρωμάτων δεν έγινε αποδεκτή. Όλα τα ζητήματα ακόμα και αυτό του νερού, εντάσσονταν στο πλαίσιο της πολιτικής ταξικής αντιπαράθεσης. Στο θέμα του νερού η κατάσταση οξυνόταν επίσης από την εξαθλίωση των εργαζομένων που την άνοιξη του 1946 τόνιζαν μέσω της απεργιακής επιτροπής τους, τους κινδύνους που υπήρχαν για την ύδρευση στην Πρωτεύουσα⁵⁰⁴. Η κρατική αδιαφορία και η πληθυσμιακή γιγάντωση της Πρωτεύουσας έφερνε τακτικά στο προσκήνιο τις δραματικές ελλείψεις νερού.

Το καλοκαίρι του 1946 τα αποθέματα ήταν ανεπαρκή και τα σχετικά έργα καθυστερούσαν ή αναβάλλονταν λόγω έλλειψης πόρων⁵⁰⁵. Επιπλέον τον Σεπτέμβριο έφτασαν στους Αθηναίους υπερκοστολογημένοι λογαριασμοί στο τριπλάσιο από την Εταιρία Υδάτων, προκαλώντας την αγανάκτηση των καταναλωτών. Όπως παραδέχτηκε η Εταιρία⁵⁰⁶, εκτός από την αύξηση της κατανάλωσης το καλοκαίρι που έφτανε στα 2,35 εκατομμύρια κυβικά μέτρα τον Αύγουστο, έναντι περίπου ενός εκατομμυρίου κυβικών τους χειμερινούς μήνες,

⁵⁰² *Ελεύθερη Ελλάδα*, 20/3/1945.

⁵⁰³ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 20/3/1945.

⁵⁰⁴ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 3/3/1946.

⁵⁰⁵ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 4/6/1946.

⁵⁰⁶ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 19/9/1946.

τα ρολόγια μέτρησης κατέγραφαν την πίεση του αέρα που πέρναγε από τους σωλήνες λόγω της διακεκομμένης παροχής. Μάλιστα η επιβάρυνση ήταν μεγαλύτερη για τις μακρινές συνοικίες.

Βέβαια όλα αυτά ίσχυαν για τις συνοικίες κοντά στο κέντρο στις οποίες διοχετεύονταν το νερό της ΟΥΛΕΝ. Στις φτωχές, λαϊκές και προσφυγικές συνοικίες το δίκτυο της ΟΥΛΕΝ δεν είχε φτάσει ποτέ και το τρεχούμενο νερό ήταν άπιαστη πολυτέλεια. Στον Αγ. Σάββα (Αιγάλεω), στις Νέες Κυδωνίες (Αιγάλεω⁵⁰⁷), στου Σωτηράκη (ανατολική κοίτη του Κηφισού⁵⁰⁸), στο Γιαουδοπάζαρο, υπήρχε μία μόνο διακλάδωση νερού μήκους 800 μέτρων. Όλοι οι υπόλοιποι κάτοικοι ήταν υποχρεωμένοι να κουβαλούν το νερό σε απόσταση ενός χιλιομέτρου. Και όσοι μπορούσαν να το κουβαλήσουν και να το αποθηκεύσουν ήταν οι προνομιούχοι. Οι υπόλοιποι ήταν αναγκασμένοι να πίνουν από αυτοσχέδια πηγάδια αμφίβολης ποιότητας ή να αγοράζουν νερό από τον νερουλά που γύριζε με το κάρο του αυτές τις γειτονιές, χωρίς να είναι σίγουροι ούτε τότε για την ποιότητα ή την προέλευση του νερού. Το καλοκαίρι του 1945 ένας ντενεκές νερό κόστιζε 50 δρχ., δηλαδή οι άνεργοι και εξαθλιωμένοι κάτοικοι των περιχώρων χρειάζονταν 100 – 150 δραχμές τη μέρα για νερό⁵⁰⁹. Ελάχιστοι από αυτούς μπορούσαν να αντέξουν ένα τέτοιο κόστος. Το ΕΑΜ πρότεινε την καθιέρωση φτηνού λαϊκού τιμολογίου, την επέκταση του δικτύου ύδρευσης και την διοχέτευση θαλασσινού νερού για τον καθαρισμό της πόλης, λόγω λειψυδρίας⁵¹⁰.

Επιφορτισμένες με τον καθημερινό καθαρισμό των πολυσύχναστων δρόμων της Αθήνας ήταν οι 416 γυναίκες που υπάγονταν στο Δήμο. Επρόκειτο για σκληρή εργασία που ξεκινούσε τα ξημερώματα και διαρκούσε έως τη δύση του ήλιου. Στον τομέα της καθαριότητας εργάζονταν από κορίτσια 20 ετών έως ηλικιωμένες γυναίκες 65 – 70 χρονών. Κάθε μια από αυτές αναλάμβανε μία συγκεκριμένη έκταση που ήταν υπεύθυνη να παραμένει καθαρή σε όλη τη διάρκεια της μέρας. Χαρακτηριστικά, όλη την οδό Ιπποκράτους μήκους περίπου δύο χιλιομέτρων την καθάριζαν καθημερινά δύο μόνο γυναίκες. Τα μεροκάματα που λάμβαναν οι οδοκαθαρίστριες για όλη τη μέρα, δεν ξεπερνούσαν το μισό εργατικό μεροκάματο ενός άντρα για ένα οκτάωρο, χωρίς παροχές ασφάλισης ή προστασία από απολύσεις⁵¹¹.

⁵⁰⁷ Για την ονομασία του δήμου, βλ. ΦΕΚ 22/ 18-1-1932.

⁵⁰⁸ Μπίρης, Κ. (2006). *Αι τοπωνυμίες της πόλεως και των περιχώρων των Αθηνών* (Γ' εκδ.). Αθήνα: Ταμείον Αρχαιολογικών Πόρων Και Απαλλοτριώσεων, Διεύθυνσις Δημοσιευμάτων, σ. 105.

⁵⁰⁹ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 26/7/1945.

⁵¹⁰ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 15/9/1945.

⁵¹¹ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 25/6/1946.

Στα πρόθυρα κατάρρευσης βρισκόταν το καλοκαίρι του 1945 και το δίκτυο ηλεκτροδότησης της Πρωτεύουσας. Μια τέτοια εξέλιξη θα σήμαινε ότι η Αθήνα θα έμενε όχι μόνο χωρίς φως αλλά και χωρίς συγκοινωνίες και νερό. Η Ένωση Προσωπικού της Ηλεκτρικής Εταιρίας τόνιζε με ανοικτή επιστολή της στην κυβέρνηση και στον λαό της Αθήνας⁵¹² ότι το κεντρικό εργοστάσιο ηλεκτροπαραγωγής βρισκόταν στα πρόθυρα μηχανικής κατάρρευσης. Από τις τέσσερις μηχανές ηλεκτροπαραγωγής, μόνο οι δύο βρίσκονταν σε λειτουργία και από τους οκτώ λέβητες μόνο οι δύο, καθώς για τα υπόλοιπα δεν υπήρχαν τα μέσα να επισκευαστούν. Τα δίκτυα υψηλής και χαμηλής τάσης υπόγεια και υπέργεια είχαν εγκαταλειφθεί και λειτουργούσαν πλημμελώς. Οι δυνατότητες παραγωγής ρεύματος είχαν μειωθεί δραματικά και η Εταιρία βρισκόταν σε πλήρη αδυναμία να ικανοποιήσει τις χιλιάδες αιτήσεις για παροχή ρεύματος οικιακής χρήσης. Ταυτόχρονα είχαν πραγματοποιηθεί και 416 απολύσεις εργαζομένων ως «υπεραριθμών», οξύνοντας τα προβλήματα. Η Ηλεκτρική Εταιρία (Πάουερ) επέρριπτε ευθύνες στους εργαζομένους για την κατάσταση και οι εργάτες προέβαλαν την έλλειψη εργαζομένων και την αδιαφορία της Εταιρίας⁵¹³. Μετά τη διάσωση του εργοστασίου από τους Γερμανούς ο κίνδυνος ενός συνολικού «μπλακ άουτ» για την Αθήνα και τα περίχωρα ήταν και πάλι ορατός.

Αποτέλεσμα της κατάστασης ήταν οι συνεχείς διακοπές ηλεκτρικού ρεύματος στην Αθήνα για τις οποίες είχε ξεσπάσει μεγάλη κόντρα ανάμεσα στους εργαζομένους και την Εταιρία. Σε ανακοίνωσή τους οι εργαζόμενοι στις 8 Οκτωβρίου 1945 κατήγγειλαν ως συκοφαντικά τα δημοσιεύματα των εφημερίδων Έθνος και Βήμα με τα οποία κατηγορούσαν τους εργαζομένους για τις διακοπές, αποδίδοντάς αυτές σε σαμποτάζ που έκαναν οι ίδιοι οι εργαζόμενοι. Η Ένωση των εργαζομένων αναφερόταν στην αδράνεια της Εταιρίας και σε κυβερνητικούς ελέγχους που τους δικαίωναν και δήλωναν ότι θα συνεχίσουν να εργάζονται για την ανοικοδόμηση της πόλης⁵¹⁴. Το ΕΑΜ έβλεπε ως μόνη λύση την κατάργηση των αποικιοκρατικών προνομίων της Πάουερ και την εθνικοποίηση της παραγωγής ηλεκτρικής ενέργειας που θα έφερνε το αγαθό του ηλεκτρικού ρεύματος σε όλα τα σπίτια της Πρωτεύουσας⁵¹⁵. Στις 16/10/1945 οι εργαζόμενοι στην Πάουερ απεργούσαν με οικονομικά

⁵¹² *Ελεύθερη Ελλάδα*, 10/6/1945.

⁵¹³ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 4/8/1945.

⁵¹⁴ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 9/10/1945.

⁵¹⁵ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 15/9/1945.

αιτήματα, ενώ το ρεύμα που διοχετευόταν στην Αθήνα, αρκούσε μόνο για την κίνηση των τραμ και του ηλεκτρικού σιδηροδρόμου⁵¹⁶.

Στις 12/11/1945 η Κ.Ε. του ΕΑΜ σε σύσκεψή της διαπίστωνε τον άμεσο κίνδυνο κατάρρευσης του ηλεκτρικού εργοστασίου και τον περιορισμό κατά 50% της δυνατότητας χορήγησης ρεύματος στην Αθήνα. Τόνιζε ότι οι συνέπειες θα ήταν τρομακτικές για τη ζωή στην πόλη και απέδιδε τις ευθύνες για την κατάσταση στην Εταιρία που αδρανούσε στα αιτήματα των εργαζομένων για πρόσληψη ειδικευμένου προσωπικού και επιδιόρθωση των μηχανημάτων⁵¹⁷.

Στις 20 Νοεμβρίου ανακοινώθηκαν από το Υπουργείο Μεταφορών σημαντικοί περιορισμοί στην χρήση του ηλεκτρικού ρεύματος για την πόλη της Αθήνας⁵¹⁸. Απαγορεύτηκε ο ηλεκτροφωτισμός για όλα τα καταστήματα από τις 16:30 έως τις 22:30 καθημερινά, με εξαίρεση κινηματογράφους και θέατρα, η χρήση ηλεκτρικών θερμαστρών και η χρήση ρεύματος για διαφημιστικούς σκοπούς. Η πόλη χωρίστηκε σε δύο ομάδες συνοικιών στις οποίες το ρεύμα θα διακοπτόταν εναλλάξ τις πρωινές ώρες. Τις απογευματινές ώρες και έως τις 22:30 η τροφοδοσία ρεύματος θα γινόταν προσπάθεια να τηρηθεί στο κέντρο (Ομόνοια, Σύνταγμα, Βασιλίσσης Σοφίας, Κάνιγγος) ενώ για τις άλλες περιοχές, αν δεν επαρκούσε το φορτίο, θα εφαρμόζονταν διακοπές τρεις ημέρες την εβδομάδα και κατά τις απογευματινές και βραδινές ώρες.

Την ίδια ημέρα (20/11/1945) η Ομοσπονδία Ηλεκτρισμού καλούσε σε μεγάλη συγκέντρωση για το θέμα του ηλεκτρικού ρεύματος όλους τους εμπλεκόμενους φορείς, τους Υπουργούς Μεταφορών, Εργασίας και Επισιτισμού, Διευθύνσεις Εταιρειών Κοινής Ωφελείας, Συνδέσμους Βιομηχάνων, Επαγγελματικές Οργανώσεις, τη διεύθυνση του περιοδικού Ανταίος, την Ομοσπονδία Συνεταιρισμών και την Επιτροπή Επιβιώσεως Αθηναϊκού λαού, τα Εργατικά Κέντρα Αθήνας και Πειραιά. Σκοπός της συγκέντρωσης ήταν η λήψη δραστικών μέτρων για την επίλυση του οξύτατου προβλήματος που αντιμετώπιζε η πόλη⁵¹⁹. Η απεργιακή ένταση στην Ηλεκτρική Εταιρία ήταν συνεχής. Τον Ιανουάριο του 1946 η κυβέρνηση κατηγορούσε τους εργαζομένους που απεργούσαν με μισθολογικά αιτήματα ότι ο σκοπός της απεργίας ήταν ... η αυτονόμηση της Μακεδονίας⁵²⁰.

⁵¹⁶ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 17/10/1945.

⁵¹⁷ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 17/11/1945.

⁵¹⁸ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 20/11/1945.

⁵¹⁹ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 20/11/1945.

⁵²⁰ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 8/1/1946.

Οι περιορισμοί στην κατανάλωση ρεύματος υπήρξαν ένα σταθερό φαινόμενο στην Αθήνα. Μάλιστα τον Σεπτέμβριο του 1946 ο Υπουργός Μεταφορών σε παρατήρηση δημοσιογράφων ότι η πόλη φωτίζεται πλημμελώς και τίθεται θέμα δημόσιας ασφάλειας, πρότεινε στους κατοίκους να αφήνουν ανοικτά το βράδυ τα φώτα των εισόδων των σπιτιών τους ώστε να φωτίζονται οι δρόμοι, καθώς ο Δήμος δεν μπορούσε να αναλάβει το κόστος του ηλεκτροφωτισμού⁵²¹. Στις 4/11/1946 η Ηλεκτρική Εταιρία ανακοίνωνε νέους περιορισμούς, λόγω της αύξησης κατανάλωσης εν όψει του χειμώνα⁵²². Αυτό βέβαια δεν ανέστελλε τις διαρκώς αυξητικές τάσεις στους λογαριασμούς ρεύματος και στις συγκοινωνίες⁵²³.

Στο δήμο της Αθήνας κανένα ικανό μέτρο ή πρωτοβουλία αντιμετώπισης των οξύτατων προβλημάτων δεν λαμβάνεται στο επόμενο διάστημα. Ο διορισμός του μοναρχικού στρατηγού Πιτσικά στη δημαρχία της Αθήνας τον Μάιο του 1946, προκάλεσε έντονες αντιδράσεις από το ΕΑΜ. Η κριτική εστίαζε στην αποξένωση της δημοτικής αρχής από τα φλέγοντα προβλήματα των λαϊκών στρωμάτων της πόλης και στην πλήρη και καταστροφική αδράνεια που επιδείχθηκε από τους δημάρχους από την περίοδο του Μεταξά (Κ. Κοτζιάς) έως την Κατοχή (Γεωργάτος) και τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια. Μετά την Απελευθέρωση ακόμα και ο δήμος ήταν κυρίως ένα πεδίο πολιτικής ευνοιοκρατίας αρχικά⁵²⁴ και αργότερα πολιτικών διώξεων και απολύσεων⁵²⁵. Τα φλέγοντα προβλήματα εξακολουθούσαν να είναι οξύτατα, με κυριότερα τη δημόσια υγεία, τον υποσιτισμό και την περίθαλψη των παιδιών⁵²⁶.

⁵²¹ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 19/9/1946.

⁵²² *Ελεύθερη Ελλάδα*, 5/11/1946.

⁵²³ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 8/11/1946.

⁵²⁴ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 17/5/1946.

⁵²⁵ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 20/6/1946.

⁵²⁶ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 18/5/1946.

12. Η κοινωνική διαμαρτυρία ως αγώνας επιβίωσης

12.1. Η έννοια της απεργίας μετά την Απελευθέρωση

«Όποιος έχει την Αθήνα έχει και την εξουσία⁵²⁷». Τα λόγια αυτά που ανήκουν σε έναν από τους γραμματείς του ΚΚΕ, τον Γιάννη Ιωαννίδη, αντικατοπτρίζουν μία σημαντική μεταπολεμική πραγματικότητα. Ο έλεγχος των πόλεων και ιδίως της Αθήνας ήταν βασική προτεραιότητα για το καθεστώς που θα διαμορφωνόταν. Αυτή η αναγκαιότητα προϋπέθετε τον απόλυτο έλεγχο της εργατικής τάξης και του εργατικού κινήματος.

Το πρώτο πεδίο σύγκρουσης πριν την έναρξη του Εμφυλίου ήταν οι πόλεις. Πρώτα η Αθήνα αλλά όχι μόνο η Αθήνα. Φυσικά η Πρωτεύουσα λόγω του ρόλου που επιτελεί στο κράτος δεν μπορούσε σε καμία περίπτωση να αφηθεί στην επιρροή της Αριστεράς. Και αυτό θα επιδιωχθεί με κάθε διαθέσιμο μέσο. Οι απαγορεύσεις και οι περιορισμοί ήταν ένα συνηθισμένο φαινόμενο. Τον Αύγουστο του 1945 η κυβέρνηση Βούλγαρη απαγόρευσε συγκέντρωση του ΕΑΜ στο Στάδιο με το αιτιολογικό ότι θα «διασαλευόταν η τάξη»⁵²⁸. Οι προφάσεις κατάπνιξης της αριστερής αντίδρασης όσο αφορά την κοινωνική διαμαρτυρία και οι τρομοκρατικές συλλήψεις συνδικαλιστών, ήταν πρακτικές που είχαν ξεκινήσει πολύ νωρίτερα από την έναρξη του Εμφυλίου και σηματοδότησαν την πρώτη ίσως έκφανση της τρομοκρατίας που προερχόταν από την επίσημη κρατική εξουσία στον αστικό χώρο.

Μέσα σε κλίμα πολιτικής αστάθειας μετά τη συμφωνία της Βάρκιζας και καθώς οι κυβερνήσεις διαδέχονταν η μία την άλλη, αποτυγχάνοντας να ελέγξουν τις απίστευτες ακρότητες της Δεξιάς Τρομοκρατίας, ύστερα από απαίτηση των Άγγλων, η κεντρική κυβέρνηση Σοφούλη τον Νοέμβριο του 1945 ανέλαβε την αποστολή να οργανώσει τις εκλογές του Μαρτίου του 1946 σε κλίμα πόλωσης, έντονων διαιρέσεων και προβλημάτων. Σε αυτή την κατάσταση, μετά τη Βάρκιζα η επανεμφάνιση του ΚΚΕ θα γινόταν μέσω του συνδικαλιστικού κινήματος.

Παρά τις όποιες προσπάθειες να τιθασευτεί το αριστερό συνδικαλιστικό κίνημα, ο ΕΡΓΑΣ στις αρχές του 1946 είχε την απόλυτη κυριαρχία στα εργατικά σωματεία. Οι εκλογές για τους 2.146 αντιπροσώπους που θα αποτελούσαν το εκλεκτορικό σώμα της νέας διοίκησης

⁵²⁷ Αυγουστίδης, Α. (1999), *ό.π.*, σ. 71.

⁵²⁸ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 4/8/1945.

της ΓΣΕΕ, αποκάλυψαν τον αληθινό συσχετισμό δυνάμεων⁵²⁹. Ο ΕΡΓΑΣ πήρε 1.531 ψήφους έναντι 159 των «συνοδοιπόρων» Στρατή και Καλομοίρη, ενώ η δεξιά παράταξη του Φώτη Μακρή μόνο 456. Ο τελευταίος αρνούμενος να δεχτεί τα δεδομένα, αποχώρησε από τη ΓΣΕΕ και ίδρυσε δική του συνδικαλιστική παράταξη την ΕΡΕΠ (Εθνική Ρεφορμιστική Συνδικαλιστική Παράταξη) υποβάλλοντας ένσταση ενάντια στη νομοθεσία που ρύθμιζε τις εκλογές των εργατικών συνδικάτων.

Στο μεταξύ η κατάσταση στο κοινωνικό πεδίο είναι εκρηκτική. Τα οικονομικά προβλήματα για τους εργαζομένους ήταν ανυπέρβλητα και οι πολιτικές που υιοθετούνταν ανεπαρκείς. Οι διαδοχικές αυξήσεις των τιμών των προϊόντων έθεταν επιτακτικά το πρόβλημα της βιολογικής επιβίωσης όλων όσων εξαρτιόνταν από τη μισθωτή εργασία. Τον Ιανουάριο του 1946 ενώ οι μισθοί είχαν αυξηθεί κατά 2,5 φορές από τον Ιούνιο του 1945, οι τιμές στο ίδιο διάστημα αυξήθηκαν 23 φορές⁵³⁰. Το ΕΑΜ ανέλαβε τον ρόλο να οργανώσει τον αγώνα των εργαζομένων. Την Πρωτομαγιά του 1945 συγκεντρώνονται 70.000 άτομα στο Παναθηναϊκό στάδιο. Η συγκέντρωση της Θεσσαλονίκης τον Αύγουστο του ίδιου χρόνου αριθμεί περίπου 100.000 πολίτες. Στις 27 Σεπτεμβρίου του 1945 γιορτάζονται στο γήπεδο του Παναθηναϊκού τα 4 χρόνια του ΕΑΜ σε μία μεγαλειώδη συγκέντρωση⁵³¹.

12.2. Απεργίες πείνας

Όμως οι πρώτες εστίες κοινωνικής αντίδρασης στην Αθήνα ενάντια στο νέο καθεστώς δεν είχαν οικονομικά αιτήματα. Μετά τη συμφωνία της Βάρκιζας, η αθέτηση των υποσχέσεων για απελευθέρωση των δημοκρατικών κρατουμένων των Δεκεμβριανών, προκάλεσε ένα σφοδρό κύμα αντιδράσεων στις φυλακές. Πρέπει να έχουμε υπόψη ότι η φυλάκιση εκείνη την εποχή δεν ήταν ένα μονοσήμαντο γεγονός που αφορούσε απλώς την στέρηση της ελευθερίας των κρατουμένων. Σε περιόδους που παρατηρήθηκε μαζικό κύμα συλλήψεων και εκτοπίσεων στην Αθήνα, όπως μετά τα Δεκεμβριανά και το καλοκαίρι του 1947, με την επίθεση που εξαπέλυσε ο Ναπ. Ζέρβας εναντίον των αριστερών, η φυλάκιση είχε σαρωτικά κοινωνικά αποτελέσματα και για όσους έμεναν πίσω. Συνήθως οι αθηναϊκές οικογένειες έχαναν τα παραγωγικά τους μέλη και έτσι καταδικάζονταν στην απόλυτη ανέχεια.

⁵²⁹ Λυμπεράτος, Μ. (2006), *ό.π.*, σσ. 216 - 217.

⁵³⁰ Αυγουστίδης, Α. (1999), *ό.π.*, σ. 276.

⁵³¹ Λυμπεράτος, Μ. (2006), *ό.π.*, σ. 217.

Για όσους βίωναν τον εγκλεισμό, η στέρηση της ελευθερίας ήταν το λιγότερο που είχαν να αντιμετωπίσουν. Οι συνθήκες κράτησης ήταν πραγματικά απάνθρωπες⁵³². Σύμφωνα με μαρτυρίες από το στρατόπεδο στο Γουδί, το κρύο, η έλλειψη χώρου, η παντελής έλλειψη νερού που συνεπαγόταν εγκατάλειψη κάθε έννοιας υγιεινής, οι αρρώστιες που θέριζαν, η έλλειψη ιατροφαρμακευτικής περίθαλψης, η ελάχιστη κακής ποιότητας τροφή κυρίως σε κονσέρβες, πλαισίωναν μία φρικτά μαρτυρική ζωή: « ... να ζήσει κανείς αρκούμενος στο συσσίτιο είναι πρόβλημα. Ευτυχώς έρχεται εις βοήθεια η στοργή των δικών μας που μεταφράζεται σε ένα δέμα με λίγα τσιγάρα, μαύρο ψωμί και λίγα τρόφιμα. Με το δέμα που εις την γερμανική κατοχή δινόταν στους κρατούμενους ατόφιο, θα μπορούσε να λυθεί το ζήτημα της διατροφής, αν δεν ήταν στη μέση η κλεψιά... Κανένας απ' όσους κρατούνται εδώ δεν πρόκειται να βγει γερός. Οι περισσότεροι θα πάρουν τον δρόμο για τα σανατόρια.»⁵³³.

Παρά τα επίμονα αιτήματα του ΕΑΜ για απόλυση των κρατουμένων και περίθαλψη των τραυματιών των Δεκεμβριανών, η κυβέρνηση κωλυσιεργούσε, αποφεύγοντας την εφαρμογή της συμφωνίας της Βάρκιζας και την απόδοση αμνηστίας. Από τις 18 Φεβρουαρίου 1945 επικρατούσε αναβρασμός. Στις 20/2 δημοσιεύτηκε⁵³⁴ ανοικτή επιστολή 3.000 δημοκρατικών κρατουμένων στο Χασάνι «προς τους πρεσβευτές των Συμμαχικών Δυνάμεων Μ. Βρετανίας, Ρωσίας και Αμερικής», με την οποία τους γνωστοποιούσαν την έναρξη απεργίας πείνας, απαιτώντας την εφαρμογή της συμφωνίας. Οι κρατούμενοι αρνούσαν τη λήψη του συσιτίου «μέχρι θανάτου» και έβγαιναν από τις σκηνές τους μόνο για να τραγουδήσουν τον εθνικό ύμνο. Στην απεργία συμμετείχαν κανονικά και οι άρρωστοι που βρίσκονταν στο νοσοκομείο του στρατοπέδου, ανάμεσα στους οποίους υπήρχαν φυματικοί και τραυματισμένοι⁵³⁵.

Απεργία πείνας για τους ίδιους λόγους κήρυξαν και οι χιλιάδες κρατούμενοι στο Γουδί⁵³⁶. Παρά τις έντονες πιέσεις, η κυβέρνηση αρκούσαν σε υποσχέσεις, ενώ η κλονισμένη υγεία των κρατουμένων απειλούνταν άμεσα λόγω της άρνησης πρόσληψης οιασδήποτε τροφής. Στις 22/2/1945 διατάχτηκε από τον εισαγγελέα Αθηνών η απόλυση 1.300 κρατουμένων. Την

⁵³² Διαφωτιστικό είναι το βιβλίο: Βαρδινογιάννης, Β. Β., & Αρώνης, Π. Γ. (1996). *Οι μισοί στα σίδερα*. Αθήνα: Φιλίστωρ. Βλ. και *Ελεύθερη Ελλάδα*, 21/2/1945, 22/2/1945 και 23/2/1945.

⁵³³ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 23/2/1945.

⁵³⁴ *Ριζοσπάστης*, 20/2/1945. Και *Ελεύθερη Ελλάδα*, 20/2/1945.

⁵³⁵ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 21/2/1945.

⁵³⁶ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 22/2/1945.

επόμενη ημέρα ξεκίνησαν απεργία πείνας οι κρατούμενοι στο ΙΣΤ΄ Αστυνομικό Τμήμα Αθήνας, διαμαρτυρόμενοι για τη συνέχιση της κράτησής τους⁵³⁷.

Το φάσμα του θανάτου αντιμετώπιζαν και 1.200 κρατούμενοι των φυλακών του Δημοσίου Καπνεργοστασίου που από τις 25/2 είχαν κηρύξει απεργία πείνας καθώς έγιναν περιορισμένες απολύσεις κρατουμένων (μόνο 360) και οι περισσότεροι παρέμεναν στη φυλακή⁵³⁸. Ακολούθησαν με νέες απεργίες πείνας 425 κρατούμενοι στο Πρακτικό Λύκειο Αμπελοκήπων και οι κρατούμενοι στις φυλακές Χατζηκώστα⁵³⁹.

Τον Μάρτιο, απεργίες πείνας σημειώθηκαν και σε αστυνομικά τμήματα του Πειραιά, ενώ η κυβέρνηση Τσαλδάρη σε μία προσπάθεια να θολώσει τα νερά, διέταξε επιθεώρηση στις φυλακές του Δημόσιου Καπνεργοστασίου, όπου αφού διαπιστώθηκαν οι άθλιες συνθήκες κράτησης των κρατουμένων, ο ίδιος ο πρωθυπουργός εξέφρασε την αξίωση το «κράτος να εμφανίζεται παντού»⁵⁴⁰.

Το θέμα των κρατουμένων ήταν ίσως το πρώτο πεδίο απόδειξης των προθέσεων που είχε το μεταδεκεμβριανό κράτος σχετικά με τη συμφωνία της Βάρκιζας. Ανέδειξε ταυτόχρονα το αγωνιστικό φρόνημα των αριστερών κρατουμένων που παρέμενε υψηλό, παρά της αντίξοες συνθήκες και την ήττα που είχαν υποστεί. Η προσφυγή στην απεργία πείνας ήταν το μοναδικό μέσο πίεσης που διέθεταν, με άμεση διακινδύνευση φυσικά της ζωής τους. Οι διαστάσεις που θα πάρουν στο επόμενο διάστημα οι διώξεις των αριστερών, κάνουν το ζήτημα να φαίνεται δευτερεύουσας σημασίας. Είναι όμως καταλυτική η σημασία που έχει η εξώθηση σε αυτό τον άνισο αγώνα, για την κατανόηση των δυναμικών που δημιουργούνταν στην κοινωνία, οι οποίες πήγαζαν από την πεποίθηση ότι οι δίκαιες διεκδικήσεις δεν μπορούν να αναστέλλονται υπό το βάρος των δυσμενών συνθηκών.

Στις 31 Μαΐου 1945 πριν την γιγάντωση των διώξεων στον αστικό χώρο, μόνο στην Αθήνα και τον Πειραιά κρατούνταν 5.000 δημοκρατικοί πολίτες και 15.000 στο σύνολο της χώρας. Από αυτούς οι περισσότεροι κρατούνταν σε στρατόπεδα, λόγω έλλειψης χώρου στις φυλακές⁵⁴¹. Ανάμεσά τους το καλοκαίρι του 1945 βρίσκονταν και 126 παιδιά, «ανήλικοι στασιαστές» των Δεκεμβριανών που παρέμεναν στις αναμορφωτικές φυλακές της Κηφισιάς, περιμένοντας να δικαστούν⁵⁴². Την οικονομική ενίσχυση των αντιστασιακών που παρέμεναν

⁵³⁷ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 23/2/1945.

⁵³⁸ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 27/2/1945.

⁵³⁹ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 28/2/1945.

⁵⁴⁰ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 3/3/1945.

⁵⁴¹ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 1/6/1945.

⁵⁴² *Ελεύθερη Ελλάδα*, 10/8/1945.

φυλακισμένοι ή άποροι και των οικογενειών τους, θα αναλάβουν στο επόμενο διάστημα οι αριστερές εφημερίδες, με τη διοργάνωση μεγάλων εράνων. Ιδίως στην Αθήνα μεγάλος αριθμός πολιτών συμμετέχει στην «Εισφορά Αλληλεγγύης» που οργανώνει και προωθεί η εφημερίδα Ελεύθερη Ελλάδα⁵⁴³ και ο Ριζοσπάστης.

12.3. Το προοίμιο της κοινωνικής έκρηξης: Οι απεργίες του 1945

Η μετεξέλιξη των κοινωνικών ρηγμάτων στην Αθήνα σε ένα γενικευμένο κίνημα διαμαρτυρίας πραγματοποιήθηκε με την προσφυγή εργατών και εργαζομένων στον απεργιακό αγώνα. Η δυναμική πορεία αυτού του αγώνα ακολουθούσε παράλληλη τροχιά με την όξυνση των προβλημάτων επιβίωσης που έβαιναν επιδεινούμενα όχι μόνο για τους ανέργους αλλά εξίσου σχεδόν και για τους εργαζομένους. Η κοινωνική διαμαρτυρία και οι διεκδικήσεις που προέβαλε ο κόσμος της εργασίας είχε δύο αποδέκτες που αποτελούσαν, ως αυτόνομες φαινομενικά συνιστώσες, τις δύο όψεις μιας συμπαρατάξης: αυτή του Κράτους και των εργοδοτών, κυρίως μάλιστα των βιομηχάνων.

Στον ιδιωτικό τομέα η κατάσταση ήταν εξίσου εκρηκτική με το δημόσιο. Το χαμηλό βιοτικό επίπεδο και η εξαθλίωση των εργατών ήταν η μία όψη μόνο του νομίσματος. Χιλιάδες απολύσεις εργαζομένων οδηγούσαν σε απελπισία τις εργατικές οικογένειες. Τον Απρίλιο του 1945 ο Υπουργός Εργασίας Π. Ζάκκας υπολόγιζε του απολυμένους σε 3.500, ενώ φαίνεται ότι ο αριθμός ήταν πολύ μεγαλύτερος⁵⁴⁴. Ο Ριζοσπάστης υπολόγιζε ότι 35.000 από τους 50.000 οικοδόμους της Αθήνας ήταν άνεργοι⁵⁴⁵. Εξάλλου στις 6 Απριλίου του 1945 ο μέσος μισθός στον ιδιωτικό τομέα παρέμενε στις 6.000 δρχ. και απορριπτόταν κάθε πρόταση για αυξήσεις από την κυβέρνηση και τους ξένους. Το αιτιολογικό που πρόβαλαν ήταν ότι «τα μεροκάματα ήταν σε πολύ υψηλά επίπεδα σε σχέση με τις άλλες χώρες και ότι τα προϊόντα μας δεν θα μπορούσαν έτσι να συναγωνιστούν τα ξένα (!)⁵⁴⁶». Την ίδια εποχή το εισιτήριο του τραμ είχε 14 δρχ., τα τσιγάρα 50 δρχ. και τα έξοδα του μπακάλη 700 δρχ.

Τα συνδικάτα ζητούσαν μάταια την παρέμβαση του κράτους για τη ρύθμιση της αγοράς και την αποτροπή των κερδοσκοπικών πρακτικών των βιομηχάνων που δεν δίσταζαν εσκεμμένα να μειώνουν την παραγωγή και άρα το εργατικό κόστος. Ο ΕΡΓΑΣ (Εργατικός

⁵⁴³ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 3/12/1945, 13/12/1945, 20/12/1945, 29/12/1945.

⁵⁴⁴ Αυγουστίδης, Α. (1999), *ό.π.*, σ. 238.

⁵⁴⁵ *Ό.π.*, σσ. 240 - 241.

⁵⁴⁶ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 6/4/1945. Το θαυμαστικό είναι του αρθρογράφου.

Αντιφασιστικός Συνασπισμός) που αποτελούσε την συνέχεια του Εργατικού ΕΑΜ, προχωρούσε ένα βήμα παραπάνω και ζητούσε τη συμμετοχή των εργαζομένων στη διοίκηση των επιχειρήσεων και εθνικοποίηση των σημαντικών εταιριών⁵⁴⁷. Ήταν σαφές ότι οι Έλληνες κεφαλαιούχοι δεν θα ήταν διατεθειμένοι να ενδώσουν σε τέτοιες απαιτήσεις και θα επέλεγαν την ευθεία σύγκρουση με την εργατική τάξη⁵⁴⁸.

Οι απεργίες του 1945 αποτέλεσαν μόνο την πρόγευση για το τι θα επακολουθούσε. Τον Μάιο κορυφώθηκε η απεργιακή αντίδραση. Στις 4 και 5 Μαΐου απεργούσαν τραπεζιτικοί και δημόσιοι υπάλληλοι με αιτήματα για αυξήσεις⁵⁴⁹. Την αιχμή του δόρατος όμως αποτέλεσαν τα καπνεργοστάσια και τα υφαντουργεία της Αθήνας και του Πειραιά και γρήγορα η απεργιακή κίνηση επεκτάθηκε σε όλη την Ελλάδα, στην Καλαμάτα, τον Βόλο, τα Τρίκαλα, τη Νάουσα. Στη Θεσσαλονίκη οι απεργοί πέτυχαν μεγάλες αυξήσεις. Η κοινωνική αναταραχή θα διαρκέσει έως τα τέλη Μαΐου με αλλεπάλληλες απεργίες. Γενικότερα η απεργιακή κίνηση που ανέδειξε τη σοβαρότητα των προβλημάτων είχε ως αποτέλεσμα την κρατική ενίσχυση μέσω αυξήσεων και τον διορισμό του Βαρβαρέσου στην αντιπροεδρία της κυβέρνησης στις 2 Ιουνίου, που όπως είδαμε υιοθετούσε σκληρή ρητορική έναντι των κερδοσκόπων⁵⁵⁰.

Παρόλα αυτά τα προβλήματα δεν λύθηκαν, κυρίως γιατί αυτά παρέπεμπαν σε έναν συνολικό αναπροσδιορισμό και αναδιανομή του πλούτου και μία ανακατεύθυνση των οικονομικών προτεραιοτήτων σε παραγωγικές δραστηριότητες, γεγονός που απειλούσε άμεσα την οικονομική ολιγαρχία και τις πρακτικές της αλλά και ένα ολόκληρο σύστημα διαφθοράς που δεν θα ήταν διατεθειμένο να ενδώσει σε οποιεσδήποτε υποχωρήσεις. Η αποτυχία και η εκπαραθύρωση του Βαρβαρέσου αποτέλεσε την περίτρανη απόδειξη των νέων συσχετισμών που είχαν δημιουργηθεί. Τα μέτρα που λαμβάνονταν δεν έδειχναν επίγνωση της σοβαρότητας των προβλημάτων και θα είχαν αποσπασματικό και όχι ουσιαστικό χαρακτήρα.

Τον Σεπτέμβριο του 1945 η διαρκής όξυνση των λαϊκών προβλημάτων, προκαλεί ένα νέο μεγάλο κύμα απεργιών που στρέφεται ενάντια στην κυβέρνηση Βούλγαρη⁵⁵¹. Απεργούν εργάτες σε Αθήνα και Πειραιά, επισιτιστές, οδηγοί και εισπράκτορες αυτοκινήτων, με

⁵⁴⁷ Αυγουστίδης, Α. (1999), *ό.π.*, σσ. 241 – 242.

⁵⁴⁸ Για τις πρακτικές και τις προθέσεις των μεγαλοβιομηχάνων σε σχέση με το εργατικό δυναμικό βλ. και τα στοιχεία που παρατίθενται στο Μαριόλης, Δ. (2015).*ό.π.*, σσ. 38 – 46.

⁵⁴⁹ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 4/5/1945 και 5/5/1945.

⁵⁵⁰ Αυγουστίδης, Α. (1999), *ό.π.*, σ. 240 - 241.

⁵⁵¹ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 10/9/1945, 11/9/1945, 12/9/1945.

αιτήματα για αυξήσεις και αντικατάσταση της κυβέρνησης που απέτυχε να δώσει απαντήσεις στα φλέγοντα προβλήματα. Η εργατική τάξη της Αθήνας και του Πειραιά πρωτοστατεί στον απεργιακό αγώνα.

Οι απεργίες του 1945 ήταν μια πρώτη απόδειξη της επιστροφής του ΚΚΕ. Στα τέλη Αυγούστου οι εκπρόσωποι του ΕΡΓΑΣ αναδείχτηκαν απόλυτοι κυρίαρχοι στις εκλογές του Εργατικού Κέντρου της Αθήνας⁵⁵². Τον Σεπτέμβριο απέργησαν σημαντικοί κλάδοι, ανάμεσά τους οι αρτοποιοί για 12 ημέρες και οι υφαντουργοί για 9 ημέρες. Οι περισσότερες από αυτές είχαν οικονομικό χαρακτήρα ενώ καθαρά πολιτική ήταν η απεργία στη Θεσσαλονίκη, όταν η εκδιωχθείσα από την αστυνομία διοίκηση του Εργατικού Κέντρου της πόλης οργάνωσε μία σειρά απεργιών και κατάφερε την επαναφορά της. Οι απεργιακοί αγώνες του Σεπτεμβρίου που ανέδειξαν μια νέου είδους καταστολή από παρακρατικούς οι οποίοι ενίσχυαν τη δράση της αστυνομίας, των εργοδοτών και του κράτους, είναι η αρχή του μαζικού ξεσηκωμού στα τέλη του χρόνου και στις αρχές του 1946⁵⁵³.

Στις 14 Σεπτεμβρίου 1945 στην Αθήνα απεργούσαν οι υφαντουργοί, οι αρτεργάτες, οι ανθρακωρύχοι, οι εργάτες βυρσοδεψείων, οι εργάτες του Ερυθρού Σταυρού και των αγγλοαμερικανικών έργων, οι υπάλληλοι της Τηλεφωνικής, οι ορειχαλουργοί κ.α.⁵⁵⁴. Το ΕΑΜ πρόβαλε σε ανακοίνωση του τα οξύτατα προβλήματα επιβίωσης των εργαζομένων που οδήγησαν στον απεργιακό αγώνα⁵⁵⁵.

Στα τέλη του 1945 η κοινωνική αναταραχή εντείνεται, τόσο στην Αθήνα όσο και σε όλες τις μεγάλες πόλεις της χώρας, δηλαδή στον αστικό χώρο γενικά⁵⁵⁶. Στις 20/12/1945 ανακοινώθηκε η προκαταβολή ενός δεκαπενθημέρου στους δημοσίους υπαλλήλους και τους συνταξιούχους εν όψει των γιορτών, αντί 13⁰⁰ μισθού και 6 ημερομίσθια για τους καπνεργάτες και τους εργάτες της υφαντουργίας⁵⁵⁷. Επρόκειτο για σταγόνα στον ωκεανό που δεν μπορούσε να αποτρέψει τις εξελίξεις. Την ίδια ημέρα προκηρύχτηκε απεργία των Τροχιοδρομικών στην Αθήνα, ενώ οι σιδηροδρομικοί της Θεσσαλίας απεργούσαν ήδη. Στα εργοστάσια κλωστοϋφαντουργίας επικρατούσε αναβρασμός που επεκτάθηκε σε όλο των εργατοϋπαλληλικό κόσμο της Αθήνας και του Πειραιά⁵⁵⁸. Παντού επικρατούσαν αιτήματα

⁵⁵² *Ελεύθερη Ελλάδα*, 27/8/1945.

⁵⁵³ Αυγουστίδης, Α. (1999), *ό.π.*, σσ. 273 – 274.

⁵⁵⁴ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 14/9/1945.

⁵⁵⁵ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 13/9/1945.

⁵⁵⁶ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 13/12/1945.

⁵⁵⁷ *Ριζοσπάστης*, 20/12/1945.

⁵⁵⁸ *Ριζοσπάστης*, 21/12/1945.

για αυξήσεις των μισθών Βαρβαρέσου. Οι στάσεις εργασίας σε εργοστάσια και δημόσιο τομέα είχαν προειδοποιητικό χαρακτήρα⁵⁵⁹.

Στις 28/12/1945 προκηρύχτηκε εικοσιτετράωρη απεργία στον δημόσιο τομέα. Οι απεργοί τόνιζαν ότι ο μέσος μισθός των 35.000 τον μήνα, όπως είχε διαμορφωθεί μετά τις αυξήσεις στο μισθολόγιο Βαρβαρέσου και πάλι δεν επαρκούσε ούτε για τα βασικά και ζητούσαν αναπροσαρμογή των μισθών στον τιμάρημο. Εκτιμούσαν ότι η κατάσταση ήταν χειρότερη από την Κατοχή και ζητούσαν διανομές ρούχων και παπουτσιών υπογραμμίζοντας ότι παρά τις σχετικές υποσχέσεις δεν είχαν λάβει τίποτα. Επίσης απαιτούσαν να καταργηθούν οι συντακτικές πράξεις με τις οποίες τέθηκαν σε διαθεσιμότητα δημοκρατικοί υπάλληλοι, αντί να διωχθούν οι δοσίλογοι όπως προβλεπόταν από τη συμφωνία της Βάρκιζας. Καταγγελλόταν μάλιστα η πρακτική αποκλεισμού των απολυθέντων για δημοκρατικά φρονήματα από τους νέους διορισμούς⁵⁶⁰.

Παρά την «στάση κατανόησης» της κυβέρνησης Σοφούλη που προσπάθησε να κερδίσει χρόνο, η απεργία πραγματοποιήθηκε με μεγάλη επιτυχία⁵⁶¹. Τον τόνο έδωσαν οι εργαζόμενοι των Τ.Τ.Τ. (Τηλεφωνία, Τηλεγραφία, Ταχυδρομείο), που συμμετείχαν μαζικά. Η απεργία έληξε με υποσχέσεις του Πρωθυπουργού για ικανοποίηση των αιτημάτων τους⁵⁶² και έκτακτες διανομές⁵⁶³. Επρόκειτο όμως για την αρχή και όχι την κατάληξη των κινητοποιήσεων. Η ολομέτωπη κοινωνική σύγκρουση ήταν προ των πυλών.

Η κυβέρνηση Σοφούλη, δέσμια πολιτικών που δεν προσέφεραν δραστικές λύσεις στα οξύτατα προβλήματα, παρέπεμπε τις όποιες λύσεις στην αντιμετώπιση του οξύτατου οικονομικού προβλήματος της χώρας συνολικά. Η αντιμετώπιση της κρίσης όμως δεν θα γινόταν με αναδιανομή του πλούτου, ούτε με την παρέμβαση του κράτους στην αγορά με τρόπο που θα έθιγε τα ήδη διαμορφωμένα συμφέροντα της εγχώριας αστικής τάξης και του μηχανισμού διαφθοράς που ήδη είχε πλήρως διαμορφωθεί και δεν φαινόταν διατεθειμένο να απολέσει την οικονομική του ηγεμονία. Η λύση που βρέθηκε ήταν η προσφυγή στον πρόσθετο εξωτερικό δανεισμό.

Τέτοιες προσπάθειες και για τους ίδιους λόγους είχαν γίνει και το καλοκαίρι του 1945, όταν ο Βαρβαρέσος είχε ζητήσει 250 εκατομμύρια δολάρια από τους Αμερικάνους, χωρίς όμως ανταπόκριση. Στις αρχές Ιανουαρίου του 1946 φαίνονταν πιο διαλλακτικοί στις

⁵⁵⁹ Ριζοσπάστης, 23/12/1945.

⁵⁶⁰ Ριζοσπάστης, 28/12/1945.

⁵⁶¹ Ριζοσπάστης, 29/12/1945.

⁵⁶² Ριζοσπάστης, 30/12/1945.

⁵⁶³ Ακρόπολις, 30/12/1945.

διαπραγματεύσεις, όπως και οι Άγγλοι, λόγω και του «κομμουνιστικού κινδύνου». Ο υπουργός οικονομικών Εμ. Τσουδερός και εφοδιασμού Καρτάλης, έβρισκαν πρόσφορο έδαφος στο Λονδίνο για την επίτευξη μίας ελληνοβρετανικής δανειακής συμφωνίας που αν και δεν θα ήταν του μεγέθους που ήλπιζε η ελληνική κυβέρνηση, θα μπορούσε να δώσει κάποια λύση στο νομισματικό και οικονομικό αδιέξοδο⁵⁶⁴.

12.4. Η απεργιακή κορύφωση των αρχών του 1946: Αγώνας για βιολογική επιβίωση

Ο σχηματισμός της κυβέρνησης Σοφούλη στα τέλη Νοεμβρίου του 1945, σηματοδότησε μία στάση αναμονής της ΓΣΕΕ με επικεφαλής πάλι τους Καλομοίρη, Στράτη και Θέο και μία «ανακωχή» στο απεργιακό μέτωπο εν όψει των εξελίξεων και των πολιτικών που θα αποφάσιζε το νέο κυβερνητικό σχήμα, ο κεντρώος χαρακτήρας του οποίου άφηνε κάποιες ελπίδες άρσης του αδιεξόδου. Πράγματι διαμορφώθηκε ένα κλίμα κατανόησης από την πλευρά των υπουργών και ελήφθησαν κάποια μέτρα τέτοιου προσανατολισμού. Αποσύρθηκε η απόφαση Βαρβαρέσου για απολύσεις στο δημόσιο, καταργήθηκαν για δύο χρόνια τα προνόμια των ξένων εταιριών με κυριότερη την POWER που εκμεταλλευόταν τους αποικιακούς όρους της σύμβασης του 1925 επί Παγκαλικής δικτατορίας, επιβλήθηκαν σε βιομηχανίες όροι ελέγχου που ασκούσαν από το κράτος και τους εργάτες, και όλα αυτά με την ανοχή των Άγγλων και της UNRRA⁵⁶⁵. Οι σφοδρές όμως αντιδράσεις της οικονομικής ολιγαρχίας ακύρωσαν αυτό τον προσανατολισμό. Στις 12 Δεκεμβρίου του 1945 το ΕΑΜ αναίρεσε την προηγούμενη στάση ανοχής στην κυβέρνηση και οι απεργίες ξεκίνησαν και πάλι.

Στις 30/12/1945 μία μέρα μετά τη λήξη της απεργίας στο δημόσιο, επεκτείνεται η απεργία των ιδιοκτητών των λεωφορείων και στις άλλες κατηγορίες αυτοκινητιστών. Οι ιδιοκτήτες που διεκδικούσαν αύξηση των εισιτηρίων κατά 100%, ήρθαν σε σύγκρουση με τους εργάτες που απέκρουαν δυσβάσταχτες αυξήσεις⁵⁶⁶. Σε κινητοποιήσεις βρίσκονταν και οι εργάτες των υφαντουργείων⁵⁶⁷. Ο κεντρώος τύπος όπως το Βήμα, αντιμετώπιζε το απεργιακό κίνημα ως εντελώς εχθρικό. Στο φύλλο της 1^{ης} Ιανουαρίου μιλούσε για «επιτυχή

⁵⁶⁴ Αυγουστίδης, Α. (1999), *ό.π.*, σσ. 278 - 280.

⁵⁶⁵ *Ο.π.*, σ. 277.

⁵⁶⁶ *Ελευθερία*, 1/1/1946.

⁵⁶⁷ *Ριζοσπάστης*, 30/12/1945.

αντιμετώπιση της απεργίας των αυτοκινητιστών» και για «πολλούς απεργοσπάστες». Τελικά η απεργία των αυτοκινητιστών που προκάλεσε σημαντικά προβλήματα μεταφορών και εφοδιασμού⁵⁶⁸, θα λήξει στις 6/1/1946 με ικανοποίηση κάποιων αιτημάτων των απεργών⁵⁶⁹.

Η εικόνα της αθηναϊκής αγοράς την Πρωτοχρονιά του 1946, χαρακτηρίζεται και από τις δεξιές εφημερίδες, «αξιοθρήνητος». Δύο – τρία κρεοπωλεία πουλούσαν άπαχο βοδινό και τράγους σε διπλάσιες από το κανονικό τιμές και οι ουρές έφταναν μέχρι την οδό Αθηνάς. Στη μαύρη αγορά, το αρνί πωλούνταν 17.000 δραχμές η οκά και η γαλοπούλα 20.000, η μαρίδα και το λάδι προς 6.000 δρχ. η οκά. «Τα ελάχιστα κρέατα που υπήρχον εδιπλώνοντο εις στρατσόχαρτα και εξαιρεστέλλοντο εις τους ευνοούμενους... Η απογοήτευσις ήτο βαθιά ζωγραφισμένη εις τας όψεις των κατοίκων της πόλεως⁵⁷⁰». Το μέσο ημερομίσθιο ήταν 2.000 δρχ.⁵⁷¹

Το 1946 ξεκινά με απεργιακή θύελλα. Ο Ριζοσπάστης μιλούσε για εθνικό αγώνα των εργαζομένων που μάχονται για σταθερή αγοραστική δύναμη και προέβαλλε την αδυναμία επιβίωσης των εργατικών οικογενειών. Ο Υπουργός Εργασίας Π. Ζάκκας, καταγγέλλεται ως προστάτης των συμφερόντων της ολιγαρχίας. Οι εργάτες ζητούσαν οικονομικές ενισχύσεις που να αντιπροσωπεύουν την αγοραστική αξία συγκεκριμένων προϊόντων απαραίτητων για την επιβίωσή τους. Ο Κ. Θεός ανέφερε ότι 4 εργάτες στην Καλαμάτα πέθαναν τα Χριστούγεννα από την πείνα, ενώ στην Καβάλα 142 έπασχαν από αβιταμίνωση. Απεργούσαν επίσης οι τυπογράφοι, οι βιβλιοδέτες οι λιθογράφοι, οι εμποροϋπάλληλοι της UNRRA, οι οινοπνευματεργάτες της Καλαμάτας και οι λιμενεργάτες ξηράς με παρόμοια αιτήματα⁵⁷².

Στις 5/1/1946 η ΓΣΕΕ δήλωνε ότι θα υιοθετεί τις απεργίες που θα κηρύσσονται. Πραγματοποιούνται συνελεύσεις των εργατικών κέντρων της Αθήνας και του Πειραιά. Η κυβέρνηση Σοφούλη απορρίπτει τα αιτήματα των εργατών και στον απεργιακό αγώνα ετοιμάζονται να μπουν τραπεζοϋπάλληλοι και υπάλληλοι του δημοσίου⁵⁷³.

Οι λαϊκές διεκδικήσεις που στρέφονταν ενάντια στις κρατικές πολιτικές και εκφράστηκαν με δυναμικό τρόπο στις απεργίες των αρχών του 1946, είχαν πέραν του πολιτικού και ένα βαθύ κυρίαρχο κοινωνικό υπόβαθρο. Επρόκειτο για μια ευθεία σύγκρουση της εργατικής

⁵⁶⁸ *Ελευθερία*, 1/1/1946 και 3/1/1946.

⁵⁶⁹ *Ριζοσπάστης*, 6/1/1946.

⁵⁷⁰ *Εμπρός*, 1/1/1946.

⁵⁷¹ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 9/1/1946.

⁵⁷² *Ριζοσπάστης*, 4/1/1946.

⁵⁷³ *Ριζοσπάστης*, 5/1/1946.

τάξης με την οικονομική ολιγαρχία και τις πρακτικές της⁵⁷⁴. Η κυβέρνηση Σοφούλη προχώρησε, κατά τη γνωστή πρακτική, σε δεσμεύσεις κάποιων ειδών από τα βιομηχανικά αποθέματα της υφαντουργίας για την ανακούφιση υπαλλήλων και εργατών που φυσικά δεν έλυναν τα σφοδρότατα προβλήματα⁵⁷⁵. Επρόκειτο για μία τακτική που είχε εφαρμοστεί και παλιότερα, επί Βαρβαρέσου⁵⁷⁶ και γενικότερα υιοθετούνταν σε συνθήκες πίεσης από την πλευρά των εργαζομένων⁵⁷⁷. Την ίδια εποχή η εισαγωγή εφοδίων σε τρόφιμα και ιματισμό από την UNRRA, συνεχιζόταν με αμειώτους ρυθμούς⁵⁷⁸. Ο Ριζοσπάστης την ίδια στιγμή δημοσίευε καταγγελίες σύμφωνα με τις οποίες 600.000 οκάδες λάδι από τις πρώτες ύλες της UNRRA παρέμεναν αποθηκευμένο σε κρατικές αποθήκες⁵⁷⁹. Στις 6/1/1946 κηρύχτηκε πανεργατική απεργία διαρκείας στην Κέρκυρα ενώ στάσεις εργασίας προκηρύσσονταν στο Ηράκλειο, στην Καλαμάτα και αλλού με οικονομικά αιτήματα.

Στο πρώτο δεκαήμερο του Ιανουαρίου ο απεργιακός πυρετός διευρύνεται. Η διοίκηση της ΓΣΕΕ καλεί σε συνέχιση και ενδυνάμωση του απεργιακού αγώνα. Απεργούσαν οι καπνεργάτες, οι Τροchioδρομικοί, οι υπάλληλοι της ΟΥΛΕΝ και της Τηλεφωνικής εταιρείας. Στην Πάτρα κηρύσσεται γενική εργατοϋπαλληλική απεργία. Το εργατικό κέντρο της Αθήνας πρωτοστατεί στις κινητοποιήσεις με μία ογκώδη Γενική Συνέλευση στο θέατρο Απόλλων⁵⁸⁰. Τα εργατικά κέντρα της Αθήνας και του Πειραιά συνέδεαν τον απεργιακό αγώνα με την επιβίωση των εργατών⁵⁸¹. Στο απεργιακό κύμα προστέθηκαν οι απεργίες των ηλεκτροτεχνιτών, των σιδηροδρομικών, των υφαντουργών και των εργατών μετάλλου. Γενική απεργία κηρύχτηκε στην Πάτρα, στην Κέρκυρα και στη Λαμία. Ο Ριζοσπάστης υπολόγιζε τους απεργούς σε 50.000⁵⁸².

Η Αθήνα αποτέλεσε το κέντρο της εκδήλωσης της απεργιακής κορύφωσης που διοχέτευσε την κοινωνική ένταση των δύο τελευταίων μηνών του 1945 και επεκτάθηκε σε όλη τη χώρα. Το ΕΑΜ απευθύνθηκε με προκήρυξη του στον αθηναϊκό λαό στις 7/1/1946. Στην

⁵⁷⁴ Λυμπεράτος, Μ. (2006), *ό.π.*, σ. 217.

⁵⁷⁵ *Ελευθερία*, 6/1/1946.

⁵⁷⁶ *Ριζοσπάστης*, 6/1/1946.

⁵⁷⁷ Στο ίδιο.

⁵⁷⁸ Στο πρώτο δεκαήμερο του Ιανουαρίου του 1946 έφτασαν στο λιμάνι του Πειραιά 8.000 σακιά ακατέργαστο κακάο, χιλιάδες τόνοι ντοματοπολτέ, γάλα εβαπορέ και σκόνη, χοιρομέρι με αυγά, 1100 τόνοι κρέατος κονσέρβας με λαχανικά, κονσέρβες χοιρινού, μεγάλες ποσότητες ιματισμού, υλικό ελαιοτριβείων, αυτοκίνητα, μάλιστα 2 πολυτελείας, φορτηγά, ελαστικά, πρώτες ύλες κ.α. (Βλ. *Εμπρός*, 12/1/1946).

⁵⁷⁹ *Ριζοσπάστης* 6/1/1946.

⁵⁸⁰ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 7/1/1946.

⁵⁸¹ *Ριζοσπάστης*, 7/1/1946.

⁵⁸² *Ριζοσπάστης*, 9/1/1946.

προκήρυξη⁵⁸³ τονιζόταν ότι οι εργαζόμενοι στην Αθήνα ξαναζούσαν τον χειμώνα του 1941 με τις ίδιες ολέθριες συνέπειες. Για το ΕΑΜ η ολομέτωπη κοινωνική σύγκρουση είχε τον χαρακτήρα ρήξης με την πλουτοκρατική ολιγαρχία και της πρακτικές της ήδη από τα χρόνια της Κατοχής. Η αποτυχία του Βαρβαρέσου να ελέγξει την αστική τάξη σύμφωνα με το ΕΑΜ, είχε οδηγήσει την κατάσταση στα άκρα. Ο πλούτος παρέμενε αφορολόγητος και συγκέντρωνε τεράστια δύναμη και κυριαρχία εις βάρος του λαού. Τονιζόταν ότι τα μεροκάματα δεν επαρκούσαν για να κρατήσουν τους εργάτες στη ζωή, ούτε τους ίδιους, ούτε τις οικογένειές τους. Τέλος προέτρεπε το λαό της Αθήνας να στηρίζει τους απεργούς. Στο ίδιο μήκος κύματος ήταν και η ανακοίνωση του Σοσιαλιστικού Κόμματος Ελλάδας (ΣΚΕ).

Η ΓΣΕΕ υπογράμμιζε σε ανακοίνωση της τη γενίκευση του απεργιακού κινήματος σε όλους τους κλάδους και σε όλη τη χώρα. Καλούσε τους εργάτες και τους εργαζόμενους να μην ενδώσουν στις υποσχέσεις της κυβέρνησης και των κεφαλαιοκρατών για διανομή αγαθών στους απεργούς αξίας τριών λιρών και να συνεχίσουν αμείωτο τον αγώνα. Απέρριπτε επίσης τις αιτιάσεις για πολιτικά κίνητρα των απεργιών. Τις ανακοινώσεις και τις διακηρύξεις της ΓΣΕΕ υπέγραφε, ως ένας από τους γραμματείς της, και ο Φ. Μακρής⁵⁸⁴.

Στις 9 Ιανουαρίου αποφασίστηκε και 48ωρη προειδοποιητική απεργία των δημοσίων υπαλλήλων. Ο απεργιακός αγώνας επεκτείνεται σε όλη τη χώρα με απεργιακές εστίες στη Θεσσαλονίκη, στην Καλαμάτα, στο Αγρίνιο και στη Λαμία. Στα Γιάννενα απεργία κήρυξαν οι επαγγελματιοβιοτέχνες και οι εργατοϋπάλληλοι, οι οποίοι πέτυχαν την αποπομπή του Γενικού Διοικητή και τη διανομή των εφοδίων της UNRRA. Στις 10/1 προστίθενται στους απεργούς οι υπάλληλοι της εστίασης στην Αθήνα και οι ξυλουργοί. Σταδιακά στην Αθήνα και τον Πειραιά οι απεργίες επεκτείνονται στον βιοτεχνικό και βιομηχανικό κορμό της πόλης⁵⁸⁵. Σε ορισμένους κλάδους όπως στην Ομοσπονδία Ηλεκτρισμού, η απεργία ανεστάλη ύστερα από μερική ικανοποίηση των αιτημάτων⁵⁸⁶. Επίσης απεργούσαν οι δημόσιοι υπάλληλοι και στις 22/1 οι υπάλληλοι πέντε μεγάλων τραπεζών⁵⁸⁷.

Μπροστά στον απεργιακό κυκεώνα η κυβέρνηση αντιδρούσε σπασμωδικά και ενίσχυε τους μηχανισμούς καταστολής. Στην Καβάλα στις 12/1 οι εργάτες πυροβολήθηκαν από την χωροφυλακή, με αποτέλεσμα να σκοτωθούν τρεις απεργοί. Με το ίδιο μένος

⁵⁸³ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 8/1/1946.

⁵⁸⁴ *Ριζοσπάστης*, 9/1/1946.

⁵⁸⁵ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 19/1/1946.

⁵⁸⁶ *Ριζοσπάστης*, 10/1/1946.

⁵⁸⁷ *Ριζοσπάστης*, 22/1/1946.

αντιμετωπίστηκαν και οι απεργοί στη Θεσσαλονίκη με αποτέλεσμα σοβαρούς τραυματισμούς⁵⁸⁸. Σταδιακά κάποιες απεργίες εξασθενούσαν και σταματούσαν, με ικανοποίηση μερικών αιτημάτων⁵⁸⁹. Στο Βόλο δολοφονήθηκαν τέσσερις εργάτες, δεκατριών έως σαραντατεσσάρων χρονών και τραυματίστηκαν άλλοι είκοσι από τη χωροφυλακή⁵⁹⁰. Το κλίμα της πόλωσης γενικεύεται.

Η κυβέρνηση Σοφούλη αποτυγχάνει παταγωδώς να ελέγξει την ακροδεξιά τρομοκρατία. Οι δολοφονικές επιθέσεις αυξάνονται με γεωμετρική πρόοδο. Στις 17/1 γίνεται δολοφονική απόπειρα εναντίον αντιπροσωπείας του ΕΑΜ στην κεντρική πλατεία της Κορίνθου από παρακρατικούς της Χ, κατά την οποία τραυματίζεται σοβαρά ο συνταγματάρχης Πρωιμάκης και ελαφρότερα ο πρώην υπουργός του ΕΑΜ, Γ. Ζεύγος. Την ίδια ημέρα ξεκίνησαν την απεργία διαρκείας οι δημόσιοι υπάλληλοι. Ο Ριζοσπάστης έγραφε ότι με το μέσο μηνιαίο μισθό του δημοσίου υπαλλήλου στις αρχές του 1946, των 40.000 δραχμών, μπορούσε κάποιος να αγοράσει ποσότητα τροφίμων ίση με όση αγόραζε προπολεμικά με τις αποδοχές μίας ημέρας⁵⁹¹.

Οι απεργίες του Ιανουαρίου αποτέλεσαν μία πραγματική κοινωνική έκρηξη που συμπεριέλαβε σχεδόν όλους τους εργαζομένους της χώρας, ξεπέρασε τον αστικό χώρο της Πρωτεύουσας και διαδόθηκε σε όλες τις μεγάλες πόλεις της χώρας. Όλοι σχεδόν οι ζωτικοί κλάδοι απέργησαν, όχι όμως μαζί. Η κινητοποίηση των εργαζομένων δεν οδήγησε σε μία γενική απεργία. Επρόκειτο για έναν αγώνα επιβίωσης ο οποίος δεν ανεστάλη κάτω από το βάρος του πολωτικού κλίματος και της τρομοκρατίας της εποχής αλλά εκδηλώθηκε ως γνήσια πράξη αντίστασης στον οικονομικό αφανισμό που βίωνε η πλειοψηφία του πληθυσμού. Οι απεργιακοί αγώνες είχαν οικονομικά κίνητρα⁵⁹², και γι' αυτό οι απεργίες σταματούσαν όταν οι εργαζόμενοι πετύχαιναν κάποιες οικονομικές ενισχύσεις. Όχι όμως με την έννοια που συνήθως δίνεται στη λέξη «οικονομικά κίνητρα». Επρόκειτο για έναν αγώνα «ζωής και θανάτου» στον οποίο εξωθήθηκε η εργατική τάξη ως ύστατο μέσο αντίδρασης στις συνθήκες που βίωνε.

Η προσφυγή των εργατών και των εργαζομένων στον απεργιακό αγώνα των αρχών του 1946 έγινε με όρους αγώνα βιολογικής επιβίωσης, σε ένα καθεστώς εντεινόμενης τρομοκρατίας. Σηματοδότησε την έμπρακτη αντίσταση στις πολιτικές που έκαναν επίκαιρες

⁵⁸⁸ Ριζοσπάστης, 12/1/1946.

⁵⁸⁹ Ριζοσπάστης, 13/1/1946.

⁵⁹⁰ Ριζοσπάστης, 15/1/1946.

⁵⁹¹ Ριζοσπάστης, 17/1/1946

⁵⁹² Αυγουστίδης, Α. (1999), *ό.π.*, σσ. 300 – 302.

τις εικόνες του λιμού του 1941 – 1942. Η Απελευθέρωση δεν σηματοδότησε την αλλαγή σελίδας στα προβλήματα επιβίωσης του λαού. Και αυτό παρά τις τεράστιες ποσότητες της ξένης βοήθειας που έφτασαν στη χώρα από την UNRRA στην περίοδο 1945 – 1947. Η καταλήστευση των εφοδίων, οι κερδοσκοπικές πρακτικές των βιομηχάνων και ο χαοτικός κρατικός μηχανισμός που ήταν επιφορτισμένος με το έργο της δίκαιης διανομής των εφοδίων, σύμφωνα με το καταστατικό του διεθνούς Οργανισμού, όξυναν τις ανισότητες αντί να τις αμβλύνουν, όπως ήταν αρχικά ο στόχος.

12.5. Η παράμετρος της πολιτικής

Εν όψει των μεγάλων απεργιών του 1946, οι Κομμουνιστές κατηγορούνταν από τις δεξιές εφημερίδες ότι εκμεταλλεύονται πολιτικά τη φτώχεια και τη δυστυχία στην Αθήνα και σε αυτό συνηγορούσαν και οι αγγλικές ανταποκρίσεις στην Πρωτεύουσα που υπενθύμιζαν εμφατικά ότι «από οικονομικής απόψεως η Ελλάς θα καταρρεύσει άνευ της βοήθειας της Ούνρα και πολιτικώς άνευ της υποστηρίξεως της Μεγάλης Βρετανίας»⁵⁹³.

Σύμφωνα με αυτές τις απόψεις, οι απεργίες αποτελούσαν μόνο το πρόσχημα από την πλευρά του ΕΑΜ και ένα μέσο εκβιασμού προκειμένου να πετύχουν την είσοδό τους στην κυβέρνηση. Η άποψη περί πολιτικού χαρακτήρα των απεργιών, παρόλο που δεν υιοθετούνταν αρχικά ευθέως από την κυβέρνηση Σοφούλη, θα αποτελούσε στη συνέχεια ένα πειστικό επιχείρημα που θα δικαιολογούσε την στάση της⁵⁹⁴. Στις 8/1/1946 η κυβέρνηση Σοφούλη απέδιδε την συνέχιση των απεργιών σε πολιτικά κίνητρα αφού η κυβέρνηση είχε κάνει «ότι μπορούσε» για την ικανοποίηση των αιτημάτων των απεργών⁵⁹⁵.

Η κυβέρνηση περιήλθε σε δύσκολη θέση εξαιτίας της έντασης του απεργιακού αγώνα. Η Δεξιά για τους δικούς της λόγους, σε συνδικαλιστικό επίπεδο υποστήριζε τις απεργίες ενόψει και των εκλογών του Μαρτίου. Ο Μακρής που συμμετείχε στη διοίκηση της ΓΣΕΕ, είχε υποβάλλει υποψηφιότητα στις εκλογές με το Λαϊκό κόμμα⁵⁹⁶.

⁵⁹³ *Εμπρός*, 9/1/1946.

⁵⁹⁴ *Ο.π.*, 8/1/1946. Βλ. και *Ελεύθερη Ελλάδα*, 10/1/1946.

⁵⁹⁵ *Βραδυνή*, 8/1/1946.

⁵⁹⁶ Αυγουστίδης, Α. (1999), *ό.π.*, σ. 299.

Η Δεξιά θεωρούσε την κυβέρνηση Σοφούλη «συνοδοιπόρο» του ΕΑΜ που είχε συνυφάνει αντεθνική συνωμοσία,⁵⁹⁷ και δεν έχανε την ευκαιρία να καταγγέλλει την κοινωνική αναταραχή ως προσπάθεια επιβολής της Αριστεράς στο κυβερνητικό σχήμα. Σύμφωνα με το «σχέδιο» που αποδιδόταν στην Κομμουνιστική ηγεσία της ΓΣΕΕ και τον Κ. Θέο, οι απεργίες θα κηρύσσονταν από του εργαζομένους, αλλά δεν θα έληγαν αν δεν έδινε εντολή η ΓΣΕΕ. Έτσι θα οδηγούνταν η χώρα σε γενική απεργία που θα είχε ως στόχο την είσοδο του ΕΑΜ στην κυβέρνηση⁵⁹⁸.

Από την άλλη, η απαίτηση του ΕΑΜ για συμμετοχή στο κυβερνητικό σχήμα προβαλλόταν ως η μόνη λύση που θα μπορούσε να οδηγήσει στην ολόπλευρη ανόρθωση της χώρας, εφόσον η κυβέρνηση Σοφούλη είχε αποτύχει να δώσει πειστικές λύσεις στα αγωνιώδη αιτήματα του λαού. Τέτοιες λύσεις υπέρβασης του αδιεξόδου μόνο η Αριστερή εκπροσώπηση θα μπορούσε να προσφέρει⁵⁹⁹. Ταυτόχρονα η Δεξιά εμφανιζόταν περισσότερο επιθετική από ποτέ και όπως είδαμε, παρά το γεγονός της ύπαρξης κεντρώας κυβέρνησης, ενέτεινε ανενόχλητη την τρομοκρατική δράση της.

Η κυβέρνηση που είχε αποτύχει να ελέγξει έστω στοιχειωδώς τους παρακρατικούς, αντιλαμβάνονταν τις πιέσεις που δεχόταν ως εκβιαστική προσπάθεια των δύο «άκρων» να καταλάβουν την εξουσία. Ο φιλοκυβερνητικός τύπος παρέπεμπε στη «συμμαχία» Μακρή και Θέου τις αποφάσεις για συνέχιση του απεργιακού αγώνα, υπονοώντας ότι οι στόχοι των απεργιών ήταν καθαρά πολιτικοί⁶⁰⁰. Σε αυτό το πνεύμα εντασσόταν και η προσέγγιση Σοφοκλή Βενιζέλου και Λαϊκού κόμματος⁶⁰¹. Ο Σοφούλης κατηγορούσε την Κομμουνιστική Αριστερά ότι προσπαθούσε να επιτύχει με τη βία ότι δεν κατάφερε μέσω της «ομαλής οδού» και διακήρυττε σε όλους τους τόνους ότι δεν θα υπέκυπτε σε εκβιασμούς, οξύνοντας τη ρητορική της⁶⁰².

Οι αιτιάσεις αυτές τις οποίες φαίνεται να υιοθετούσαν και οι Βρετανοί⁶⁰³, ανατράπηκαν από τα ίδια τα γεγονότα. Ο καθαρά οικονομικός χαρακτήρας της εξέγερσης των εργαζομένων έγινε σαφής από το γεγονός ότι οι απεργίες σταματούσαν όταν οι απεργοί εξασφάλιζαν κάποιες οικονομικές ενισχύσεις. Υπ' αυτή την έννοια η εξέλιξη των απεργιακών

⁵⁹⁷ Βραδυνή, 4/1/1946.

⁵⁹⁸ Βραδυνή, 7/1/1946.

⁵⁹⁹ Ριζοσπάστης, 1/1/1946 και 9/1/1946.

⁶⁰⁰ Βήμα, 8/1/1946.

⁶⁰¹ Ελευθερία, 13/1/1946.

⁶⁰² Βήμα, 9/1/1946.

⁶⁰³ Αυγουστίδης, Α. (1999), ό.π., σ. 302.

κινητοποιήσεων σηματοδότησε την αποτυχία του ΕΡΓΑΣ να οδηγήσει τις εξελίξεις σε γενική απεργία. Ο ίδιος ο Κ. Θέος φαινόταν διατεθειμένος να δεχτεί μία συμβιβαστική πρόταση του Σοφούλη προκαλώντας έτσι την οργή του ΚΚΕ και μέρους του ΕΡΓΑΣ που θα του στοίχιζε αργότερα την ηγεσία της ΓΣΕΕ⁶⁰⁴.

Ταυτόχρονα το ΚΚΕ και το ΕΑΜ δεν κάλεσαν ποτέ ανοικτά σε πολιτική απεργία και υποστήριζαν συνολικά τα οικονομικά αιτήματα των εργαζομένων. Παρά το γεγονός ότι οι Αριστεροί ενθάρρυναν, όπως ήταν φυσικό, τις οικονομικές διεκδικήσεις των εξαθλιωμένων απεργών και είχαν πρωταγωνιστικό ρόλο στις κινητοποιήσεις, ποτέ δεν πολιτικοποίησαν προς όφελος τους τις εξελισσόμενες απεργίες, αλλά ανεξάρτητα από το σαφές αίτημά τους για συμμετοχή στην κυβέρνηση που θα εξασφάλιζε και τον αδιάβλητο χαρακτήρα των επερχόμενων εκλογών, επέμειναν σθεναρά στον οικονομικό χαρακτήρα των απεργιών.

Οι αναλύσεις του φαινομένου του απεργιακού κύματος του 1946, εστιάζουν στις εξελίξεις στο εργατικό κίνημα, μετρώντας τα όρια της αδιαμφισβήτητης επιρροής του ΕΡΓΑΣ στους εργαζομένους και τονίζουν την αποτυχία της μετουσίωσης της απεργιακής εξέγερσης σε γενική απεργία, καταλογίζοντας την αποτυχία αυτή στον αριστερό συνδικαλισμό⁶⁰⁵. Πράγματι, όπως είδαμε, οι πεινασμένοι και εξουθενωμένοι απεργοί ξαναγύριζαν στις δουλειές τους όταν πετύχαιναν κάποιες, έστω ισχνές, οικονομικές ενισχύσεις.

Όμως οι απεργίες του 1946 ήταν σημαντικές για αυτό τον ιδιαίτερο χαρακτήρα που είχαν. Το ίδιο το γεγονός ότι παρά τις ιδιαίτερες συνθήκες της εποχής δεν υπάκουαν σε κάποιο γενικότερο σχέδιο ή δεν εντάσσονταν σε έναν πολιτικό προγραμματισμό, αλλά εξελίχτηκαν ως αυθόρμητη λαϊκή αντίδραση και άμυνα, είναι που κάνει ιδιαίτερο το φαινόμενο αυτό. Αναμφισβήτητο είναι επίσης το γεγονός ότι οι απεργίες που υποστηρίχτηκαν και προωθήθηκαν από το ΚΚΕ, εξυπηρετούσαν τις πολιτικές στοχεύσεις της Αριστεράς, σε μια περίοδο μάλιστα που η «ομαλή» πρόσβαση του ΚΚΕ στην εξουσία ήταν πρακτικά και για πολλούς λόγους, αδύνατη.

12.6. Προσπάθειες κοινωνικού κατευνασμού

Στις 24 Ιανουαρίου του 1946 υπογράφηκε στο Λονδίνο η δανειακή συμφωνία ανάμεσα στην ελληνική κυβέρνηση και την Αγγλία που προέβλεπε την παραχώρηση δανείου 25

⁶⁰⁴ Ο.π., σ. 303.

⁶⁰⁵ Ο.π., σσ. 302 - 303.

εκατομμυρίων λιρών στην Ελλάδα έναντι κάποιων όρων, ανάμεσα στους οποίους ήταν η επιβολή αυστηρής λιτότητας και η αύξηση της τιμής των προμηθειών της UNRRA. Η μεγάλη αύξηση της τιμής των προϊόντων που δίνονταν με δελτίο έπληξε κυρίως τους απόρους αλλά και τα χαμηλά εισοδήματα, σε τέτοιο βαθμό ώστε να αναγκαστεί η κυβέρνηση Σοφούλη να μειώσει τις τιμές ύστερα από απαίτηση της UNRRA⁶⁰⁶. Τα δελτία απορίας μειώθηκαν και προβλεπόταν η υποχρεωτική εργασία των απόρων έναντι των δωρεάν διανομών⁶⁰⁷. Με το οικονομικό σκέλος της συμφωνίας δεν θα ασχοληθούμε εδώ. Είναι όμως αξιοσημείωτη η χρήση της συμφωνίας για την κατασίγαση της κοινωνικής αναταραχής που είχε προκληθεί στις αρχές του 1946, με τις απεργίες που είχαν ξεσπάσει.

Μέσω του φιλοκυβερνητικού Τύπου προβαλλόταν η αντίληψη ότι καμία παραχώρηση δεν μπορούσε να γίνει στους πενόμενους εργαζομένους⁶⁰⁸ εν όψει των διαπραγματεύσεων με τους δανειστές και όπως είδαμε, κατηγορούνταν το ΚΚΕ για πολιτικά κίνητρα υποκίνησης των απεργιών. Την ίδια στιγμή καταγγελλόταν ότι μία οικογένεια χρειαζόταν για φαγητό μόνο 400.000 δρχ. το μήνα, όταν οι μισθοί κυμαίνονταν στις 40 με 60.000 δρχ.⁶⁰⁹. Ο Εμ. Τσουδερός έκανε συστάσεις στους απεργούς από το Λονδίνο όπου διαπραγματευόταν τη συμφωνία, τονίζοντας ότι οι απεργίες ήταν επιζήμιες για την κατάληξη των συνομιλιών⁶¹⁰. Το θέμα της συμφωνίας είχε αναχθεί σε μείζον ζήτημα⁶¹¹ παρά το γεγονός ότι το ποσό που δόθηκε ήταν πολύ μικρότερο από αντίστοιχα αμερικανικά δάνεια του επόμενου χρόνου, γεγονός που εκτός των άλλων καταδείκνυε και την αδυναμία της Αγγλίας για παροχή μεγάλων ενισχύσεων. Βέβαια η συγκεκριμένη τακτική απέτυχε να αναστείλει το απεργιακό κύμα.

Στα 31/1/1946 σε μία προσπάθεια εκτόνωσης της κοινωνικής έντασης, αποφασίστηκε μετά την υπογραφή της ελληνοβρετανικής δανειακής σύμβασης⁶¹² από την κυβέρνηση, ο δεκαπλασιασμός των αποδοχών του μισθολογίου Βαρβαρέσου για τους δημοσίους υπαλλήλους και ανάλογες αυξήσεις για όλους τους μισθωτούς. Βέβαια στο μεταξύ, από τον Ιούνιο του 1945, η ισοτιμία της λίρας είχε ανέβει κατά δέκα φορές, παρασύροντας τις τιμές σε τεράστιες αυξήσεις, εκμηδενίζοντας την μισθολογική αναπροσαρμογή. Έτσι στην

⁶⁰⁶ Σταθάκης, Γ. (2004), *ό.π.*, σ. 88.

⁶⁰⁷ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 26/1/1946.

⁶⁰⁸ *Βήμα*, 4/1/1946 και *Ριζοσπάστης*, 3/1/1946.

⁶⁰⁹ *Ριζοσπάστης*, 4/1/1946.

⁶¹⁰ *Εμπρός*, 20/1/1946.

⁶¹¹ Βλ. για παράδειγμα, *Εμπρός*, 9/1/1946 και 12/1/1946 και *Ελευθερία*, 27/1/1946.

⁶¹² *Εμπρός*, 29/1/1946 και 30/1/1946.

πραγματικότητα οι νέοι μισθοί αποτελούσαν το 54% του μισθολογίου Βαρβαρέσου, που ίσχυε τον Ιούνιο του 1945⁶¹³. Η ΓΣΕΕ ζητούσε τιμαριθμική αναπροσαρμογή των μισθών, δηλαδή αύξηση κατά 18 φορές ώστε να ανταποκρίνονται σε αγοραστική δυνατότητα και ανάλογη μέριμνα για συνταξιούχους και ανέργους. Η κυβέρνηση απέκρουε τα αιτήματα αυτά, ισχυριζόμενη ότι ο σκοπός της δεν είναι να δώσει χρήματα στους εργαζομένους αλλά να μειωθούν οι τιμές⁶¹⁴.

Το γεγονός ότι ο δεκαπλασιασμός των μισθών είχε ήδη εξανεμιστεί από τον πληθωρισμό και ουσιαστικά δεν συνέβαλε στη βελτίωση της θέσης των εργαζομένων, είναι χαρακτηριστικό για να εκτιμηθεί το σημείο αφετηρίας των κοινωνικών αγώνων του Ιανουαρίου. Η κατάσταση στο επόμενο διάστημα θα είναι εξίσου δύσκολη για τα λαϊκά στρώματα του αστικού χώρου. Η τακτική της κυβέρνησης να χρησιμοποιεί τα εφόδια της UNRRA που διανέμονταν με δελτίο στην Αθήνα, ως μέσο έμμεσης φορολόγησης των λαϊκών στρωμάτων επέτεινε τα αδιέξοδα. Την άνοιξη του 1946, οι τιμές των τροφίμων του δελτίου που διανέμονταν από τον μπακάλη σχεδόν προσέγγιζαν αυτές της ελεύθερης αγοράς και εκμηδένιζαν την αγοραστική δυνατότητα των μισθωτών⁶¹⁵.

Το ξέσπασμα του 1946 πρέπει να ερμηνευθεί στα πλαίσια των δυσκολιών επιβίωσης του κόσμου της εργασίας, της οικονομικής κατάστασης που προδιαγράψαμε, αλλά και μιας γενικότερης κοινωνικής αναταραχής που η κληρονομιά της προηγούμενης περιόδου επέτεινε δραματικά. Το ερώτημα να υπήρχαν ή όχι πολιτικά κίνητρα στις απεργίες μάλλον έρχεται σε δεύτερη μοίρα σε σχέση με τις αναγκαιότητες που οδήγησαν τα λαϊκά στρώματα σε αυτή την αντίδραση. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι οι συνθήκες ήταν τέτοιες που οι πολιτικές στοχεύσεις δεν μπορούν να προτάσσονται όταν το διακύβευμα είναι η βιολογική επιβίωση. Επίσης δεν υπάρχει αμφιβολία ότι οι εργατικοί πληθυσμοί και οι εργαζόμενοι ακολουθούσαν τον ΕΡΓΑΣ⁶¹⁶ και το ΚΚΕ ως τη μόνη γνήσια έκφραση των συμφερόντων του αστικού προλεταριάτου καθώς οι έως τότε κυβερνήσεις δεν προσέφεραν κάποια λύση.

⁶¹³ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 30/1/1946.

⁶¹⁴ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 31/1/1946.

⁶¹⁵ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 20/3/1946.

⁶¹⁶ Αυγουστίδης, Α. (1999), *ό.π.*, σ. 312.

12.7. Το αστικό σκέλος του προβλήματος των «πωλησάντων κατά τη διάρκεια της Κατοχής»

Ένα ειδικότερο επίδικο ζήτημα της πρώτης μεταπολεμικής περιόδου, η εξέλιξη του οποίου είναι εξαιρετικά διαφωτιστική σχετικά με τις αντιστάσεις που είχαν προβάλει τα νεοπαγή αστικά στρώματα της χώρας μετά την Κατοχή, σε οποιουδήποτε είδους διευθέτηση, μετά την Απελευθέρωση, των παρανομιών και αυθαιρεσιών που είχαν συντελεστεί στην Κατοχή, με τρόπο που θα έθιγε τα διαμορφωμένα συμφέροντα, ήταν αυτό της εκβιαστικής πώλησης ακινήτων σε εξευτελιστικές τιμές στην περίοδο 1941 – 1944.

Από τις 350.000 ιδιοκτησίες που πωλήθηκαν, οι 110.000 αφορούσαν αστικά ακίνητα⁶¹⁷. Στην Αθήνα πουλήθηκαν 36.583 ακίνητα και στον Πειραιά 8.202 σύμφωνα με τα στοιχεία της Ομοσπονδίας από τα υποθηκοφυλακεία⁶¹⁸, ενώ σε 50.000 ανέρχονται τα ακίνητα που πουλήθηκαν συνολικά στην Αττική⁶¹⁹. Οι «πωλήσαντες ακίνητα κατά τη διάρκεια της Κατοχής» είχαν συνασπιστεί σε «Πανελλήνια Ομοσπονδία» και διεκδικούσαν ως ελάχιστο σημείο δικαίωσης, την ακύρωση των αγοραπωλησιών της Κατοχής ως παρανόμων και την επιστροφή των περιουσιών τους. Από την άλλη πλευρά οι αγοραστές των περιουσιών, αρνούνταν οποιαδήποτε διευθέτηση και ασκούσαν πολιτικές πιέσεις, καταφέροντας έως το 1946, παρά τις αντίθετες διακηρύξεις, να παραμένει η κατάσταση ως είχε. Το πρόβλημα λάμβανε μεγάλες διαστάσεις όχι μόνο για συμβολικούς λόγους, αλλά κυρίως γιατί είχε οδηγήσει στη βίαιη φτωχοποίηση χιλιάδων οικογενειών.

Στις 24/3/1946 σε συνέλευση των πωλησάντων ακίνητα Αθήνας και Πειραιά που πραγματοποιήθηκε στο θέατρο «Αλάσκα» εν όψει των εκλογών της 31^{ης} Μαρτίου, αποφασίστηκε ομόφωνα να απόσχουν οι πωλητές από τις εκλογές. Μάλιστα διαγράφηκε από την συνομοσπονδία ο Γενικός Σύμβουλος Αθηνογένης γιατί έβαλε υποψηφιότητα με το Λαϊκό κόμμα. Αντίθετα ο υποψήφιος των Φιλελευθέρων, Γιαννάτος τάχθηκε στο πλευρό της

⁶¹⁷ Πανελλήνιος Ομοσπονδία πωλησάντων τα ακίνητα των επί Κατοχής. «Συγκεντρωτικός Πίνακας των στατιστικών στοιχείων πωλήσεων 1941 – 1944». Φ. Πανελλήνιος Ομοσπονδία πωλησάντων τα ακίνητα των επί Κατοχής: ΕΛΙΑ.

⁶¹⁸ Πανελλήνιος Ομοσπονδία πωλησάντων τα ακίνητα των επί Κατοχής. (1946). *Υπόμνημά περί ακυρώσεως των αγοραπωλησιών ακινήτων επί Κατοχής κατ' επέκτασιν της υπ. Αριθ.114/46 Συντ. Πράξεως*. Αθήνα: ΕΛΙΑ. Φ. Πανελλήνιος Ομοσπονδία πωλησάντων ακίνητα επί Κατοχής., σ. 16.

⁶¹⁹ Πανελλήνιος Ομοσπονδία πωλησάντων ακίνητα επί Κατοχής. (1947). *Παρατηρήσεις περί του κατατεθέντος εις τη Βουλήν σχεδίου ψηφίσματος περί ακυρώσεως της υπ. Αριθ.114/46 Συντ. Πράξεως και της τύχης των επί Κατοχής γενομένων αγοραπωλησιών ακινήτων*. Αθήνα: ΕΛΙΑ. Φ. Πανελλήνιος Ομοσπονδία πωλησάντων ακίνητα επί Κατοχής, σ. 5.

συνέλευσης και δήλωσε ότι θα απόσχει αν δεν δημοσιευτεί νόμος για την ακύρωση των αγοραπωλησιών⁶²⁰.

Το πρώτο και ανέξοδο όμως βήμα, έγινε από την κυβέρνηση Σοφούλη. Στις 30 Μαρτίου 1946 εν όψει εκλογών ανακοινώθηκε η δέσμευση των εν λόγω ακινήτων⁶²¹. Δηλαδή οι κάτοχοί τους δεν θα μπορούσαν να μεταβιβάσουν ή να πωλήσουν τα συγκεκριμένα ακίνητα. Ταυτόχρονα ανακοινωνόταν ότι η λύση του επίμαχου ζητήματος θα δινόταν από τη Βουλή που θα προέκυπτε από τις εκλογές της επόμενης μέρας και η οποία θα καθόριζε αν και ποιες αγοραπωλησίες θα ακυρώνονταν.

Το θέμα δηλαδή παρέμενε ανοικτό, ενώ ταυτόχρονα η κυβέρνηση προχωρούσε σε μια προεκλογική κίνηση, κυριολεκτικά της τελευταίας στιγμής, για τη δημιουργία ευνοϊκών εντυπώσεων. Τα σχετικά δημοσιεύματα του δεξιού Τύπου⁶²² φιλοξενούσαν την σφοδρότατη αντίδραση των Αγοραστών των ακινήτων, οι οποίοι απαίτησαν και πέτυχαν άμεση συνάντηση με τον υπουργό Δικαιοσύνης, Γεώργιο Μαύρο. Εκεί διαμαρτυρήθηκαν για μία καθαρά προεκλογική ρύθμιση ή οποία ανέτρεπε τις υποσχέσεις που είχαν λάβει από την κυβέρνηση ότι κανένα μέτρο δεν θα νομοθετούνταν πριν τις εκλογές. Ο υπουργός καθησυχάζοντάς τους, ανέφερε ότι η λύση θα δινόταν από την επόμενη Βουλή. Ταυτόχρονα οι πωλητές των ακινήτων μιλούσαν για «χονδροειδή εξαπάτηση» των ίδιων από την κυβέρνηση, που «άλλα τους είχε υποσχεθεί να νομοθετήσει και άλλα νομοθέτησε».

Μετά τις εκλογές το φλέγον πρόβλημα παρέμενε άλυτο. Η εφημερίδα Ελεύθερη Ελλάδα ανέβαζε τον αριθμό των μικροϊδιοκτητών που είχαν πληγεί στην Κατοχή σε Αθήνα και Πειραιά στις 65.000 και δημοσίευε κατάλογο κάποιων αγοραστών στην Αθήνα⁶²³. Από τους αγοραστές, το 90% βρισκόταν στους καταλόγους της Εφορίας ως «πλουτήσαντες» κατά την διάρκεια της Κατοχής. Η κυβέρνηση Τσαλδάρη βρήκε ένα εύσχημο τρόπο για να «παγώσει» την επιστροφή των περιουσιών στους πωλητές. Με νομοθέτημα κατήργησε τη συντακτική πράξη 114 της κυβέρνησης Σοφούλη, που τουλάχιστο δέσμευε τα ακίνητα, αν επρόκειτο για μεταβιβάσεις σπιτιών ή περιουσιών που έγιναν στο Δημόσιο για την εξόφληση του φόρου από τους πλουτήσαντες στην Κατοχή. Με αυτόν τον περίτεχνο τρόπο συνδιαλλαγής Κράτους – αγοραστών, οι αγοραστές θα μπορούσαν να πουλήσουν ένα από τα

⁶²⁰ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 25/3/1946.

⁶²¹ *Εμπρός*, 30/3/1946.

⁶²² *Εμπρός*, 30/3/1946.

⁶²³ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 24/5/1946.

σπίτια που αγόρασαν για να πληρώσουν τους φόρους και να κρατήσουν τα υπόλοιπα, αφού για αυτούς δεν θα ίσχυε η συντακτική πράξη που δέσμευε τις περιουσίες τους.

Η κοινωνική διάσταση του σκέλους του προβλήματος που αφορούσε τον αστικό χώρο ήταν σημαντική, καθώς σύμφωνα με τα στοιχεία της Ομοσπονδίας Πωλησάντων⁶²⁴ από τους 80.000 μικροκτηματίες αστικών ακινήτων (αξίας έως 1.000.000 λιρών προπολεμικά), οι 73.000 ήταν άποροι μεταπολεμικά, ενώ από τους 10.000 μεγαλοκτηματίες με αστικές περιουσίες από 20 έως 50.000.000 λίρες προπολεμικά, οι 7.500 ήταν και αυτοί άποροι.

Τα αστικά ακίνητα πωλήθηκαν στο 1/14 της προπολεμικής τους αξίας, δηλαδή αστικά ακίνητα συνολικής αξίας 63.000.000 λιρών προπολεμικά, πωλήθηκαν για 4.500.000 λίρες στην Κατοχή. Συνολικά από τους 350.000 πωλητές, οι 309.000 παρέμεναν μεταπολεμικά άποροι. Φυσικά οι αριθμοί αυτοί δεν αφορούν άτομα αλλά ολόκληρες οικογένειες που προλεταριοποιήθηκαν με βίαιο τρόπο, ακόμα και αν ανήκαν σε ανώτερα στρώματα στο Μεσοπόλεμο. Υπολογίζεται ότι πλήγηκαν 1.500.000 άτομα από την πώληση των ακινήτων και 80.000 οικογένειες παρέμεναν τον Φλεβάρη του 1946 άστεγες, λόγω της πώλησης των σπιτιών τους⁶²⁵.

Η Ομοσπονδία πωλησάντων προέβαινε σε μια κατηγοριοποίηση των αγοραστών⁶²⁶ των περιουσιών, ανάλογα με το όφελος που αποκόμισαν. Ιεραρχικά πρώτοι σε αγορές έρχονται οι δοσίλογοι, ακολουθούν οι «συνεργασθέντες» με τους Γερμανούς, οι μαυραγορίτες, οι έμποροι που πλούτισαν στην Κατοχή και μόνο 100 άτομα χαρακτηρίζονται ως «αγοραστές καλής πίστεως». Επίσης πάνω από 50 ακίνητα ο καθένας, αγόρασαν 100 μόνο άτομα, ενώ 21 – 50 ακίνητα αγόρασαν 400 άτομα.

Τον Αύγουστο του 1946 η Ομοσπονδία Πωλησάντων επανέρχεται μετά τη συγκρότηση της κυβέρνησης Τσαλδάρη και με Υπόμνημά της προς τον Αντιβασιλιά, τον Πρωθυπουργό, τον Πρόεδρο της Βουλής και τους πολιτικούς αρχηγούς, ζητούσε την ακύρωση των αγοραπωλησιών με επιστροφή στο κράτος μάλιστα, του τιμήματος που έλαβαν στη Κατοχή για τις περιουσίες τους σε υγιές νόμισμα, ανάλογα με τις δυνατότητές τους, ως φορολογία.

⁶²⁴ Πανελλήνιος Ομοσπονδία πωλησάντων τα ακίνητα των επί Κατοχής. «Συγκεντρωτικός Πίνακας των στατιστικών στοιχείων πωλήσεων 1941 – 1944». Αθήνα: ΕΛΙΑ. Φ. Πανελλήνιος Ομοσπονδία πωλησάντων τα ακίνητα των επί Κατοχής.

⁶²⁵ Πανελλήνιος Ομοσπονδία πωλησάντων τα ακίνητα των επί Κατοχής. (1946). *Υπόμνημά περί ακυρώσεως των αγοραπωλησιών ακινήτων επί Κατοχής κατ' επέκτασιν της υπ. Αριθ.114/46 Συντ. Πράξεως*. Αθήνα: ΕΛΙΑ. Φ. Πανελλήνιος Ομοσπονδία πωλησάντων ακίνητα επί Κατοχής, σ. 16.

⁶²⁶ Πανελλήνιος Ομοσπονδία πωλησάντων τα ακίνητα των επί Κατοχής. «Συγκεντρωτικός Πίνακας των στατιστικών στοιχείων πωλήσεων 1941 – 1944». Αθήνα: ΕΛΙΑ. Φ. Πανελλήνιος Ομοσπονδία πωλησάντων ακίνητα επί Κατοχής.

Η Ομοσπονδία πωλησάντων τόνιζε το γεγονός ότι τα μέλη της υπέφεραν όλα τα δεινά της Κατοχής και συχνά πέθαιναν από πείνα, γιατί αρνήθηκαν να συνεργαστούν με τους κατακτητές, ενώ αντίθετα οι αγοραστές πλούτιζαν εγκληματικά. Ανέφερε emphatically ότι ήταν προς το συμφέρον του κράτους να ικανοποιήσει το δίκαιο αίτημά τους, καθώς το «αδειανό στομάχι είναι κακός σύμβουλος». Και συνέχιζε: «Αν υπάρχει αγανάκτησις εκ μέρους των ανέκαθεν προλεταρίων κατά των εχόντων, φανταστείτε τι αγανάκτησις θα δημιουργηθεί εκ μέρους εκείνων οι οποίοι είχαν και τα έχασαν...»⁶²⁷. Με τη ρύθμιση του θέματος θα αντιμετωπιζόταν μερικώς και το πιεστικό θέμα των αστέγων. Η διαμάχη πωλητών και αγοραστών παρουσιάζεται από την Ομοσπονδία πωλησάντων ως μία κοινωνική σύγκρουση ανάμεσα στο στρώμα που αντιστάθηκε στη γερμανική Κατοχή και σε εκείνο που «πανηγύρισε κατ' αυτήν και ωργίασε, ζώσα πλουσιοπαρόχως καθ' όν χρόνον ο λαός μεταξύ του οποίου και ημείς, οι πωληταί, κυριολεκτικώς ελιμοκτονούμεν...»⁶²⁸.

Η επίκληση στην κοινωνική ηθική συνδυαζόταν στην επιχειρηματολογία των πωλητών με ατράνταχτα νομικά και οικονομικά επιχειρήματα που κατέρριπταν τα επιχειρήματα των αγοραστών⁶²⁹, αλλά και με αναφορές στο εμφυλιοπολεμικό κλίμα που επικρατούσε το καλοκαίρι του 1946. Ιδιαίτερη αναφορά γινόταν στην ανάγκη άμβλυνσης των κοινωνικών ανισοτήτων που δημιούργησε ο παράνομος πλουτισμός της Κατοχής, με την επιστροφή των περιουσιών στους οικονομικά ασθενέστερους πια ιδιοκτήτες τους⁶³⁰.

Όμως παρά το γεγονός ότι και οι Σύμμαχοι είχαν εγγυηθεί την αποκατάσταση της ιδιοκτησίας στις κατεχόμενες χώρες το 1943⁶³¹, οι απαιτήσεις των πωλησάντων δεν επρόκειτο να εισακουστούν. Το θέμα θα διευθετηθεί μερικώς⁶³², δηλαδή κυρίως για τα αστικά ακίνητα, αργότερα, το 1949⁶³³.

⁶²⁷ Πανελλήνιος Ομοσπονδία πωλησάντων τα ακίνητα των επί Κατοχής. (1946). *Υπόμνημά ... ό.π.*, σ. 21.

⁶²⁸ *Ό.π.*, σ. 17.

⁶²⁹ *Ό.π.*, σσ. 20 – 24 και 42 – 53.

⁶³⁰ *Ό.π.*, σ. 23.

⁶³¹ «Αποκατάστασις της ιδιοκτησίας εις τας κατεχομένας χώρας (Λονδίνον 5/1/1943). Εγγύησις των Ηνωμένων Εθνών εις τους δικαιούχους ιδιοκτήτας». Αθήνα: ΕΛΙΑ. Φ. Πανελλήνιος Ομοσπονδία πωλησάντων ακίνητα επί Κατοχής.

⁶³² Ο Αναγκαστικός νόμος 1323/1949 επέβαλε στους πωλητές να καταφεύγουν στα δικαστήρια για να πάρουν πίσω τις περιουσίες τους, επιστρέφοντας μάλιστα το τίμημα που έλαβαν στους αγοραστές στην Κατοχή. Ταυτόχρονα δεν ακυρώνονταν αγοραπωλησίες για αγροτικά ακίνητα που ξεπερνούσαν σε αξία τις 300.000 δρχ. Βλ. Λυμπεράτος, Μ. (2015). *Μετά τον Εμφύλιο. Πολιτικές διαδικασίες και κοινωνική πόλωση στις απαρχές της προδικτατορικής περιόδου*. Αθήνα: Νότιος Ανεμος, σσ. 156 – 157.

⁶³³ Οικονόμου, Θ. (1949). «Αγοραπωλησίαι ακινήτων επί Κατοχής. Εισηγητική Έκθεσις. Δ' Αναθεωρητική Βουλή των Ελλήνων. Κοινοβουλευτική Επιτροπή Αναθεωρήσεως του Συντάγματος». Αθήνα: ΕΛΙΑ. Φ. Πανελλήνιος Ομοσπονδία πωλησάντων ακίνητα επί Κατοχής.

13. Η επιβολή του φόβου στην κοινωνία της ένδειας

Μετά τις εκλογές του 1946 και το δημοψήφισμα του Σεπτεμβρίου με το οποίο επέστρεψε ο βασιλιάς, η χώρα διολισθαίνει στην εμφύλια σύγκρουση και στην Αθήνα η τρομοκρατία εντείνεται με σκοπό την εξόντωση των Αριστερών. Η γενίκευση του Εμφυλίου και η αποτυχία όλων των προσπαθειών συμφιλίωσης που προέρχονταν από την Αριστερά, προσέδωσε στα ρήγματα του αστικού χώρου ένα καινούριο περιεχόμενο. Η κοινωνική και πολιτική πόλωση με τα σημαίνοντα ταξικά χαρακτηριστικά, αποσιωπάται συστηματικά από τις ηγετικές ομάδες, που προσπαθούν να μετακυλήσουν την κοινωνική αντινομία στο ιδεολογικό επίπεδο του εθνικού και αντεθνικού, του νόμιμου και παράνομου, μέσω της ένοπλης σύγκρουσης. Οι δεξιές εφημερίδες σταδιακά απευθύνονται αποκλειστικά στην αστική τάξη της Αθήνας και ελάχιστες κοινωνικές ευαισθησίες προβάλλονται.

Η επικράτηση της τρομοκρατίας παρόλο που φαινομενικά λειτουργούσε ανεξάρτητα από την όξυνση του επισιτιστικού προβλήματος στην Αθήνα, στην πραγματικότητα την επηρέαζε άμεσα. Οι αυτοκινητιστές με συνεχείς καταγγελίες τους τόνιζαν την αύξηση των κρουσμάτων ληστειών από μοναρχικές συμμορίες που λυμαίνονταν τις οδικές αρτηρίες. Η κατάσταση φαίνεται ότι είχε εκτραχυνθεί μετά τις εκλογές του 1946, εντείνοντας το κλίμα ανασφάλειας και προκαλώντας προβλήματα στις μεταφορές από και προς την Αθήνα, αλλά και μέσα στην πόλη⁶³⁴. Κυρίως όμως η ένταση της τρομοκρατίας στην ύπαιθρο προκαλούσε μεγάλα προσφυγικά ρεύματα στην Αθήνα που εντείνονταν όσο γενικευόταν ο Εμφύλιος. Οι χιλιάδες κατατρεγμένοι των επαρχιών που έφταναν στην Αθήνα τις περισσότερες φορές βρίσκονταν σε πλήρη ένδεια και ήταν άστεγοι. Πληθυσμιακά ενίσχυσαν τις λαϊκές συνοικίες και εντάσσονταν στις πλέον αδύναμες κοινωνικές ομάδες των λαϊκών στρωμάτων της πόλης⁶³⁵. Μέσα στην πόλη η κατάσταση λίγο πριν την επιστροφή του βασιλιά θύμιζε έντονα την περίοδο μετά τα Δεκεμβριανά⁶³⁶: Συρματοπλέγματα, καχυποψία, έλεγχος, ταυτότητες, μπλόκα, έρευνες, αιφνιδιασμοί, εμφυλιοπολεμικό κλίμα.

Τον Οκτώβριο του 1946 σύμφωνα με το νομοσχέδιο που κατατέθηκε στη Βουλή για το ενοικιοστάσιο, οποιοσδήποτε ιδιώτης ή επαγγελματίας μπορούσε να εκδιωχθεί άμεσα από τον ιδιοκτήτη του ακινήτου, με μια απλή καταγγελία ότι είναι Αριστερός. Η διάταξη ουσιαστικά τίνιζε στον αέρα κάθε έννοια προστασίας των ενοικιαστών αφού ως

⁶³⁴ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 30/4/1946.

⁶³⁵ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 2/8/1946.

⁶³⁶ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 10/8/1946.

«Αριστεροί» και «αντεθνικώς δρώντες» μπορούσαν εν δυνάμει να κατηγορηθούν όλοι οι ενοικιαστές, ιδίως εάν συνέφερε τους ιδιοκτήτες να απαλλαγούν από παλαιούς ενοικιαστές που πλήρωναν χαμηλότερα ενοίκια. Η νέα πραγματικότητα που σχεδιάστηκε για την εξόντωση της Αριστεράς δεν αφορούσε μόνο την Αριστερά. Στην πραγματικότητα στρεφόταν ενάντια στον οικονομικά αδύναμο, στον κοινωνικά κατατρεγμένο, στον πρόσφυγα που αναζητούσε στην Αθήνα μία σανίδα σωτηρίας⁶³⁷.

Ο έλεγχος της Αθήνας επαφίεται στο έκτακτο καθεστώς που έχει επιβληθεί και με το οποίο εντείνονται οι διώξεις κατά των αντιφρονούντων. Η απάντηση στο Γ΄ Ψήφισμα που απαγόρευε τις απροειδοποίητες απεργίες, ήταν η εξαγγελία πανελλαδικής απεργίας την πρώτη ημέρα εφαρμογής του, στις 18 Ιουνίου. Όμως η διατήρηση του ελέγχου στις πόλεις και ιδίως στην Αθήνα, αποτελούσε μια αυτονόητα ζωτική αναγκαιότητα και θα επιτευχτεί με όξυνση και γενίκευση της επίθεσης του κράτους. Το Γ΄ Ψήφισμα είχε και σαφείς κοινωνικές αναφορές που στόχευαν ή τουλάχιστο επηρέασαν καθοριστικά τη ζωή στα μεγάλα αστικά κέντρα. Καθίστανται αδικήματα εκτός των άλλων και η συμμετοχή σε συγκέντρωση απαγορευμένη από την αστυνομία όπως και η «πρόκληση ανησυχίας ή τρόμου στους πολίτες», με ότι μπορεί να σημαίνει αυτό⁶³⁸.

Το κύμα διώξεων δεν περιορίστηκε στον συνδικαλισμό με χιλιάδες συλλήψεις, ξυλοδαρμούς και τρομοκρατία, αλλά επεκτάθηκε σε οποιαδήποτε δραστηριότητα είχε να κάνει με την Αριστερά, σηματοδοτώντας ένα συνολικό και απόλυτο αποκλεισμό. Το κλίμα φόβου σταδιακά επεκτεινόταν σε όλους, ακόμα και στους «νομιμόφρονες» πολίτες της Αθήνας⁶³⁹. Εν μέσω συλλήψεων και τρομοκρατίας, οι προσπάθειες της Αριστεράς να αντιδράσει προκηρύσσοντας απεργίες έπεφτε στο κενό. Οι απεργίες του Ιανουαρίου 1946 θα αποτελούσαν τη μεγαλύτερη αλλά και την τελευταία έκφραση μαζικής κοινωνικής αντίδρασης στην εξαθλίωση που εντεινόταν με το νέο καθεστώς «έκτακτης ανάγκης».

Στα τέλη του 1946 οι αυξήσεις τιμών ήταν εξοντωτικές. 1.300.000 μαθητές δημοτικών και γυμνασίων όλης της χώρας θα λάμβαναν τα συσσίτια της UNRRA στα σχολεία τους από τα κέντρα διανομής ενώ τα παιδιά θα επιβαρύνονταν με έξοδα μεταφοράς, καυσίμων υλών και την αμοιβή των μαγείρων⁶⁴⁰. Ταυτόχρονα οι «εκκαθαρίσεις» στους καταλόγους των απόρων μείωσαν αυτούς που δικαιούνταν τη βοήθεια της UNRRA από 36% σε 20% του πληθυσμού,

⁶³⁷ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 22/10/1946 και 23/10/1946. Για την άρση της προστασίας των ενοικιαστών βλ. και *Ελεύθερη Ελλάδα*, 28/12/1946 και 30/12/1946.

⁶³⁸ Βόγλης, Π. (2014), *ό.π.*, σ. 180.

⁶³⁹ Καιροφύλας, Γ. (1988). *ό.π.*, σ. 265.

⁶⁴⁰ *Εμπρός*, 27/11/1946.

ενώ φαίνεται να υπήρχαν και σκέψεις για επιβολή υποχρεωτικής εργασίας σε όσους ανέργους και άπορους λάμβαναν βοήθεια σε είδος⁶⁴¹.

Στο μεταξύ τα σποραδικά μέτρα που λαμβάνονταν για την αντιμετώπιση των προβλημάτων επιβίωσης, είχαν σπασμωδικό χαρακτήρα. Στις αρχές Ιανουαρίου του 1947 καθιερώθηκε με αγορανομική διάταξη το λεγόμενο «λαϊκό γεύμα». Επιβλήθηκε διατίμηση δηλαδή στα Αθηναϊκά εστιατόρια σε συγκεκριμένο εβδομαδιαίο μενού με διαφορετικές τιμές ανά κατηγορία που κυμαίνονταν από 1750 δρχ. έως 2.150 για τα εστιατόρια πολυτελείας. Φυσικά τα «κέντρα υπερπολυτελείας» και τα «εξοχικά» εξαιρούνταν από τη διάταξη. Την ίδια στιγμή οι δημόσιοι υπάλληλοι αδυνατώντας να καλύψουν τα έξοδα ιματισμού τους, ζητούσαν και πάλι δωρεάν διανομές⁶⁴².

Στις 3/2/1947 ύστερα από σύσκεψη μεταξύ των υπουργών Οικονομικών Δ. Χέλμη και Εφοδιασμού Π. Κάντζια, αποφασίστηκε η διάθεση στην κατανάλωση των αποθεμάτων τροφίμων και άλλων ειδών πρώτης ανάγκης που βρίσκονταν στις κρατικές αποθήκες. Σύμφωνα με τη συγκεκριμένη απόφαση, όσα από τα αποθέματα αυτών των αγαθών δεν περιλαμβάνονταν στις σχεδιαζόμενες διανομές με δελτίο, θα διατίθεντο, κατά τη συνήθη πρακτική και πάλι σε ιδιώτες, μέσω πλειοδοτικών διαγωνισμών ή με απευθείας πώληση⁶⁴³.

Τον Ιούνιο του 1947 το έργο της UNRRA τερματίζεται. Το δόγμα Τρούμαν και το σχέδιο Μάρσαλ σηματοδοτούν την αλλαγή φρουράς στην εξάρτηση από τον ξένο παράγοντα, με την αποστολή από τις Η.Π.Α. της Επιτροπής Porter, με σκοπό, την σύνταξη της έκθεσης που θα αποτελούσε τη βάση για την παροχή της αμερικανικής βοήθειας στην Ελλάδα. Η παρουσία των Αμερικανών στην Ελλάδα και ιδίως της επιτροπής Porter είχε δύο βασικά επακόλουθα που έκαναν τη διαφορά σε σχέση με την προηγούμενη περίοδο: α) επέβαλε την ανάγκη ενός εμπεριστατωμένου σχεδιασμού ανάπτυξης της οικονομίας για όλους τους τομείς, και β) διαμόρφωσε ένα καθεστώς ασφυκτικού έλεγχου, με πρωταγωνιστές την αμερικάνικη αποστολή (AMAG) που ως σκιώδης κυβέρνηση ακολούθησε τις βασικές προτάσεις της έκθεσης Porter⁶⁴⁴.

Ο Εμφύλιος και η επικράτηση της τρομοκρατίας και στην Αθήνα, δρούσαν πλέον καταλυτικά στον κοινωνικό ιστό. Η επίκληση του «κομμουνιστικού κινδύνου» οδηγεί στην κάμψη των αντιδράσεων του ξένου παράγοντα, κυρίως των Αμερικανών, στην παροχή

⁶⁴¹ Ριζοσπάστης, 11/12/1946.

⁶⁴² Βήμα, 8/1/1947.

⁶⁴³ Βραδυνή, 4/2/1947.

⁶⁴⁴ Σταθάκης, Γ. (2004), ό.π., σ. 204.

βοήθειας. Το γεγονός αυτό επιτρέπει στην ανώτερη αστική τάξη της Αθήνας την ενδυνάμωση και παγίωση της θέσης της. Ταυτόχρονα οι «μαυραγορίτες της γειτονιάς» μπορούσαν να συνεχίζουν ανενόχλητοι τη δράση τους, εφόσον διακήρυτταν πίστη στην εθνικοφροσύνη⁶⁴⁵. Οι Αμερικάνοι προσπάθησαν να θέσουν ασφυκτικούς κλοιούς έλεγχου για τον περιορισμό αυτών των πρακτικών.

Η θεσμοθέτηση της βίας μετά τη νομιμοποίηση της δεξιάς εξουσίας, άλλαξε καθοριστικά τα κοινωνικά δεδομένα στην Αθήνα. Οι κερδοσκόποι αυξήθηκαν, οι πρακτικές τους όσο ήταν εναρμονισμένες με το νέο καθεστώς σιωπηλά νομιμοποιήθηκαν, το χρήμα που ήταν συνδεδεμένο με τον ξένο παράγοντα την Αγγλία και στη συνέχεια την Αμερική αναγορεύεται σε αυτοσκοπό⁶⁴⁶. Το κράτος που έχει την απόλυτη εξουσία στη διανομή της οικονομικής δύναμης, αναβαθμίζει καθοριστικά τον ρόλο που επιτελεί στο αν και ποιοι θα επιβιώνουν στο εξής.

Ένα πέπλο σιωπής απλώνεται στην πόλη. Το βασικό χαρακτηριστικό της καθημερινότητας είναι ο φόβος. Δεν υπάρχουν διαδηλώσεις, οι φωνές διαμαρτυρίας, μετά το καλοκαίρι του 1947, πνίγονται στις φυλακές και στα ξερονήσια. Ο βίαιος εξοβελισμός της Αριστεράς από την κοινωνία, εκτός από τον χαρακτήρα της φυσικής εξόντωσης, είχε και ένα αποτελεσματικότερο μακροπρόθεσμα, σε κοινωνικό επίπεδο, χαρακτηριστικό: τον πλήρη και απόλυτο οικονομικό αποκλεισμό που απαγόρευε στο μέλλον τη φυσική ύπαρξη των αριστερών στο κοινωνικό σώμα.

Η γενίκευση της επίθεσης του κράτους τον Ιούλιο του 1947⁶⁴⁷, απέκλεισε οριστικά οποιαδήποτε προσπάθεια συνεννόησης ανάμεσα στις δύο παρατάξεις. Ήταν σαφές ότι η εξώθηση σε γενικευμένο πόλεμο προκλήθηκε μέσω της ίδιας διαδικασίας που προκάλεσε και την εξαρχής δημιουργία του Δημοκρατικού Στρατού. Ως στρατός πίεσης των αποκλεισμένων και διωκόμενων από το καθεστώς και από τους παρακρατικούς, ενισχυόταν όσο οι διώξεις εντεινόταν⁶⁴⁸. Οι πρακτικές του Ζέρβα, έστω και αν κατά δήλωση του πρωθυπουργού Μάξιμου (που στη συνέχεια αποσύρθηκε οριστικά από την πολιτική σκηνή) ήταν εν αγνοία του, δεν ήταν όμως αντίθετες με την πολιτική που ήθελαν να εφαρμόσουν οι

⁶⁴⁵ Λυμπεράτος, Μ. (2006), *ό.π.*, σσ. 222 και 224 – 225.

⁶⁴⁶ Βερβενιώτη, Τ. (2000), *ό.π.*, σ. 537.

⁶⁴⁷ *Ελευθερία* 10/7/1947.

⁶⁴⁸ Βόγλης, Π. (2014), *ό.π.*, σ. 176.

Αμερικάνοι στην Ελλάδα, πολιτική στην οποία ήταν διατεθειμένοι να επενδύσουν τεράστια ποσά⁶⁴⁹.

Η αθηναϊκή κοινή γνώμη εκτρέπεται σταδιακά το ενδιαφέρον της και από το κοινωνικό σκέλος της χρήσης της ξένης βοήθειας. Οι αριστερές εφημερίδες έως την απαγόρευση του Ριζοσπάστη τον Οκτώβριο του 1947, εστιάζουν στις εξελίξεις των συγκρούσεων, στις προσπάθειες για συνεννόηση, στην απαίτηση για αποχώρηση των Άγγλων και στα πολιτικά θέματα. Διεξάγεται ένας ιδιότυπος «εμφύλιος πόλεμος» στον αθηναϊκό Τύπο πριν και μετά την έναρξη των συγκρούσεων που θα καταλήξει στην απαγόρευση κυκλοφορίας των αριστερών εφημερίδων το 1947. Άκρως διαφωτιστικά ως προς αυτό είναι κάποια δημοσιεύματα - πολιτικές επιφυλλίδες - από τον Κ. Καραγιώργη του Ριζοσπάστη σε συνέχειες (π.χ. Ρίζος της Δευτέρας, 15/12/1947⁶⁵⁰) που διαγράφουν αυτή την πορεία και κυρίως την εργαλειακή χρήση της ενημέρωσης.

Η κατάσταση όμως δε βελτιώνεται. Με αρκετή δόση πικρίας περιγράφει ο Ρίζος της Δευτέρας (22/12/1947) την εορταστική ατμόσφαιρα των Χριστουγέννων του 1947. Τα μαγαζιά στην Αιόλου, στην Ερμού, στην Αγ. Μάρκου και στην Ευαγγελιστριάς σφύζουν από προϊόντα και από ζωή. Η ατμόσφαιρα είναι «εορταστική» (εντός εισαγωγικών αναφέρεται) όχι όμως για το μεγάλο μέρος του λαού της Αθήνας: «Έτσι του σερβίρουν πάντα του Ρωμιού τα Χριστούγεννα. Είτε άνεργος είναι και περιμένει στην ουρά το δεκαχιλιόδραχμο του χριστουγεννιάτικου επιδόματος, είτε είναι άστεγος, είτε έχει κατοχή, είτε έχει χάσει το λογαριασμό από τις καθημερινές εκτελέσεις....» Οι αυξήσεις των τιμών είναι εξοντωτικές και μεγεθύνονται από τις συνήθειες πρακτικές των κερδοσκόπων. Οι τιμές των εισιτηρίων των μεταφορών αυξάνονται από 35 έως 100% και ακολουθούσαν ανάλογες αυξήσεις στα τιμολόγια του νερού του ηλεκτρικού και του γκαζιού που μειώνουν το εισόδημα των εργαζομένων κατά 25 – 35%⁶⁵¹.

Η λαϊκή αντίδραση όμως δεν είναι δυνατό να εκδηλωθεί πια στην Αθήνα όπως στις αρχές του 1946. Γράφει σχετικά ο Κ. Καραγιώργης⁶⁵²: «Από οικονομική πλευρά, η ζώνη των πεινασμένων δεν έχει άλλη τρύπα να για να σφιχτεί. Γι αυτό και τους την περνάνε βρόχο στο λαιμό τους οι Αμερικάνοι και η πλουτοκρατία. Τους απαγόρευσαν την απεργία και απειλούν με εκτελεστικό απόσπασμα τους απεργούς. Τους αύξησαν τις τιμές των τροφίμων, του τράμ

⁶⁴⁹ *Ελευθερία*, 10/7/1947.

⁶⁵⁰ Ο τίτλος του άρθρου είναι «Ο σύγχρονος ελληνικός Τύπος».

⁶⁵¹ *Ρίζος της Δευτέρας*, 22/12/1947.

⁶⁵² Στο ίδιο.

- των πάντων - αλλά δεν τους αύξησαν το μεροκάματα. Ανεβαίνει η λίρα στα ύψη, την ακολουθούν και οι τιμές. Πέφτει κάπως η λίρα οι τιμές μένουν εκεί που είχαν ανέβει, το μεροκάματο εξευτελίζεται και ο απεργός ντουφεκίζεται ...».

Ο συντάκτης του άρθρου υπολογίζει τους «ανταρτόπληκτους» που έφτασαν στην Αθήνα, έως τα τέλη του 1947, σε 400.000. Σε τέτοιες επισιτιστικές ανάγκες, καταγγέλλεται από τους Αμερικάνους, που αντιδρούσαν έντονα στις κερδοσκοπικές πρακτικές σύμφωνα με τον αρθογράφο, ότι τόνοι τροφίμων από την εποχή της UNRRA ακόμη, σάπιζαν στις κρατικές αποθήκες όχι από «εγκληματική αμέλεια» αλλά σε μία προσπάθεια της οικονομικής ολιγαρχίας να κρατά τις τιμές σε υψηλά επίπεδα για να εισπράττει τεράστια κέρδη.

Στα τέλη του 1947 όταν πλέον το έκτακτο καθεστώς του Εμφυλίου είχε μετατρέψει την Αθήνα σε υποταγμένη πόλη και προπύργιο της εθνοφροσύνης, οι ύστατες προσπάθειες για απεργιακή κινητοποίηση στις 7 Νοεμβρίου και μάλιστα διαρκείας λόγω της υπογραφής των νέων συλλογικών συμβάσεων για τους μισθούς, έπεσαν στο κενό όπως και οι προηγούμενες του Αυγούστου⁶⁵³. Η κυβέρνηση κήρυξε μία ημέρα νωρίτερα (6 Νοεμβρίου) πολιτική επιστράτευση. Η Νέα Οικονομία⁶⁵⁴ σχολιάζοντας την τακτική απαγόρευσης των απεργιών, διαπίστωνε ότι συνεχιζόταν ανεμπόδιστα μία πρωτοφανής μετατόπιση του εθνικού εισοδήματος σε ορισμένες τάξεις που διοχέτευαν τα κέρδη τους στο εξωτερικό, ενώ οι κοινωνικές ανισότητες οξύνονταν.

Λίγο αργότερα στις 6 Δεκεμβρίου, μέσω της Βουλής, καταργήθηκε και το δικαίωμα της απεργίας, δύο μέρες πριν την νέα προγραμματισμένη απεργία των σωματείων των τραπεζοϋπαλλήλων και των εργαζομένων στις επιχειρήσεις κοινής ωφέλειας. «Στα μετόπισθεν δεν είναι δυνατόν να λαμβάνουν χώρα διάφοροι ανωμαλίες» έλεγε στη Βουλή ο υπουργός Δικαιοσύνης, Χρ. Λαδάς⁶⁵⁵.

Αυτό ακριβώς ήταν η Αθήνα. Τα μετόπισθεν ενός πολέμου στα οποία η κρατική εξουσία που κινδύνευε, έπρεπε να επιβάλει με κάθε τρόπο την απόλυτη κυριαρχία της. Ο έλεγχος της χώρας περνούσε μέσα από την Αθήνα. Όχι μόνο ο οικονομικός, ο στρατηγικός και ο πολιτικός. Στο στόχαστρο μπαίνουν οι κοινωνικές εκδηλώσεις και το κοινωνικό φρόνημα τα οποία αφού κάμπτεται με τον τρόπο, αφού διώκεται και ποινικοποιείται, πρέπει ταυτόχρονα να διαμορφώνεται, να σφυρηλατείται με τρόπο που θα εξασφαλίσει συνέχεια και διάρκεια στους νικητές του πολέμου. Οι χοροί, οι ομιλίες, οι έρανοι, οι φιλανθρωπικές

⁶⁵³ Βόγλης, Π. (2014), *ό.π.*, σ. 203.

⁶⁵⁴ *Νέα Οικονομία*, Χρόνος Β', τ.1, Νοέμβριος 1947, σ. 85.

⁶⁵⁵ *Το Βήμα*, 7 Δεκεμβρίου 1947. Στο Βόγλης, Π. (2014), *ό.π.*, σ. 201.

δραστηριότητες σταδιακά έχουν ένα μόνο άξονα: την εθνικοφροσύνη και τον πατριωτικό αγώνα του στρατού που ρύθμιζε πλέον την καθημερινή ζωή στις πόλεις⁶⁵⁶.

Η σφοδρότητα της διαδικασίας απονομιμοποίησης της Αριστεράς στην Αθήνα είχε - εκτός των άλλων - και κοινωνικά αποτελέσματα. Ο ξεκάθαρος στόχος της δημιουργίας μιας κοινωνίας απαλλαγμένης από το «κομμουνιστικό μίasma» δεν θα μπορούσε να επιτευχθεί μόνο με τη βία⁶⁵⁷. Ξεκίνησε μία δραστηριότητα «αποκάθαρσης» των συνειδήσεων που προσπάθησε να απονομιμοποιήσει συνολικά τη δράση του ΕΑΜ στο παρόν και στο παρελθόν, και να την αποκλείσει από το μέλλον. Όσοι εξακολουθούσαν να υπερασπίζονται την ένδοξη αντιστασιακή δράση του ΕΑΜ αποβάλλονταν από την πόλη. Στις γειτονιές άρχισε τώρα να αναπτύσσεται το δίκτυο των «χαφιέδων» που στοχοποιούσε όχι πια τα άτομα αλλά ολόκληρες οικογένειες. Οι συλλογικότητες διαλύονταν και όλοι αναζητούσαν ατομικές λύσεις⁶⁵⁸. Η επιβίωση στην Αθήνα γινόταν δυσκολότερη από ποτέ. Η πλειοψηφία των κατοίκων της πόλης μπήκε σε ένα καθεστώς παρανομίας⁶⁵⁹. Η επιδίωξη της κοινωνικής ευτυχίας θα περνούσε στο μέλλον μέσα από το «πιστοποιητικό κοινωνικών φρονημάτων». Το «κοινωνικών φρονημάτων» και όχι «πολιτικών», έχει σημασία. Το βαθύ βίωμα της πόλης και η συλλογική μνήμη γινόταν προσπάθεια να σβηστεί οριστικά από τις συνειδήσεις.

⁶⁵⁶ Βόγλης, Π. (2014), *ό.π.*, σ. 200.

⁶⁵⁷ Χαρακτηριστική αυτού του κλίματος είναι μία ομιλία του Στρατή Μυριβήλη το 1948 στην Καλαμάτα (Τυπογραφία Σημαίας, Καλαμάτα, 1948) με τίτλο «*Ο κομμουνισμός και το παιδομάζωμα*», όπου με γλαφυρό ύφος, αφού αποφαινεται ότι «δεν υπάρχουν Έλληνες κομμουνιστές», καλεί τα κράτη να συγκεντρώσουν τους «διαφοροποιημένους» πια Κομμουνιστές έξω από την «εθνική κοινωνία».

⁶⁵⁸ Βερβενιώτη, Τ. (2000), *ό.π.*, σ. 539.

⁶⁵⁹ *Ό.π.*, σ. 540.

14. Μερικά συμπεράσματα

Η ιστορική διερεύνηση των εξελίξεων μίας κοινωνίας ασφαλώς δεν μπορεί να εστιάζει σε ένα μόνο παράγοντα ή σε μία μικρή χρονική περίοδο. Ωστόσο η διαδικασία διαμόρφωσης της υλικής βάσης οικοδόμησης του κοινωνικού ιστού της Αθήνας, σε μία περίοδο κρίσης που θα οδηγούσε σε γενικευμένο πόλεμο λίγα χρόνια μετά την Απελευθέρωση, κρίνεται καθοριστική για την κατανόηση πολλών πτυχών του κοινωνικού οικοδομήματος. Η παρούσα μελέτη χωρίς να παραγνωρίζει τη βαρύτητα των πολιτικών και άλλων πτυχών του συγκρουσιακού κλίματος που είχε διαμορφωθεί στην προηγούμενη εποχή της Κατοχής και κληροδοτήθηκε στην πρώτη μεταπολεμική περίοδο, εστίασε κυρίως στους όρους διαβίωσης του πληθυσμού της Πρωτεύουσας, με σκοπό την αποσαφήνιση των κοινωνικών δεδομένων του αστικού χώρου στα πρόθυρα του Εμφυλίου.

Οι μεγάλες διαιρετικές τομές στον κοινωνικό ιστό της Πρωτεύουσας σχηματοποιήθηκαν στην Κατοχή. Σε συνθήκες ακραίας οικονομικής κρίσης και δοκιμασίας της κοινωνικής ηθικής, τα άτομα και οι κοινωνικές ομάδες που συνειδητά εκμεταλλεύτηκαν τις περιστάσεις ανελευθερίας και τις ευκαιρίες που παρουσιάστηκαν από τον οικονομικό δοσιλογισμό, κατάφεραν να παγιώσουν την οικονομική τους κυριαρχία σε βάρος της συντριπτικής πλειοψηφίας του πληθυσμού της πόλης που έζησε ίσως την δραματικότερη πτυχή της βίας του πολέμου. Ο αποδεκατισμός του πληθυσμού από την πείνα και η ταυτόχρονη ανέλιξη των νέων οικονομικών κυριαρχιών του αστικού χώρου, έδωσε νέο περιεχόμενο και στις κοινωνικές διεργασίες. Ανέδειξε την επιβίωση ως αντιστασιακή πράξη και τον πλουτισμό ως πράξη προδοσίας. Η επιβίωση στα πρώτα χρόνια της Κατοχής αποτέλεσε τη *sine qua non* συνθήκη της ύπαρξης της Αντίστασης στην πόλη, αφού κινδύνευσε άμεσα με βιολογική εξόντωση ο ίδιος ο κορμός της, δηλαδή τα λαϊκά στρώματα.

Όμως τα μεγάλα, καθοριστικά και διαμορφωτικά διακυβεύματα της κοινωνίας του αστικού χώρου δεν μπήκαν στην Κατοχή. Δεν θα μπορούσε να γίνει κάτι τέτοιο, εφόσον ο Άξονας έχανε τον πόλεμο και άρα το εξουσιαστικό *status quo* που παρήγαγε την κοινωνική δυναμική δεν θα είχε διάρκεια. Η αμέσως επόμενη περίοδος που ερευνήθηκε, έθεσε επιτακτικά στην Αθήνα πάρα πολύ νωρίς, αμέσως μετά την Απελευθέρωση, τα επίδικα ζητήματα της νέας εποχής. Στα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια κρίθηκε και το αν οι διαμορφωμένες ιεραρχήσεις θα μπορούσαν να επιβιώσουν, παρόλο που είχαν μορφοποιηθεί

σε συνθήκες ανελευθερίας, όχι πια ενός εγχώριου δικτατορικού καθεστώτος αλλά από τη ναζιστική Κατοχή.

Μπορεί για την ιστοριογραφία η Απελευθέρωση, τα Δεκεμβριανά, η περίοδος της Λευκής Τρομοκρατίας και ο Εμφύλιος να αποτελούν διακριτές περιόδους με ιδιαίτερα χαρακτηριστικά πύκνωσης ή να επιστρατεύονται ως νοηματικές συνέχειες σε ερμηνευτικά σχήματα που εξυπηρετούν νοηματοδοτήσεις του Εμφυλίου που δεν θα μπορούσαν να σταθούν διαφορετικά, παρά μόνο αν όλες οι περίοδοι ενοποιηθούν σε ένα σχήμα εμφύλιας σύγκρουσης. Η Κατοχή όμως δεν ήταν σε καμία περίπτωση ένα πρόσχημα εκδήλωσης ενδογενών συγκρούσεων. Αποτέλεσε μία σκληρή περίοδο δοκιμασίας που ανάμεσα σε όλα εκείνα που δοκιμάστηκαν, ήταν και η κοινωνική ηθική.

Για τον κάθε ένα Αθηναίο χωριστά και για το σύνολο του κοινωνικού σώματος η Απελευθέρωση αποτέλεσε μία καινούρια εποχή. Μια μεγάλη τομή. Για όλους εκείνους που υπέφεραν, αντιστάθηκαν, βίωσαν την πείνα, την απώλεια, την ψυχική συντριβή και την αδικία που πήγαζε και μέσα από το ίδιο το κοινωνικό σώμα της πόλης, η άμβλυνση των κοινωνικών αντινομιών, αποτέλεσε μία αυτονόητη εξέλιξη της νέας αυτής περιόδου. Όχι όμως και για τα συμφέροντα που είχαν παγιωθεί στον αστικό χώρο και που δεν θα ήταν διατεθειμένα να απολέσουν την οικονομική τους κυριαρχία, επειδή οι ναζί έχαναν τον πόλεμο. Το νέο όχημα επικράτησης για αυτούς θα ήταν η νέα κρατική συγκρότηση και η ξένη βοήθεια.

Έγινε προσπάθεια να αναδειχτούν οι συνέπειες της χρήσης της ξένης βοήθειας στον κοινωνικό ιστό της Αθήνας, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι αυτές οι εξελίξεις μόνο έδωσαν στην αθηναϊκή κοινωνία τη μορφή με την οποία παρουσιάζεται έως τη γενίκευση του Εμφυλίου πολέμου. Αναπόφευκτες υπήρξαν οι αναφορές σε ευρύτερα οικονομικά και πολιτικά ζητήματα που φυσικά δεν είχαν ως στόχο να αποκαταστήσουν μία πλήρη εικόνα της αστικής κοινωνίας της εποχής, αλλά κυρίως να δημιουργήσουν ένα πλαίσιο ερμηνείας για το μείζον ζήτημα που απασχολούσε μεταπολεμικά την συντριπτική πλειοψηφία του λαού της Πρωτεύουσας, αυτό της επιβίωσης.

Το γεγονός ότι ο πληθυσμός της Αθήνας εξετάστηκε σε δύο βασικές ομαδοποιήσεις, δηλαδή τα νέα αστικά στρώματα και τις λαϊκές τάξεις, δεν σημαίνει ούτε ότι όλοι οι αστοί της Αθήνας ευνοήθηκαν το ίδιο από την ξένη βοήθεια ούτε ότι οι εργάτες και οι δημόσιοι υπάλληλοι βίωναν με την ίδια ακριβώς δριμύτητα τις ασφυκτικές συνθήκες διαβίωσης με

τους ανέργους, τους άπορους, τους άστεγους και τους πρόσφυγες που συνωστίζονταν στην Πρωτεύουσα. Ούτε αυτό αποτέλεσε απλώς μία μεθοδολογική επιλογή.

Τα νέα αστικά στρώματα, παρά τις εσωτερικές τους διαφοροποιήσεις, ανελίχτηκαν μετά την Απελευθέρωση, διαμορφώνοντας, ή διατηρώντας, ή διευρύνοντας την οικονομική τους δυναμική, μέσα από τον προσεταιρισμό της κρατικής μηχανής που μαζί με την ξένη βοήθεια αποτέλεσε τους βασικούς πυλώνες οικοδόμησης της μεταπολεμικής κοινωνίας. Οι νέες κοινωνικές ιεραρχήσεις σφραγίστηκαν από τις μεγάλες αντιστάσεις που πρόβαλαν οι ηγετικές ομάδες σε οποιαδήποτε ανακατανομή του πλούτου που είχε προκύψει από την Κατοχή, ακόμα και εκείνων των ιδιοκτησιών που εκβιαστικά αποκτήθηκαν από τους συνεργάτες των Γερμανών. Αντίθετα οι προηγούμενες διεργασίες όχι μόνο παγιώθηκαν, αλλά μέσα από τον έλεγχο των πολιτικών κατευθύνσεων της νέας εποχής, συνέχιζαν να λειτουργούν στα νέα πλαίσια, παράγοντας εκτός από την επικράτηση των «πλουτησάντων» και την ανέλιξη των «πλουτιζόντων» μετά την Απελευθέρωση.

Αν κανείς θα μπορούσε να μιλήσει για κοινωνική κινητικότητα σε αυτές τις συνθήκες, με κριτήριο τη μεταβολή της οικονομικής κατάστασης των κοινωνικών ομάδων, θα αναδείκνυε ως πρωταρχικό παράγοντα διαφοροποίησης, όχι τις κοινωνικές ή επαγγελματικές ομαδοποιήσεις, αλλά τον βαθμό προσεταιρισμού της νεοπαγούς κρατικής μηχανής από τα άτομα και τις κοινωνικές ομάδες. Αυτό το στοιχείο οδηγούσε στην επιδείνωση των δεδομένων για τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα της αστικής κοινωνίας, αλλά και για το πλειοψηφικό κομμάτι των μεσαίων στρωμάτων που προλεταριοποιούνται στο βαθμό που δεν συνδιαλλάσσονται πολιτικοοικονομικά με το πολιτικό σύστημα που προσπαθούσε να επιβληθεί και να εδραιωθεί.

Από την άλλη τα λαϊκά στρώματα, αγωνίζονταν να επιβιώσουν, αντιμετωπίζοντας συνολικά μία ιδιόμορφη «συμμαχία» του κράτους με την ανώτερη αστική τάξη. Το ρήγμα ανάμεσα στις εύπορες κοινωνικές ομάδες της Αθήνας και τα λαϊκά στρώματα, δεν διογκώνεται μόνο εξαιτίας της επιδείνωσης των δεδομένων για τις υπάλληλες και συντριπτικά πλειοψηφικές κοινωνικές ομάδες, αλλά και εξαιτίας της βελτίωσης της θέσης και της προνομιακής μεταχείρισης των ηγετικών κοινωνικών ομάδων, ιδίως των βιομηχάνων και των μεγαλεμπόρων, που ανανεώνονται με την προσχώρηση στις πρακτικές τους - και όχι αναγκαστικά στο μέγεθος της οικονομικής τους επιφάνειας - όσων εκμεταλλεύτηκαν ποικιλοτρόπως το συγκρουσιακό κλίμα για να βελτιώσουν τη θέση τους επιδιώκοντας την «εθνικόφρονα» κρατική εύνοια. Η εικόνα της πόλης με την αυστηρή ταξική χωροθέτησή της

που ξεκίνησε από τον Μεσοπόλεμο και στη συνέχεια εντάθηκε σε αναλογία με την όξυνση της κοινωνικής πόλωσης, επιβεβαιώνει, ως χωρικό στοιχείο και ανεξάρτητη μεταβλητή, την κοινωνική πραγματικότητα.

Η λαϊκή προαστιοποίηση της Πρωτεύουσας με τις τριτοκοσμικές εικόνες που περιγράψαμε, μεταπολεμικά ξεπερνά τις κοινωνικοταξικές νοσηματοδοτήσεις της προηγούμενης περιόδου και αναπαριστά τόσο σε συμβολικό όσο και σε πραγματικό επίπεδο, τις πολιτικές συνυποδηλώσεις της εντεινόμενης εμφυλιακής διένεξης. Διχαστικές κατηγορίες σκέψης των ρηγμάτων της εποχής όπως αστός – εργάτης, πλούσιος – φτωχός, εμπλουτίζονται με τη μεσολάβηση του χωρικού στοιχείου σε νέες εκρηκτικές ομαδοποιήσεις τοπικού και εθνικού περιεχομένου, σε ψευδεπίγραφα δίπολα δικαιολόγησης ή παραγκωνισμού των ανισοτήτων από την κυρίαρχη τάξη.

Οι κοινωνικές ανισότητες όχι μόνο δεν αμβλύνονται με κάποιο τρόπο αλλά στην πραγματικότητα, ενώ οξύνονται, προτάσσονται και ως ιδεολογικό επιχείρημα, όχι από τους κοινωνικά αδικημένους και κατατρεγμένους που αγωνίζονταν να επιβιώσουν, αλλά από την αστική ηγεμονική κοινωνικά και πολιτικά τάξη που στα ερείπια των προσφυγικών συνοικισμών και στις τρώγλες, αντικρίζει το πληθυσμιακό στοιχείο που πρέπει να αποβληθεί από το κοινωνικό σώμα, τους πολίτες «δεύτερης ποιότητας», όπως τους χαρακτήριζαν οι εφημερίδες της Δεξιάς, που ήταν «αντεθνικώς δρώντες». Η ανάμειξη του χωρικού στοιχείου στην εκτυλισσόμενη σύγκρουση, με σαφείς προτροπές για διοικητικό χωρισμό των δημοκρατικών συνοικισμών από το Κέντρο και τη δημιουργία «γκέτο» αντιφρονούντων στην πόλη, εκτός από το μέγεθος των ρηγμάτων, αποκάλυπτε και τον χαρακτήρα των στρεβλώσεων της αστικής κοινωνίας στα πρόθυρα του Εμφυλίου.

Η ίδια η πόλη εξακολουθούσε να αποτελεί ένα επιβαρυνμένο πληθυσμιακά, στα πρόθυρα του Εμφυλίου, πολυκεντρικό αστικό τοπίο στο οποίο η εξαθλίωση απείχε λίγα χιλιόμετρα από την πολυτελή διαβίωση, χωρίς εμφανή ενοποιητικά στοιχεία που θα παρείχε η οικονομική ενδυνάμωση των μικρομεσαίων παραγωγικών στρωμάτων. Οι υποδομές του μεγαλύτερου αστικού κέντρου της χώρας απείχαν πολύ από το να μπορούν να καλύψουν τις ανάγκες των κατοίκων της όχι μόνο στις συγκοινωνίες, στο οδικό δίκτυο, στην κατάσταση των κτηρίων αλλά και στα πολύ πιο αυτονόητα για τα μέσα της δεκαετίας του 1940: την ίδια τη δυνατότητα της στέγασης, το ηλεκτρικό ρεύμα και το νερό.

Σύμφωνα με όλες τις μαρτυρίες, η Αθήνα στις αρχές του Εμφυλίου πολέμου παρουσίαζε την εικόνα μίας Πρωτεύουσας που μπορούσε να συναγωνιστεί άλλες ευρωπαϊκές

μητροπόλεις στην προσφορά ειδών πολυτελούς διαβίωσης, που όμως προορίζονταν για ένα πολύ μικρό μέρος των κατοίκων της. Η μεγαλοαστική τάξη εισήγαγε τα νέα κοινωνικά ήθη σε ένα αστικό χώρο που θα μπορούσε κανείς να πει ότι μετά την Απελευθέρωση ζούσε την δική του «ψεύτικη ευημερία», η οποία τροφοδοτούνταν κυρίως από την ξένη συνδρομή. Επρόκειτο όμως για μία «ευημερία» παραπλανητική που αφορούσε την ελάχιστη μειοψηφία, εκείνη που διεκδικούσε την κοινωνική και την πολιτική ηγεμονία στη νέα εποχή. Η συντριπτική πλειοψηφία βίωνε άθλιες συνθήκες διαβίωσης. Ο αστικός χώρος, ιδίως της Πρωτεύουσας, πρόσφερε ένα περιβάλλον νέων ευκαιριών πλουτισμού για αστικά στρώματα που είχαν διαμορφωθεί εκμεταλλευόμενα τις συνθήκες της Κατοχής, αλλά τώρα με την ξένη βοήθεια, τους δινόταν η δυνατότητα να εδραιωθούν οικονομικά, κοινωνικά και πολιτικά και να εξελιχθούν σταθεροποιώντας και αναπτύσσοντας την οικονομική τους κυριαρχία.

Αυτή η εξέλιξη δεν θα ήταν δυνατή, αν το κράτος δεν έδειχνε αρχικά ανοχή και στη συνέχεια αδιαμφισβήτητη εύνοια, όχι μόνο στα ανώτερα αστικά στρώματα της Αθήνας αλλά και σε χιλιάδες μεσαίους αστούς, μικρής ή μεγαλύτερης οικονομικής επιφάνειας. Η ληηλάνηση των εφοδίων της ξένης βοήθειας στην Αθήνα, ήταν τέτοιας έκτασης που συνέβαλε καθοριστικά στη μορφοποίηση του κοινωνικού πλέγματος της Πρωτεύουσας. Το πλέγμα της διαφθοράς επέτρεψε την επιβίωση και εξέλιξη των μηχανισμών πλουτισμού που είχαν σχηματιστεί στην κατοχική περίοδο μέσω του οικονομικού δοσιλογισμού, με σημαντικότερο αυτόν της μαύρης αγοράς.

Η μαύρη αγορά συντηρήθηκε ως διαμορφωτικός μάλιστα μηχανισμός των λειτουργιών της οικονομικής ζωής της Αθήνας και μετά την Απελευθέρωση. Το γεγονός αυτό δεν πρέπει να περνά απαρατήρητο και να θεωρείται ως μία «εύλογη» συνέχεια της κατοχικής εμπειρίας. Η νέα εποχή είχε εντελώς νέα δεδομένα που σε μια ψύχραιμη ανάλυση δεν θα δικαιολογούσαν την επιβίωση τέτοιων πρακτικών: πρώτα απ' όλα το γεγονός ότι γίνεται προσπάθεια να οικοδομηθεί έστω και με τεράστιες δυσκολίες μία κεντρική εξουσία που επικαλείται συνθήκες νομιμότητας· ύστερα η καταλυτική επίδραση των τεράστιων ποσοτήτων της ξένης βοήθειας στην πόλη που θα διανεμόνταν με δελτίο· επίσης το γεγονός ότι η πόλη και η χώρα ολόκληρη κηρύχτηκε σε κατάσταση «ανασυγκρότησης», στοιχείο που δημιουργούσε συνειρμούς επανέναρξης παραγωγικών δραστηριοτήτων. Αυτά και άλλα πολλά ήταν τα διαφοροποιητικά στοιχεία.

Όλα αυτά όμως και πολλά άλλα επίσης, διαστρεβλώθηκαν στο στάδιο της εφαρμογής τους στις νέες πραγματικότητες. Η διαπραγμάτευση που προηγήθηκε φιλοδόξησε να παρουσιάσει

με ενάργεια τους μηχανισμούς αυτής της διαστρέβλωσης. Στις νέες συνθήκες η αντιμετώπιση της μαύρης αγοράς που διάνθιζε συχνά τις πολιτικές προτεραιότητες των μεταδεκεμβριανών κυβερνήσεων και που ποτέ δεν «επετεύχθη», δεν ήταν ένας ουτοπικός στόχος· το αντίθετο. Ήταν όμως ένας στόχος ασύμβατος με τα παγιωμένα συμφέροντα που συνύφαιναν παιχνίδια κερδοσκοπίας τόσο στο Χρηματιστήριο Αξιών, όσο και στο ιδιότυπο «χρηματιστήριο» των προϊόντων που είχε στηθεί στην Αθήνα. Έτσι το πολιτικό, οικονομικό και διοικητικό κέντρο της χώρας έπασχε από τεχνητές ελλείψεις αγαθών με στόχο την κερδοσκοπία, η ξένη βοήθεια γινόταν «πραγμάτεια» των μεγαλομαυραγοριτών και κινητήρια δύναμη της κερδοσκοπικής συμπεριφοράς των βιομηχάνων που έλεγχαν απόλυτα τις τιμές, - όχι μόνο μετά τις εκλογές του 1946 όπου το έμβλημα της «ατομικής πρωτοβουλίας» νομιμοποίησε πανηγυρικά τις πρακτικές τους, αλλά και πριν - για όλη την καχεξία της εσωτερικής αγοράς «ευθύνονταν» ... οι μικροπωλητές.

Η απλή στην εφαρμογή της πρόταση του ΕΑΜ για τρεις κατηγορίες δελτίων στην Αθήνα που θα απέκλειαν τους οικονομικά εύρωστους από την προνομιακή διάθεση της ξένης βοήθειας και θα αύξαναν τα έσοδα του κράτους από την πώληση των προϊόντων μόνο σε εκείνους που θα είχαν τη δυνατότητα να τα αγοράσουν, σε συνδυασμό με την προσήλωση στη διάθεση του συνόλου των αγαθών με δελτία και την αποτροπή των εκροών στη μαύρη αγορά, θα έδινε οριστικό τέλος στο φαινόμενο. Θα έδινε όμως και οριστικό τέλος στα έσοδα όσων πλούτιζαν από τη διαιώνιση της κατάστασης και θα συνιστούσε μια αναδιανομή πόρων αδιανόητη για το μεταδεκεμβριανό κράτος το οποίο δεν φαινόταν διατεθειμένο να διαπραγματευτεί ούτε καν την πολυτελή του διαβίωση που συνέχιζε να τροφοδοτείται από τη μαύρη αγορά και την ξένη βοήθεια.

Η οικοδόμηση της κοινωνίας της Αθήνας μεταπολεμικά στηρίχτηκε καθοριστικά στην ξένη βοήθεια που εισέρρευσε στη χώρα είτε με τη μορφή εφοδίων είτε με τη μορφή χρήματος. Επρόκειτο για βοήθεια που δόθηκε από τα Ηνωμένα Έθνη και ως οικονομική καθαρά ενίσχυση ήταν άμεση, θετική και εξαιρετικά αναγκαία. Η επίγνωση αυτού του γεγονότος δεν αμφισβητήθηκε ποτέ από την Αριστερά⁶⁶⁰, η οποία επέκρινε δριμύτατα τη διαστρέβλωση του νοήματος της ξένης συνδρομής. Τα ίδια τα εφόδια άλλωστε ενίσχυσαν τον εκχρηματισμό της κοινωνίας, στο βαθμό που μετατρέπονταν σε εμπόρευμα ή σε κρατικά έσοδα και αποτέλεσαν τον βασικό παράγοντα κοινωνικής διαφοροποίησης αλλά και

⁶⁶⁰ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 11/11/1946.

πόλωσης, σε μία εποχή που το κράτος δεν μπορούσε να επιτελέσει μόνο του αυτή τη διαδικασία.

Παράλληλα σε πολιτικό επίπεδο, από την πλευρά των χωρών που έδιναν τη βοήθεια είναι αμφίβολο αν, τουλάχιστο αρχικά, συναινούσαν τυπικά σε μια τέτοια χρήση της. Σε αυτό το θέμα ο αμερικανικός παράγοντας ασκεί δριμεία κριτική το 1947. Από την άλλη πλευρά για τον εγχώριο αστικό πολιτικό κόσμο, η ξένη αρωγή αποτέλεσε όχημα ανάκτησης και διατήρησης του πολιτικού ελέγχου σε μία χώρα που το ΕΑΜ αμέσως μετά την Απελευθέρωση κινητοποιούσε μεγάλο κομμάτι του πληθυσμού και αποτελούσε πραγματική απειλή για τα συμφέροντα της αστικής τάξης.

Σε αυτές τις συνθήκες δινόταν ο καθημερινός αγώνας επιβίωσης για τα λαϊκά στρώματα της Αθήνας. Το θέμα της επιβίωσης που αποτέλεσε και το βασικό αντικείμενο της παρούσας έρευνας, ήταν το καθοριστικότερο στοιχείο της καθημερινότητας της Αθήνας για τη συντριπτική πλειοψηφία του κοινωνικού σώματος της Πρωτεύουσας, έως την όξυνση και τη γενίκευση της επίθεσης του κράτους στην Αριστερά, κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου. Το αποτέλεσμα αυτού του αγώνα για τα λαϊκά στρώματα ήταν ο διαρκής υποσιτισμός, η έλλειψη των αναγκαίων και η ένδεια. Στις περισσότερες αθηναϊκές οικογένειες, η εργασία ενός μόνο μέλους τους δεν επαρκούσε σε καμία περίπτωση για την κάλυψη των αναγκών. Η ανεργία ήταν εκτεταμένη και έπληττε τα πιο παραγωγικά στοιχεία της κοινωνίας. Τα κατοχικά δεδομένα και για τους οικονομικά αδύναμους δεν αίρονται στην επόμενη περίοδο, έστω και αν δεν μετεξελίσσονται σε γενικευμένο λιμό. Όπως αναφέραμε κάτι τέτοιο θα ήταν οικονομικά, πολιτικά και κοινωνικά αδιανόητο στις νέες συνθήκες.

Παρόλα αυτά ο εφιάλτης της πείνας με όλες τις παραμέτρους που τον συνόδευαν, οι εικόνες εξαθλίωσης, η καταφυγή στις κατοχικές συνθήκες άμεσων ανταλλαγών στην Αθήνα, το παραεμπόριο στους αθηναϊκούς δρόμους για την κάλυψη των τεράστιων αναγκών των λαϊκών στρωμάτων που τροφοδοτούνταν από τα προϊόντα της UNRRA, είναι μερικά μόνο από τα στοιχεία που επιβιώνουν στην Αθήνα μετά την Απελευθέρωση. Και δεν αφορούν μόνο τους απόρους, τους πρόσφυγες, τους άστεγους και τους άνεργους της πόλης, αλλά και το μεγαλύτερο μέρος όσων εργάζονταν. Η δυστυχία στην Πρωτεύουσα συμπληρωνόταν από τις αρρώστιες που θέριζαν τις πιο ευάλωτες ομάδες του πληθυσμού, τους οικονομικά αδύναμους, τις λαϊκές συνοικίες, τους άστεγους. Το κοινωνικό κλίμα στην Αθήνα ήταν ασφυκτικό. Απείχε πάρα πολύ από την απατηλή εικόνα των σαλονιών του Κολωνακίου, των θελκτικών βιτρινών του Κέντρου και των πολυτελών κέντρων διασκέδασης. Η

καθημερινότητα στην πόλη έβαζε με επιτακτικό τρόπο τα αδυσώπητα προβλήματα των κατοίκων της. Η δραματική αγωνία για την εξασφάλιση των αναγκαίων δεν έπαψε να κατέχει τον σημαντικότερο ρόλο στη ζωή των ανθρώπων. Οι ελλείψεις τροφίμων και αγαθών, οι ανεπάρκειες των διανομών και η αποκάλυψη των σκανδάλων της διάθεσης των πρώτων υλών και των εφοδίων της UNRRA, οι υψηλές τιμές που διαμόρφωναν ένα δυσβάστακτο κόστος ζωής στον αστικό χώρο, αποτελούσαν τις βασικές παραμέτρους που χρωμάτιζαν τον καθημερινό αγώνα επιβίωσης στην Αθήνα και ταυτόχρονα περιέγραφαν τα ανυπέρβλητα προβλήματα που απέτυχαν παταγωδώς να αντιμετωπίσουν οι μεταδεκεμβριανές κυβερνήσεις.

Έως σήμερα η ιστοριογραφία ελάχιστα έχει ασχοληθεί με τις συνθήκες διαβίωσης στην Πρωτεύουσα μετά την Απελευθέρωση. Ίσως γιατί η συνειρμική συσχέτιση του θέματος με τον λιμό της Κατοχής και η κυριαρχία του συγκρουσιακού κλίματος και των διεθνών παραμέτρων της, που θα οδηγήσει στον Εμφύλιο, το καθιστούσαν δευτερεύον. Το ζήτημα της επιβίωσης παρόλα αυτά, βιώνεται στην Αθήνα ως το καθοριστικότερο στοιχείο συνολικού προσδιορισμού του κοινωνικού σώματος. Δεν επρόκειτο για ένα δευτερεύον θέμα κοινωνικού ενδιαφέροντος που παρεισφρέει ανάμεσα στις διαιρέσεις και τις συγκρούσεις της εποχής, αλλά για ένα θέμα που τις διαμορφώνει, τις διογκώνει και τις εκτραχύνει. Δεν βρέθηκαν σε αδιέξοδο μόνο όλοι εκείνοι που έβλεπαν ότι ο αγώνας για την επιβίωση τους δεν μπορούσε να δοθεί στις συνθήκες που διαμορφώνονταν μετά τα Δεκεμβριανά, αλλά και οι ηγετικές κοινωνικά και πολιτικά ομάδες που θα έπρεπε να επιβάλλουν συγκρουσιακά τα ασύμμετρα κοινωνικά δεδομένα.

Οι απεργίες του 1946 αποτέλεσαν την τελευταία γραμμή άμυνας και υπεράσπισης των συμφερόντων των λαϊκών στρωμάτων. Οι πολεμικές συνθήκες που επικράτησαν στη συνέχεια ήταν απόλυτα απαγορευτικές για οποιαδήποτε διεκδίκηση από την πλευρά των εργαζομένων. Με βίαιο τρόπο θα διωχθεί και θα περισταλεί κάθε αντίδραση που θα μπορούσε να είναι απειλητική για την κυριαρχία του κράτους στις πόλεις και κυρίως στην Αθήνα. Η κοινωνική διαμαρτυρία στον αστικό χώρο δεν αφορούσε απλώς στη βελτίωση του βιοτικού επιπέδου των εργαζομένων. Ήταν αγώνας κυριολεκτικά βιολογικής επιβίωσης στον οποίο εξωθήθηκαν τα λαϊκά στρώματα, παρά τις περιορισμένες δυνατότητες αντίδρασης που είχαν και παρά το καθεστώς τρομοκρατίας που μεταδιδόταν γοργά στις πόλεις.

Δεν πρέπει επίσης να παραγνωρίζουμε το γεγονός ότι η απεργιακή αντίδραση ήταν ένας αγώνας για την επιβίωση όσων είχαν πρόσβαση στην εργασία και σηματοδότησε τα

αδιέξοδα που βίωνε ο κόσμος της εργασίας. Η κυριολεκτική απαξίωση της μισθωτής εργασίας στον αστικό χώρο υπήρξε μεγάλη, σε όλο το διάστημα έως τον Εμφύλιο. Παρά το γεγονός ότι θα μπορούσε κανείς να υποθέσει ότι ο προσπορισμός κάποιων εσόδων βελτίωνε τη θέση όσων εξασφάλιζαν τη διαβίωση τους από τα δελτία διανομών, αυτό πρακτικά δεν συνέβαινε. Ποτέ στο διάστημα που ερευνήθηκε η μισθωτή εργασία δεν εξασφάλισε την αξιοπρεπή επιβίωση εργατών και υπαλλήλων. Τον Φλεβάρη του 1946 οι μισθοί, σε μία προσπάθεια κοινωνικού κατευνασμού δεκαπλασιάστηκαν από τα ισχύοντα του Ιουνίου του 1945, ενώ η τιμαριθμική απλώς αναπροσαρμογή τους, θα απαιτούσε αυξήσεις κατά 18 φορές.

Η Πρωτεύουσα δεν κινδύνευσε ποτέ από τον Εμφύλιο. Όμως οι κοινωνικές διεργασίες που συντελέστηκαν εδώ, πριν και αμέσως μετά την έναρξη των συγκρούσεων, προσφέρουν ένα ιδιαίτερο επιπρόσθετο ερμηνευτικό εργαλείο κατανόησης της φύσης του πολέμου συνολικά. Η εξώθηση σε γενικευμένο πόλεμο αποτέλεσε μία αναπόδραστη εξέλιξη για τα κοινωνικά στρώματα των οποίων τα συμφέροντα κινδύνευαν, που ακολούθησε τα βαθύτερα κοινωνικά και οικονομικά ρήγματα που είχαν συντελεστεί ήδη από την Κατοχή στον αστικό χώρο.

Στην Αθήνα ένας ακήρυχτος ταξικός πόλεμος μαινόταν πριν τον Εμφύλιο, τον οποίο τα κυρίαρχα αστικά στρώματα και οι ηγετικοί πολιτικοί που τα εξέφραζαν, δεν φαίνονταν διατεθειμένοι να χάσουν. Η πόλωση που αναλύσαμε δεν ήταν ούτε πολιτικά ουδέτερη, ούτε περιχαρακωμένη στο καθαρά ταξικό της περιεχόμενο. Είχε λάβει διαστάσεις τεράστιας πολιτικής, οικονομικής, κοινωνικής, και ψυχικής διαίρεσης που ήταν αδύνατο να γεφυρωθεί μέσα από ομαλές συνθήκες διαχείρισης των κοινωνικών χασμάτων που διαρκώς διευρύνονταν.

Αυτές οι διεργασίες αντί να αμβλυνθούν μέσω του τεράστιου όγκου της ξένης βοήθειας, οξύνθηκαν και τελικά χρησιμοποιήθηκαν από τις ηγετικές τάξεις ως εργαλείο επικράτησης. Πραγματική καμπή σε αυτή την πορεία αποτέλεσαν οι εκλογές του 1946. Με την αποχή της Αριστεράς και τη νίκη της Δεξιάς που οδήγησε στην επιστροφή του βασιλιά, η ανώτερη αστική τάξη εδραίωσε οριστικά την επικράτησή της και τα λαϊκά στρώματα οδηγήθηκαν σε νέα εξαθλίωση, ενώ η διαδικασία αποεαμοποίησης της αθηναϊκής κοινωνίας θα έμπαινε στην τελική και καθοριστική φάση της με το Γ΄ Ψήφισμα. Αν στην ύπαιθρο την έκβαση των συγκρούσεων έκρινε η ισχύς των όπλων, στην Αθήνα όλα κρίθηκαν μέσω ενός μηχανισμού πρωτοφανών διώξεων και τρομοκρατίας.

Η παρούσα μελέτη περιέγραψε τους όρους επιδείνωσης των συνθηκών διαβίωσης για τα λαϊκά στρώματα της Αθήνας στα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια, σε αντιδιαστολή με την ενδυνάμωση των κεκτημένων της κυρίαρχης τάξης. Πολλά νέα ερωτήματα προκύπτουν από την ανάλυση της ταξικής πόλωσης στην Αθήνα. Η εικόνα που προέκυψε εστίασε κυρίως στα κοινωνικά δεδομένα της διαβίωσης στην πόλη, στις αστικές συγκεντρώσεις πλούτου και ισχύος και στη διαμόρφωση των ατομικών και συλλογικών πρακτικών που τα καθόρισαν. Φυσικά στα πλαίσια της συγκεκριμένης εργασίας δεν μπορεί παρά να εκφραστούν κάποιες σκέψεις που αφορούν αποκλειστικά στο κοινωνικό πεδίο και όχι να δοθούν συνολικές απαντήσεις.

Οι αντινομίες ωστόσο που περιγράψαμε, δεν μπορούν να κατανοηθούν ως ανεξάρτητες των νέων διεθνών ισορροπιών που επέβαλε η μεταπολεμική εποχή. Για τον λόγο αυτό παρά τις διαπιστώσεις του ξένου παράγοντα για τη χρήση της ξένης βοήθειας, αυτή όχι μόνο δεν μειώθηκε μετά την αδυναμία των Άγγλων, αλλά αυξήθηκε εντυπωσιακά από τους Αμερικάνους στη διάρκεια του Εμφυλίου. Η συγκεκριμένη χρήση της ξένης βοήθειας από την αστική τάξη της χώρας και τους πολιτικούς εκφραστές της, αποτέλεσε και για την ίδια την κυρίαρχη τάξη ένα μεγάλο διακινδύνευμα. Δηλαδή ο αποκλεισμός της παραγωγικής πνοής που θα έπρεπε να ταυτιστεί με τον αγώνα ανασυγκρότησης της χώρας, μέσω της ενεργοποίησης των παραγωγικών δυνατοτήτων της εργατικής τάξης και όχι του παραγκωνισμού της και της επικράτησης μίας αδυσώπητης κερδοσκοπικής μανίας, έθετε εν αμφιβόλω τη συνέχεια της διαμορφωμένης κοινωνικής ηγεμονίας.

Όταν η UNRRA αποχώρησε από την χώρα, και ενώ η αποχώρηση αυτή αναβλήθηκε σε δραματικούς τόνους από τα τέλη του 1946 για το καλοκαίρι του 1947, η Ελλάδα δεν θα μπορούσε να στηριχτεί στις δικίες της δυνάμεις γιατί πολύ απλά αυτές δεν είχαν αναπτυχτεί επαρκώς ή είχαν ξεκάθαρα υπονομευτεί από την απόλυτη επικράτηση των κερδοσκοπικών πρακτικών που εκτενώς αναλύσαμε. Η κυριαρχία λοιπόν των νέων αστικών στρωμάτων ήταν αδύνατο να στηριχθεί στο σύστημα της κερδοσκοπίας που είχε αποσαθρώσει τις παραγωγικές δυναμικές και την καταναλωτική βάση. Ο μόνος τρόπος συνέχισης των ίδιων κοινωνικών ηγεμονιών, τουλάχιστο στον αστικό χώρο, ήταν η συνέχιση της έξωθεν τροφοδοσίας των δυναμικών αυτών, που παρουσιάζονται ατράνταχτες, αν όχι ενισχυμένες, από τις δονήσεις ακόμα και ενός Εμφυλίου πολέμου.

Τα βαθύτατα χάσματα, οι ανεπάρκειες, οι ρήξεις, οι αντινομίες και οι στρεβλώσεις που περιέγραψε η παρούσα μελέτη, στους τομείς που εξετάστηκαν για την αθηναϊκή κοινωνία,

είχαν μία απόλυτα κοινή κατάληξη: την πολιτική πόλωση. Επρόκειτο για κατάληξη όμως και όχι για αφετηρία. Αυτό είναι ένα κομβικής σημασίας επιφαινόμενο που πρέπει να προτάσσεται σε κάθε απόπειρα ερμηνευτικής προσέγγισης των εξελίξεων του αστικού χώρου. Η έκφραση των κοινωνικών αντινομιών γίνεται με πολιτικούς όρους και όχι με κοινωνικούς. Η κοινωνική πόλωση με τα σημαίνοντα ταξικά χαρακτηριστικά, αποσιωπάται στη συνέχεια συστηματικά ενόψει του Εμφυλίου από τις ηγετικές ομάδες του «εθνικόφρονος» στρατοπέδου, που προσπαθούν να μετακυλήσουν την κοινωνική αντινομία στο ιδεολογικό επίπεδο του εθνικού και αντεθνικού, του νόμιμου και παράνομου, μέσω της ένοπλης σύγκρουσης. Δεν μπορεί να αποσιωπάται όμως από την ιστορική έρευνα. Το γεγονός ότι οι πολιτικές διαιρέσεις στο επόμενο διάστημα θα στοχεύσουν και τελικά θα διαμορφώσουν σαφή κοινωνικά αποτελέσματα με τον συνολικό αποκλεισμό της Αριστεράς από το κοινωνικό σώμα, αποτέλεσε ένα χαρακτηριστικό στοιχείο των σαρωτικών αποτελεσμάτων του Εμφυλίου.

Η καταστολή των αντιδράσεων στην Αθήνα, όπως είδαμε ήταν απόλυτη και αποτέλεσε την πρωταρχική αναγκαιότητα για την παγίωση των νέων δεδομένων. Η ιστορική έρευνα δεν μπορεί να «αναμένει» κοινωνικές εξελίξεις, σύμφωνα με θεωρητικά σχήματα ή αναλογίες προγενέστερων γεγονότων. Μπορεί απλώς να προσπαθεί να τις κατανοεί. Η Απελευθέρωση στην Αθήνα σήμανε στις συνειδήσεις το τέλος του πολέμου παρόλο που τελικά δεν σηματοδότησε το τέλος των δεινών που τον συνόδευαν. Η μάχη της Αθήνας επανέφερε καταστάσεις στην πόλη και ενεργοποίησε εξελίξεις που δεν θα μπορούσαν να επιτρέψουν στην Αριστερά την ανάληψη του ρόλου που είχε στην Κατοχή. Ο έλεγχος της Πρωτεύουσας ήταν πραγματικά «ζήτημα ζωής και θανάτου», ήταν ταυτόσημος με τον έλεγχο της χώρας.

ΠΗΓΕΣ - ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αρχειακό υλικό

Ιστορικό Αρχείο της Εθνικής Τράπεζας Ελλάδος:

- Α1 Σ44 Υ1 Φ 27*
- Α1 Σ44 Υ1 Φ 28
- Α1 Σ44 Υ1 Φ 31
- Α1 Σ32 Υ1 Φ 98

[*Α1: Αρχείο Ε.Τ.Ε. , Σ: Σειρά, Υ: Υποσειρά, Φ: Φάκελος]

Εθνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο (ΕΛΙΑ):

- Φ. «Πανελλήνιος Ομοσπονδία πωλησάντων ακίνητα επί Κατοχής»
- Αρχείο Ν. Σπαρούνη, Κ. 4, Φ. 2.

Εφημερίδες

- Ανεξαρτησία
- Βήμα
- Βραδυνή
- Ελεύθερη Ελλάδα
- Ελευθερία
- Εμπρός
- Ριζοσπάστης

Περιοδικά

- Social Service Review (1946, Sept. Vol. 20. No.3)
- Ανταίος
- Νέα Οικονομία

Βιβλιογραφία

- U.N.R.R.A. (1946, Sept.). *Social Service Review Vol. 20. No.3*, σσ. 415 - 417.
- Η τρίχρονη εποποιία του Δημοκρατικού στρατού της Ελλάδας (1946 - 1949)*. (1998). Αθήνα: Ριζοσπάστης - Σύγχρονη Εποχή.
- Ανταίος. Δεκαπενθήμερο περιοδικό για τη μελέτη των προβλημάτων της ανοικοδόμησης*. (2000). Αθήνα: Ε.Λ.Ι.Α.
- Η πόλη στους νεότερους χρόνους. Μεσογειακές και Βαλκανικές όψεις. Πρακτικά του Β' Διεθνούς Συνεδρίου. Αθήνα, 27 - 30 Νοεμβρίου 1997*. (2000). Αθήνα: Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού.
- Alexander, G., Αλιβιζάτος, Ν., & ... (2006). *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940 - 1950. Ένα έθνος σε κρίση*. (Γ. Ιατρίδης, Επιμ., Μ. Δρίτσα, & Α. Λυκιαρδοπούλου, Μεταφρ.) Αθήνα: Θεμέλιο.
- Close, D. H. (Επιμ.). (2000). *Ο ελληνικός εμφύλιος πόλεμος 1943 - 1950. Μελέτες για την πόλωση*. (Γ. Σπανδωνής, Μεταφρ.) Αθήνα: Φιλίστωρ.
- Hitchcock, W. (2004). *The Struggle for Europe: The Turbulent History of a Divided Continent, 1945-2002*. New York: Anchor Books.
- Lykogiannis, A. (2002). *Britain and the Greek Economic Crisis 1944-1947: From Liberation to the Truman Doctrine*. Columbia, Missouri: University of Missouri Press.
- Mazower, M. (Επιμ.). (2003). *Μετά τον πόλεμο. Η ανασυγκρότηση της οικογένειας του έθνους και του κράτους στην Ελλάδα, 1943 - 1960*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Mazower, M. (Επιμ.). (2003). *Μετά τον πόλεμο. Η ανασυγκρότηση του έθνους και του κράτους στην Ελλάδα, 1943 - 1960*. (Ε. Θεοφυλακτοπούλου, Μεταφρ.) Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- McNeil H., W. (1978). *The metamorphosis of Greece since World War II*. Chicago: The University of Chicago press.
- Myers, E. (1975). *Η ελληνική περιπλοκή. Οι Βρετανοί στην κατεχόμενη Ελλάδα*. (Λ. Θεοδωρακόπουλος, Μεταφρ.) Αθήνα: Εξάντας.
- Papastratis, P. (1984). *British Policy towards Greece During the Second World War, 1941 - 1944*. Cambridge University Press.

- Porter, P. A. (2008). *Ζητείται: Ένα θαύμα για την Ελλάδα. Ημερολόγιο ενός προεδρικού απεσταλμένου, 20 Ιανουαρίου - 27 Φεβρουαρίου 1947* (Β' εκδ.). (Μ. Ψαλιδόπουλος, Σ. Βρετός, Επιμ., & Ν. Κιοσέογλου, Μεταφρ.) Αθήνα: Μετανεσονύκτιες Εκδόσεις.
- Wittner, L. (1991). *Η αμερικανική επέμβαση στην Ελλάδα 1943 - 1949*. (Χ. Νάντρις, Μεταφρ.) Θεσσαλονίκη: Βανιάς.
- Woodhouse, C. M. (1976). *Το μήλο της έριδος. Η ελληνική αντίσταση και η πολιτική των Μεγάλων Δυνάμεων*. Αθήνα: Εξάντας.
- Αβδελίδης, Π. Σ. (1986). *Το αγροτικό συνεταιριστικό κίνημα στην Ελλάδα. Ιστορική εξέλιξη και δράση. Προβλήματα και προοπτικές ανάπτυξης* (Δ' εκδ.). Αθήνα: Παπαζήσης.
- Αγγελόπουλος, Ά. (1946). *Τα πρώτα μέτρα για την Ανασυγκρότηση. Ένα μεταβατικό πρόγραμμα*. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Ανώτατον Συμβούλιον Ανασυγκροτήσεως. (1949). *Αναθεωρημένον πρόγραμμα οικονομικής ανορθώσεως της Ελλάδος 1949 - 1950*. Αθήνα: Υπουργείο Συντονισμού - Σειρά εκδ. Ανασυγκροτήσεως, αρ. 5.
- Ασδραχάς, Σ. Ι. (1988). *Οικονομία και νοοτροπίες*. Αθήνα: Ερμής.
- Αυγουστήδης, Α. (1999). *Το Ελληνικό συνδικαλιστικό κίνημα κατά τη δεκαετία του '40 και τα περιθώρια της πολιτικής*. Αθήνα: Καστανιώτης.
- Βαρβαρέσος, Κ. (2002). *Εκθεσις επί του οικονομικού προβλήματος της Ελλάδος*. (Α. Λυκογιάννης, Επιμ.) Αθήνα: Σαββάλας.
- Βαρδινογιάννης, Β. Β., & Αρώνης, Π. Γ. (1996). *Οι μισοί στα σίδερα*. Αθήνα: Φιλίστωρ.
- Βόγλης, Π. (2010). *Η ελληνική κοινωνία στην Κατοχή (1941 - 1944)*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Βόγλης, Π. (2014). *Η αδύνατη επανάσταση. Η κοινωνική δυναμική του εμφυλίου πολέμου*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Βόγλης, Π., Τσιλάγα, Φ., Χανδρινός, Ι., & Χαραλαμπίδης, Μ. (Επιμ.). (2012). *Η εποχή των ρήξεων. Η ελληνική κοινωνία στη δεκαετία του 1940*. Θεσσαλονίκη.
- Γιανουλόπουλος, Γ. (1992). *Ο μεταπολεμικός κόσμος Ελληνική και Ευρωπαϊκή Ιστορία (1945 - 1963)*. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Διομήδης, Α. Ν. (1948). *Η δημοσιονομική πλευρά της εμπολέμου καταστάσεως (τέσσερα άρθρα δημοσιευθέντα εις το "Βήμα" την 11ην, την 13ην, την 15ην και την 22αν Απριλίου 1948)*. Αθήνα.

- Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος. (1950). *I. Κατευθύνσεις οικονομικής πολιτικής υπό Γ. I. Πεσμαζόγλου. II. Η ελληνική οικονομία κατά το έτος 1949*. Αθήνα: Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος.
- (n.d.). *Εκθεσις του Υπουργού των Οικονομικών προς τον κύριον Πρόεδρον της Κυβερνήσεως*. Α1 Σ44 Υ1 Φ.28, Αθήνα.
- Ελεφάντης, Α. (2002). *Μας πήραν την Αθήνα... Ξαναδιαβάζοντας μερικά σημεία της Ιστορίας 1940 - 1950*. Αθήνα: Βιβλιόραμα.
- Ελεφάντης, Α., Παπαθανασίου, Ι., Παπαστράτης, Π., Σακελλαρόπουλος, Τ., & Χατζηιωσήφ, Χ. (2013). *Δεκέμβρης 1944. Μύθοι και πραγματικότητες*. Αθήνα: Η Αυγή.
- Ευελπίδης, Χ. (1956). *Αγροτική πολιτική*. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Θέος, Κ. (1978). *Τα ελληνικά συνδικάτα στην πάλη ενάντια στον φασισμό και για την ανεξαρτησία τους* (4η εκδ.). Αθήνα: Ειρήνη.
- Θεοτοκάς, Γ. (n.d.). *Τετράδια Ημερολογίου 1939 - 1953* (Β' εκδ.). (Δ. Τζιόβας, Επιμ.) Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της "Εστίας".
- Ιατρίδης, Γ., Boerentzen, L., & Smith, O. (Επιμ.). (2002). *Μελέτες για τον Εμφύλιο Πόλεμο 1945-1949*. (Α. Παρίση, Μεταφρ.) Ολκός.
- Καιροφύλας, Γ. (1988). *Η Αθήνα μετά τον πόλεμο*. Αθήνα: Φιλιππότης.
- Καιροφύλας, Γ. (1993). *Η Αθήνα στη δεκαετία του '50*. Αθήνα: Φιλιππότης.
- Καιροφύλας, Γ. (2014). *Αναμνήσεις ενός Αθηναίου*. Αθήνα: Καστανιώτης.
- Καλαφάτης, Θ., & Πρόντζας, Ε. (2011). *Οικονομική Ιστορία του ελληνικού κράτους*. Αθήνα: Πολιτιστικό ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς.
- Καραγιώργης, Κ. (2002). *Από τη Βάρκιζα στον Εμφύλιο (1945)*. (Α. Σιδεράτος, Επιμ.) Αθήνα: Προσκήνιο.
- Καραγιώργης, Κ. (2005). *Δημοκράτες χωρίς Δημοκρατία. Τα μοιραία χρόνια 1946 - 1947*. (Θ. Καρτερός, Επιμ.) Αθήνα: Προσκήνιο.
- Κοτζαμάνης, Β. (1997). *Αθήνα 1848-1991. Η δημογραφική ανάπτυξη μιας Μητρόπολης*. Ανάκτηση Οκτώβριος 26, 2016, από <http://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/ekke/article/view/7291/7011>
- Κουτσούκης, Κ., & Σακκάς, Ι. (Επιμ.). (2000). *Πτυχές του Εμφυλίου Πολέμου 1946 - 1949. Επιστημονικό Συνέδριο Καρπενήσι 23 - 26 Σεπτεμβρίου 1999*. Αθήνα: Φιλίστωρ.
- Κωστάκης, Σ. (1986). *Δεκέμβρης του 1944 στην Αθήνα*. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.

- Κωφός, Ε. (1989). Η βαλκανική διασταση του Μακεδονικού ζητήματος στα χρόνια της Κατοχής και της Αντίστασης. Στο Ν. Σβορώνος, & Χ. Φλάισερ (Επιμ.), *Η Ελλάδα 1936 - 1944. Δικτατορία Κατοχή Αντίσταση*. Αθήνα: Μορφωτικό Ινστιτούτο Α.Τ.Ε.
- Λαγάνη, Ε. (1996). *Το "παιδομάζωμα" και οι ελληνογιουγκοσλαβικές σχέσεις 1949 - 1953. Μια κριτική προσεγγιση*. Αθήνα: Σιδέρης.
- Λεοντίδου, Λ. (1989). *Πόλεις της σιωπής. Εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940*. Αθήνα: Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ιδρυμα ΕΤΒΑ.
- Λυμπεράτος, Μ. (2006). *Στα πρόθυρα του Εμφυλίου πολέμου. Από τα Δεκεμβριανά στις εκλογές του 1946*. Αθήνα: Βιβλιόραμα.
- Λυμπεράτος, Μ. (2011). *Από το ΕΑΜ στην ΕΔΑ*. Αθήνα: Στοχαστής.
- Λυμπεράτος, Μ. (2015). *Μετά τον Εμφύλιο. Πολιτικές διαδικασίες και κοινωνική πόλωση στις απαρχές της προδικτατορικής περιόδου*. Αθήνα: Νότιος Άνεμος.
- Μακρής, Ο. (1985). *Ο ΕΛΑΣ της Αθήνας. Άνεμος λευτεριάς στις ανατολικές και νότιες συνοικίες 1941 - 1945. Χρονικό*. Αθήνα: Σύγχρονη εποχή.
- Μαργαρίτης, Γ. (1993). *Από την ήττα στην εξέγερση. Ελλάδα: Άνοιξη 1941 - Φθινόπωρο 1942*. Αθήνα: Ο Πολίτης.
- Μαργαρίτης, Γ. (2001). *Ιστορία του Ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου 1946 - 1949*. Αθήνα: Βιβλιόραμα.
- Μαριόλης, Δ. (2015). *Η αδύνατη ταξική ανακωχή. Η πολιτική του ΕΑΜ στα Υπουργεία Οικονομικών, Εργασίας και στα συνδικάτα μέχρι τα Δεκεμβριανά*. Αθήνα: ΚΨΜ.
- Μπακαλμπάσης, Α. Γ. (1944). *Η οικονομία της Ελλάδος και η οργανωμένη ιδιωτική πρωτοβουλία κατά την περίοδο της Κατοχής 1941 - 1944*. Αθήνα: Ανώνυμος ελληνοτουρκική εταιρία γενικού εμπορίου και αντιπροσωπειών "ΕΛΛΑ - ΤΟΥΡΚ".
- Μπαρτζιώτας, Β. (1984). *Η Εθνική Αντίσταση στην αδόλωτη Αθήνα*. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Μπίρης, Κ. (2005). *Αι Αθήναι από του 19ου αιώνα εις τον 20ον αιώνα* (Ε' εκδ.). Αθήνα: Μέλισσα.
- Μπίρης, Κ. (2006). *Αι τοπωνυμίας της πόλεως και των περιχώρων των Αθηνών* (Γ' εκδ.). Αθήνα: Ταμείον Αρχαιολογικών Πόρων Και Απαλλοτριώσεων, Διεύθυνσις Δημοσιευμάτων.
- Μπουρνόβα, Ε. (2016). *Οι κάτοικοι των Αθηνών, 1900-1960. Δημογραφία*. Ανάκτηση Σεπτέμβριος 20, 2016, από Εθνικό Κέντρο Τεκμηρίωσης: <http://www.ekt.gr/el/news/20134>

- Μπουσχότεν, Ρ., Βερβενιώτη, Τ., & Λαμπροπούλου, Δ. (Επιμ.). (2016). *Η μνήμη αφηγείται την πόλη. Προφορική ιστορία και μνήμη του αστικού χώρου*. Αθήνα: Πλέθρον.
- Νικολακόπουλος, Η., Ρήγος, Α., & Ψαλίδας, Γ. (Επιμ.). (2002). *Ο Εμφύλιος Πόλεμος. Από την Βάρκιζα στον Γράμμο (Φεβρουάριος 1945 - Αυγούστος 1949)*. Αθήνα: Θεμέλιο.
- Οργανισμός Ανασυγκρότησης. (1946). *Εκθέσεις, μελέτες, άρθρα*. Αθήνα: Οργανισμός Ανασυγκρότησης (Α1 Σ44 Υ1 Φ.27).
- Οργανισμός Ανασυγκρότησης. (1947). *Απαντήσεις εις τα υπ. αριθμ. 28 και 30 ερωτήματα της αποστολής Porter*. Αθήνα: Οργανισμός Ανασυγκρότησης (Α1 Σ44 Υ1 Φ.31).
- Πανελλήνιος Ομοσπονδία πωλησάντων τα ακίνητα των επί Κατοχής. (1946). *Υπόμνημά περί ακυρώσεως των αγοραπωλησιών κατ' επέκτασιν της υπ. Αριθ.114/46 Συντ. Πράξεως*. Αθήνα: ΕΛΙΑ.
- Παπαστράτης, Π., Λυμπεράτος, Μ., & Σαράφη, Λ. (Επιμ.). (2016). *Από την Απελευθέρωση στα Δεκεμβριανά: Μία τομή στην πολιτική ιστορία της Ελλάδας. Πρακτικά Συνεδρίου (19 - 23 Νοεμβρίου 2014) Πάντειο Πανεπιστήμιο. Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών. Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας*. Αθήνα: Σύγχρονη Ελληνική Ιστορία.
- Πετρόπουλος, Γ. (Επιμ.). (2005). *Ντοκουμέντα του ΕΑΜ για τα Δεκεμβριανά*. Αθήνα: Προσκήνιο - Αγγελος Σιδεράτος.
- Πιζάνιας, Π. (1993). *Οι φτωχοί των πόλεων. Η τεχνογνωσία της επιβίωσης στην Ελλάδα το μεσοπόλεμο*. Αθήνα: Θεμέλιο.
- Πίντος, Ι. (1966). *Σημειώσεις Αγροτικής πολιτικής*. Αθήνα: Επιτροπή φοιτητών Π.Α.Σ.Π.Ε.
- Πλουμίδης, Σ. (2011). *Έδαφος και μνήμη στα Βαλκάνια. Ο "γεωργικός εθνικισμός" στην Ελλάδα και στη Βουλγαρία (1927-46)*. Αθήνα: Πατάκης.
- Ρωπάτου-Τσαπαρέλη, Ζ. (2004). *Ρουφ-Βοτανικός, Γκαζοχώρι*. Αθήνα: Φιλιππότης.
- Σβώλος, Α. (1945). *Ιστορία μιας Προσπάθειας*. Αθήνα: Ράνος.
- Σιμωνέτης, Γ. (2004). *Η Αθήνα ... κάποτε. Γειτονιές που χάθηκαν*. Αθήνα: Φιλιππότης.
- Σμπαρούνης, Α. (1951). *Μελέται και αναμνήσεις εκ του Β' Παγκοσμίου Πολέμου*. Αθήνα.
- Σπαρούνης, Α. (1941). *Αι δαπάναι της Κατοχής της Ελλάδος. Έκθεσις υποβληθείσα προς το επί των Οικονομικών Υπουργείον και τας Α.Α.Ε.Ε. τους κυρίους Πληρεξούσιον του Ράικ και Πληρεξούσιον της Ιταλίας*. Αθήνα: -.
- Σπαρούνης, Α. (1945). *Σκέψεις τινές δια μεταπολεμικήν βιώσιμον Ελλάδα*. Αθήνα: Εθνικό τυπογραφείο.

- Σπηλιωτοπούλου, Μ., & Παπαστράτης, Π. (2004). *Χρονολόγιο γεγονότων 1940 - 1944 από τα έγγραφα του Υπουργείου των Εξωτερικών Foreign Office 371* (Τόμ. Α' και Β'). Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών. Κέντρον Ερεύνης της Ιστορίας του Νεότερου Ελληνισμού.
- Σταθάκης, Γ. (2004). *Το Δόγμα Τρούμαν και το Σχέδιο Μάρσαλ. Η ιστορία της αμερικανικής βοήθειας στην Ελλάδα*. Αθήνα: Βιβλιόραμα.
- Στασινόπουλος, Γ. (2010). *Η Ρητορική της Ανάπτυξης: Οικονομικές Ιδέες και Οικονομική Πολιτική την Περίοδο της Ανασυγκρότησης 1944-1952*. Αθήνα: Gutenberg.
- Στεφανίδης, Δ. Σ. (1947). *Αι κατευθυντήριαι γραμμαί της οικονομικής μας ανασυγκροτήσεως*. Αθήνα: Οργανισμός Ανασυγκροτήσεως.
- Στεφανίδης, Μ. (1954, Τρίμηνο Μαρτίου - Μαΐου). Μάθημα IV. Η Αμερικάνικη βοήθεια. *Σειρά μαθημάτων επί εφηρμοσμένων οικονομικών και τραπεζιτικών θεμάτων*. Αθήνα.
- Στεφανίδης, Δ. Σ. (1947). *Ο καπνός εις το πλαίσιον της οικονομικής μας ανασυγκροτήσεως*. Αθήνα: Οργανισμός Ανασυγκροτήσεως.
- Σφήκας, Θ. (Επιμ.). (2011). *Το σχέδιο Μάρσαλ. Ανασυγκρότηση και διαίρεση της Ευρώπης*. Αθήνα: Πατάκης.
- Τράπεζα της Ελλάδος. (1978). *Τα πρώτα πενήντα χρόνια της Τραπεζής της Ελλάδος 1928-1978*. Αθήνα: Εκδόσεις Τραπεζής της Ελλάδος.
- Τσουδερός, Ε. (1946). *Ο επισιτισμός 1941 - 1944*. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Υπουργείον Συντονισμού. (1947). *Η Ελλάς αγωνίζεται δια την ανόρθωσιν της*. Αθήνα: Υπουργείον Συντονισμού.
- Χανδρινός, Ι. (2012). *Το τιμωρό χέρι του λαού. Η δράση του ΕΛΑΣ και της ΟΠΛΑ στην κατεχόμενη πρωτεύουσα 1942 - 1944*. (Β' εκδ.). Αθήνα: Θεμέλιο.
- Χαντζιωσήφ, Χ. (Επιμ.). (2009). *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα. Ανασυγκρότηση - Εμφύλιος - Παλινόρθωση 1945 - 1952* (Τόμ. Δ'1, Δ'2). Αθήνα: Βιβλιόραμα.
- Χαντζιωσήφ, Χ., & Παπαστράτης, Π. (Επιμ.). (2007). *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα. Β' Παγκόσμιος Πόλεμος Κατοχή - Αντίσταση 1940 - 1945* (Τόμ. Γ'1, Γ'2). Αθήνα: Βιβλιόραμα.
- Χαραλαμπίδης, Μ. (2012). *Η εμπειρία της Κατοχής και της Αντίστασης στην Αθήνα*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Χαραλαμπίδης, Μ. (2014). *Δεκεμβριανά 1944. Η μάχη της Αθήνας* (Β' εκδ.). Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

- Χασιώτης, Λ. (2013). *Τα παιδιά του Εμφυλίου: Από την κοινωνική πρόνοια του Φράνκο στον Έρανο της Φρειδερίκης (1936 - 1950)*. Αθήνα: Βιβλιοπωλείο της Εστίας.
- Χατζής, Θ. (1983). *Η νικηφόρα επανάσταση που χάθηκε*. Αθήνα: Δωρικός.
- Ψαλιδόπουλος, Μ. (2008). Η αποστολή Porter στο ιστορικό της πλαίσιο. Όψεις της οικονομικής σκέψης και των εξελίξεων της εποχής (1944 - 1947). Στο P. Porter, *Ζητείται: Ένα θαύμα για την Ελλάδα. Ημερολόγιο ενός προεδρικού απεσταλμένου, 20 Ιανουαρίου - 27 Φεβρουαρίου 1947* (Β' εκδ., σσ. 13 - 39). Αθήνα: Μεταμεσονύκτιες εκδόσεις.
- Ψαλιδόπουλος, Μ. (2013). *Επιτηρητές σε απόγνωση. Αμερικανοί σύμβουλοι στην Ελλάδα, 1947 - 1953. Από τον Paul A. Porter στον Edward A. Tenenbaum*. Αθήνα: Μεταμεσονύκτιες εκδόσεις.
- Ψαλιδόπουλος, Μ. (2014). *Ιστορία της Τράπεζας της Ελλάδος (1928-2008). Από τράπεζα του κράτους εγγυήτρια της χρηματοπιστωτικής σταθερότητας*. Αθήνα: Τράπεζα της Ελλάδος.